

ષડ આવશ્યકઃ
ઐક વૈજ્ઞાનિક
વિશ્લેષણ

ડૉ. જવાહરલાલ પોપટલાલ શાહ

षड् आवश्यक એક વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ

: લેખક :

જવાહરલાલ પોપટલાલ શાહ

: સંપાદક :

પ. પૂ. પંન્યાસ શ્રી નંદીઘોષવિજયજી ગણિ

RISSIOS

: પ્રકાશક :

ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્ય વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય શોધ સંસ્થા
Research Institute of Scientific Secrets from Indian
Oriental Scriptures (RISSIOS)

45-B, પાણલનગર, ભુચંગદેવ ચાર રસ્તા પાસે, સોલારોડ,
ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-380 061.

ફોન નં. : 079-27480702 • મોબાઈલ : 98250 71116

Web site : www.jainscience-rissios.org.

E-mail : nandighosh@yahoo.com.

षड् आवश्यक विवेचन : एक वैज्ञानिक विश्लेषण
Ṣaḍ Āvaśyaka : Eka Vaijñānika Viślesanaḥ
ISBN 81-901845-2-0

लेखक : डॉ. जवाहरलाल पोपटलाल शाह

© सर्वाधिकार : परोपकार करनार संस्थाओने समर्पित

मूल्य : ₹. 35/-

प्रथम आवृत्ति : वर्ष : मे 2004, 1000 प्रत

प्राप्तिस्थान :

1. श्री सरस्वती पुस्तक भंडार

हाथीभाना, रतनपोल, अमदावाए-380 001.

फ़ोन : 25356692

2. डॉ. कामिनीबेन अये. वोरा

सिद्धि आर्ध. होस्पिटल, A-203, स्वामिनारायण कॉम्प्लेक्स,
पंचतीर्थ पांच रस्ता, पालडी, अमदावाए-380 007.

फ़ोन : 26601342

3. श्री जवाहरभाई पी. शाह

65, शिवालिङ्ग अंगलोज, आनंदनगर चार रस्ता पासे,
सेटेलाइट, अमदावाए-380 015.

4. श्री कामिनीबेन गोगरी

3/15, मंगल, 76-C रङ्गी अहमद क्लिडवाई रोड, किंग्ज सर्कल,
माटुंगा, मुंबई-400 019.

फ़ोन : 24096330

प्रकाशक :

भारतीय प्राचीन साहित्य वैज्ञानिक रहस्य शोध संस्था
अमदावाए-380 061.

मुद्रक :

सतीशभाई जोडाभाई पटेल

प्रगति प्रिन्टर्स, प्रगतिनगर रोड, नारायणपुरा, अमदावाए-380 013.

फ़ोन : 27441134, 27453905

ધન્યવાદ

પ. પૂ. શાસન સમ્રાટ તપાગચ્છાધિપતિ આચાર્ય ભગવંત
શ્રી વિજયનેમિ - વિજ્ઞાન - કસ્તૂર - યશોભદ્ર - શુભંકરસૂરિજી
મહારાજના પટ્ટધર પ. પૂ. સત્વશીલ આ. શ્રી. વિજયસૂર્યોદયસૂરિજી
મ. સા. ના શિષ્ય પ. પૂ. પંચાસ શ્રી નંદીઘોષવિજયજી મ. સા.
ની પ્રેરણાથી

શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘ, ગાંધીધામ (કચ્છ)એ
આ ગ્રંથ પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ લીધો છે.

તે બદલ શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. સંઘ, ગાંધીધામ, તેના પ્રમુખશ્રી
તથા ટ્રસ્ટીઓને ખૂબ ખૂબ અનુમોદના સહ ધન્યવાદ.

લિ. ટ્રસ્ટીઓ,
ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્ય વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય શોધ સંસ્થા,
અમદાવાદ

અર્પણ

જેમણે બાળપણથી ષડ્ આવશ્યકના
સંસ્કાર સીંચ્યા તે મારા પિતાશ્રી
સ્વ. પોપટલાલ વનમાલીદાસ શાહ
(જીબુટીવાળા) તથા માતુશ્રી
સ્વ. પ્રભાવતી પોપટલાલ શાહ ને
આ પુસ્તક અર્પણ કરું છું.

— જવાહરભાઈ શાહ

પ્રકાશકીય

પ. પૂ. શાસનસમ્રાટ તપાગચ્છાધિપતિ આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયના પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય સૂર્યોદય સૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય પ. પૂ. પંન્યાસ શ્રી નંદીઘોષવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલ અમારી સંસ્થા તેઓશ્રીના માર્ગદર્શન અનુસાર એક આંતરરાષ્ટ્રીય વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાની સ્થાપના કરવા ઈચ્છે છે. તેની પૂર્વભૂમિકા રૂપે અમો સૈદ્ધાન્તિક તથા પ્રાયોગિક સંશોધનાત્મક પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરી રહ્યા છીએ. તે શ્રૃંખલામાં જવાહરભાઈ પી. શાહનો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ દ્વારા માન્ય અનુપારંગત (M.Phil) નો લઘુશોધ નિબંધ 'ષડ્ આવશ્યક : એક વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ' પ્રકાશિત કરતાં અમો હર્ષ અને આનંદની લાગણી અનુભવીએ છીએ. આ લઘુ શોધ નિબંધ જૈન શ્રાવક-શ્રાવિકા તથા સાધુ-સાધ્વી વર્ગમાં માન્ય તથા આદરણીય બનશે એવી અમોને શ્રદ્ધા છે.

આ ગ્રંથ પ્રકાશનમાં સંપૂર્ણ આર્થિક સહયોગ આપનાર શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘ, ગાંધીધામના પ્રમુખશ્રી ચંપાલાલજી પારેખ તથા અન્ય ટ્રસ્ટીશ્રીઓનો અમો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ. સાથે સાથે આ ગ્રંથનું સુંદર સુઘડ મુદ્રણ કરી આપનાર પ્રગતિ પ્રિન્ટર્સ ના માલિક શ્રી સતીશભાઈ ખોડાભાઈ પટેલ, નારણપુરાનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્ય વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય શોધ સંસ્થા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૧.

વિ. સં. ૨૦૬૦

ફાગણ સુદ-૧૫, શનિવાર

૬, માર્ચ, ૨૦૦૪

અનુક્રમણિકા

- હૃદયના ઉમળકાથી આવકાર (ડૉ. કનુભાઈ વી. શેઠ)..... vii
- ઋણ સ્વીકાર..... X
- પ્રસ્તાવના xi
(પંચાસ શ્રી નંદીઘોષવિજયજી ગણિ)
- પ્રકરણ : ૧ જૈન આચાર ૧
- પ્રકરણ : ૨ એક વિહંગાવલોકન : ૫૬ આવશ્યક ૧૪
- પ્રકરણ : ૩ પ્રથમ અધ્યયન : સામાયિક ૨૫
- પ્રકરણ : ૪ બીજું અધ્યયન : ચતુર્વિંશતિસ્તવ ૩૬
- પ્રકરણ : ૫ ત્રીજું અધ્યયન : વંદનક ૪૭
- પ્રકરણ : ૬ ચોથું અધ્યયન : પ્રતિક્રમણ..... ૫૬
- પ્રકરણ : ૭ પાંચમું અધ્યયન : કાયોત્સર્ગ ૬૭
- પ્રકરણ : ૮ છઠ્ઠું અધ્યયન : પ્રત્યાખ્યાન ૭૫
- પ્રકરણ : ૯ ઉપસંહાર ૮૩
- પરિશિષ્ટ ૮૮

હૃદયના ઉમળકાથી આવકાર

આગમ ગ્રંથો જૈન દર્શનશાસ્ત્રમાં સૌથી પ્રાચીન છે. એમાં આચારંગાદિ ૧૧ 'અંગ' ગ્રંથો, ઔપપાતિકાદિ બાર 'ઉપાંગ' ગ્રંથો આવશ્યક આદિ ચાર 'મૂળ' ગ્રંથો, નિશીથ આદિ છ 'છેદ' ગ્રંથો, ચતુઃશરણઆદિ દશ 'પ્રકીર્ણક' ગ્રંથો અને બે સૂત્ર ગ્રંથો નંદી અને અનુયોગદ્વાર એમ બધા મળીને કુલ ૪૫ આગમો હોવાનું શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો માને છે. આમાં જે ચાર 'મૂળ' ગ્રંથો છે એમાંનો પ્રથમગ્રંથ 'આવશ્યક સૂત્ર' એક નોંધપાત્ર આગમગ્રંથ છે. આવશ્યક એટલે જે ક્રિયા અવશ્ય કરવા જેવી હોય તે. આ છ છે; જેમકે (૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૩) વંદનક (૪) પ્રતિકમણ (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન

આ લઘુ નિબંધકાર શ્રી જ્વાહરભાઈએ આ છયે આવશ્યકનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય ઝીણવટ અને ચોક્કસાઈથી કર્યું છે. આ નિરૂપણમાં એમણે અનેક આધારગ્રંથોનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી વિષયનું આકલન કર્યું છે. વિષય પરની એમની પકડ નોંધપાત્ર છે. ભાષાની સરળતા, વિષયમાં ઊંડાણ, ઝીણવટ અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ એ આ લઘુનિબંધનું નોંધપાત્ર પાસું છે. એમાં પ્રાપ્ત થતું ઊંડાણ વિષયને સુરેખ રીતે આપણી સમક્ષ મૂકી આપવામાં સહાયભૂત થાય છે. વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી હોવાથી એમના લખાણમાં આપણને વૈજ્ઞાનિકદૃષ્ટિ સહજપણે જોવા મળે છે.

આ લઘુ નિબંધમાં એમણે છયે આવશ્યકનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આરંભના પહેલા પ્રકરણમાં ભૂમિકારૂપે જૈન આચારની સવિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. એમાં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચરિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારની સંક્ષિપ્ત રજૂઆત છે. બાદમાં સર્વવિરતિ આચારધર્મનું અને દેશવિરતિ આચારધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે અને અંતમાં 'સંલેખના' તપની ટૂંકી નોંધ આપી છે.

બીજા પ્રકરણમાં આવશ્યક એટલે શું? તે સમજાવ્યું છે. પછી અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં પ્રત્યેક આવશ્યકોના અર્થાધિકારોનું વર્ણન કર્યું તે સંક્ષિપ્તમાં

આપ્યું છે. આવશ્યક સૂત્રોની ઉપાદેયતા દર્શાવતા એનું મૂલ્ય જૈનશાસનમાં અદકેરું છે તેમ જણાવ્યું છે. આવશ્યક સૂત્રોના કર્તા અને એના રચના કાળની ચર્ચા પંડિત સુખલાલજીના તે વિશેના મંતવ્યના સંદર્ભમાં વિસ્તારપૂર્વક કરી છે. અહીં આવશ્યકોની આધ્યાત્મિકતા અંગે પણ ટૂંકમાં જણાવ્યું છે. અંતમાં આવશ્યકાદિ ક્રિયાને છોડી બીજું ધ્યાન નથી એ સંદર્ભે આવશ્યક અને ધ્યાનયોગની વિચારણા કરી છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં પ્રથમ આવશ્યક સામાયિકનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. આરંભમાં સામાયિક એટલે તે શું ? તે સમજાવ્યું છે. બાદમાં બે પ્રકારના સામાયિક અને સામાયિકના મુખ્ય ચાર ભેદોનું વર્ણન આપ્યું છે. સામાયિકના લક્ષણોનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરીને સામાયિકના સિદ્ધિ સોપાનોનું નિરૂપણ કર્યું છે અને અંતમાં સામાયિકની સાધના કરનારે જે ચાર દોષો નિવારવા જોઈએ તે અંગે ચર્ચા કરી છે. સામાયિક સૂત્ર અને સામાયિક પારણ સૂત્રની પણ સંક્ષિપ્ત નોંધ આપી છે.

ચોથા પ્રકરણમાં બીજા આવશ્યક ચતુર્વિંશતિસ્તવનો પરિચય કરાવ્યો છે. એમાં ચોવીસ તીર્થકરોનું અંતરંગ સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. સ્તવનું બંધારણ વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કર્યું છે. ચતુર્વિંધ જિન નિક્ષેપનું વર્ણન અહીં ટૂંકમાં રજૂ થયું છે. વળી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો આધાર લઈ સ્તવનું ફળ જણાવ્યું છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં વંદનક નામના ત્રીજા આવશ્યકનું વર્ણન આપ્યું છે. આરંભમાં વંદનક એટલે શું ? તે સમજાવ્યું છે. પછી ગુરુનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે આ પછી વંદના અને આચારશુદ્ધિ અંગે રજૂઆત કરી છે. ટૂંકમાં ગુરુનું મહત્ત્વ સમજાવી વિનયના પાંચ પ્રકારો જણાવ્યા છે. અંતમાં ગુરુવંદનની વિધિ વર્ણવી છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ચોથા આવશ્યક પ્રતિક્રમણનું સુપેરે વર્ણન આપ્યું છે. પ્રતિક્રમણનો અર્થ સમજાવી તેના ફળ વિષે જણાવ્યું છે. પ્રતિક્રમણના પ્રાણ એવા 'મિચ્છા મિ દુક્કડમ્' શબ્દ પ્રયોગને વિસ્તારથી સમજાવ્યો છે. પ્રતિક્રમણના ચાર સોપાનો - તબક્કાનું વર્ણન કરીને પ્રતિક્રમણના આવશ્યક સૂત્રો અંગે વિસ્તારથી સમજણ આપી છે.

સાતમા પ્રકરણમાં પાંચમા આવશ્યક કાયોત્સર્ગનો વિગતપૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો છે. કાયોત્સર્ગનો અર્થસ્ફૂટ કરી ધ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગ અંગે ચર્ચા

આપી છે. ઉત્તરાધ્યનસૂત્રના આધારે કાયોત્સર્ગના ફળનું કથન કર્યા પછી કાયોત્સર્ગના હેતુઓની ઝીણવટભરી ચર્ચા કરી છે અને કાયોત્સર્ગના પ્રકારો અંગે રજુઆત કરી છે. કાયોત્સર્ગના કાલમાન, કાયોત્સર્ગનું હાર્દ, કાયોત્સર્ગના ભેદો અને કાયોત્સર્ગના દોષો અંગે સંક્ષિપ્ત પરિચય આપી કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાર્ગને આત્માને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી લઈ જનાર અમોઘ સાધન તરીકે લેખાવ્યો છે.

આઠમા પ્રકરણમાં છઠ્ઠા આવશ્યક પ્રત્યાખ્યાન અંગે નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રારંભમાં પ્રત્યાખ્યાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કર્યા પછી પ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદો દર્શાવ્યા છે. પ્રત્યાખ્યાન આગાર સહિત કરવાનું જણાવી આગારના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. એનાં આગારના આઠ પ્રકારોની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી છે અને અંતે પ્રત્યાખ્યાન પારવા સમયે સમ્યગ્ શુદ્ધિના છ પાઠ બોલવામાં આવે તેની વાત કરી છે.

નવમા પ્રકરણમાં ઉપસંહાર કરતા આવશ્યક સૂત્ર ઉપર લખાયેલ નિર્ચુક્તિ, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, આવશ્યક ચૂર્ણિ, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય - સ્વોપણ, આવશ્યક લઘુવૃત્તિ, આવશ્યક વિવરણ વગેરે ટીકા સાહિત્યનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવ્યો છે.

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શ્રી જવાહરભાઈ એ છયે આવશ્યકની વિશદ ચર્ચા કરી છે.

આમાં જે વિષયના અનુસંધાનમાં પૂર્વે શું શું લખાયું છે. તેનો એમણે પરિચય મેળવી લઈ તે વિષયનું સંકલન કરી તેનું કડીબદ્ધ નિરૂપણ કર્યું છે. પોતાના લખાણના સમર્થનમાં જૈન દર્શનશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાંથી વિવિધ વિદ્વાનોના મંતવ્યોનો આધાર દર્શાવ્યો છે. તે એમના દરેક પ્રકરણની પાદટીપની સવિસ્તૃત યાદી સૂચવે છે. એ આ નિબંધનો લક્ષ્યપાત્ર મુદ્દો છે.

આવા અભ્યાસપૂર્ણ લઘુગ્રંથને હૃદયના ઉમળકાથી આવકારતા ખૂબ હર્ષનો અનુભવ કરું છું.

— કનુભાઈ શેઠ

૩-એ, ઉત્સવ એપાર્ટમેન્ટ, હીરાબાગ કોર્સીંગ, આંબાવાડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.

૨૦-૩-૨૦૦૨

અદલા સ્પીકાર

પ્રસ્તુત પુસ્તક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જૈનકેન્દ્ર અન્વયે અનુપારંગત (M.phil)ની પદવી માટેનો લઘુશોધ નિબંધ છે.

આ નિબંધમાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓના વચનોની કોઈપણ પ્રકારે વિપરિત આશયથી પ્રરૂપણા થઈ હોય કે શ્રી જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિસ્જબ મિ દુક્કડં.

પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી નંદીઘોષવિજયજી ગણિવરે પ્રકાશન પૂર્વે તેનું અવલોકન - નિરીક્ષણ કરી તેમાં નિહિત વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી વૈજ્ઞાનિક રજૂઆતપૂર્ણ સંપાદન કરી આપ્યું તથા પ.પૂ.વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજ શ્રી ભુવનચંદ્રજી મ.સા.એ સાઘંત પરીક્ષણ કરી આપ્યું તે બદલ તેમનો ઋણી છું.

મારા માર્ગદર્શક ડો. કનુભાઈ વી. શેઠે સદા પ્રેરણા આપી 'હૃદયના ઉમળકાથી આવકાર' આપ્યો તે કેમ ભુલાય ?

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ આ લઘુશોધ નિબંધ પ્રકાશિત કરવા રજા આપી તેમનો અનુગ્રહિત છું.

પ્રસ્તુત નિબંધને સમાજ સમક્ષ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવાનું શ્રેય ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્ય વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય શોધ સંસ્થા, અમદાવાદ અને આર્થિક સહયોગ આપી શ્રુત ભક્તિનો અમૂલ્ય લાભ લેનાર શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. સંઘ; ગાંધીધામ (કચ્છ)ના ટ્રસ્ટીશ્રીઓને ફાળે જાય છે અને તેની નોંધ લેતા આનંદ થાય છે. તેમના સહકારથી આ લઘુશોધનિબંધ પ્રકાશનનો પ્રકાશ પામ્યો છે.

- જવાહર શાહ

તા. ૬-૩-૨૦૦૪

વિ.સં. ૨૦૬૦, ફાગણ સુદ ૧૫, શનિવાર

પ્રસ્તાવના

યાકિનીમહત્તરાસુનુ ભગવાન હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે યોગવિંશિકાની પ્રથમ ગાથામાં કહ્યું છે કે “મોકખેષ જોયણાઓ જોગો” જે ક્રિયા આત્માને મોક્ષની સાથે જોડી આપે તે ક્રિયાને ‘યોગ’ કહેવાય છે.^૧ ત્રિશલાનંદન કાશ્યપગોત્રીય શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીએ સર્વજીવોના હિતને માટે અનેક પ્રકારની યૌગિક પ્રક્રિયાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં છ આવશ્યક એક મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. જૈનદર્શનની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે એની કોઈપણ ક્રિયા સંપૂર્ણપણે સપ્રયોજન, સહેતુક અને વૈજ્ઞાનિક હોય છે અને એ ક્રિયામાં આત્માને કર્મથી રહિત બનાવી મોક્ષ અપાવવાની અચિન્ત્ય શક્તિ હોય છે.

છ આવશ્યક સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા માટે એક મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. આ છ આવશ્યક પ્રતિક્રમણમાં આવે છે અને પ્રતિક્રમણની આ વિશિષ્ટ વિધિ શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીના સમયથી ચાલી આવે છે.^૨ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદીશ્વર પ્રભુ તથા ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામીના શાસનકાળમાં દેવસિ, રાઈ, પકખી, ચૌમાસી, તથા સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રકારના પ્રતિક્રમણ છે. જ્યારે શ્રી અજિતનાથ વગેરે બાવીસ તીર્થંકરોના શાસનકાળમાં માત્ર દેવસિ અને રાઈ પ્રતિક્રમણ જ હોય છે.^૩ અર્થાત્ તેઓના શાસનકાળમાં પણ છ આવશ્યક હોય છે.

છ આવશ્યકમાં પ્રતિક્રમણ સૌથી મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે કારણ કે તેમાં છએ આવશ્યકનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ વિધિનાં મૂળ સૂત્રો દ્વાદશાંગીનાં રચયિતા, તીર્થંકર પરમાત્માના મુખ્ય શિષ્યો-ગણધર ભગવંતોએ રચેલાં છે એવી માન્યતા પરંપરાથી ચાલી આવે છે.^૪ ગણધર ભગવંતોએ દ્વાદશાંગીની રચના અર્ધમાગધી ભાષામાં કરી છે તથા તેના મૂળ સ્વરૂપ ઉપદેશ ચરમ તીર્થંકર પરમાત્મા શ્રી મહાવીરસ્વામીએ લોકબોલી સ્વરૂપ અર્ધમાગધી ભાષામાં આપ્યો છે. શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ઉપદેશ માટે તથા ગણધર ભગવંતોએ દ્વાદશાંગીની રચના માટે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રયુક્ત વિવિધ ભાષાઓ તથા વિદ્વદ્ માન્ય સંસ્કૃત ભાષામાંથી અર્ધમાગધી

ભાષાને જ કેમ પસંદ કરી ? તેના પ્રત્યુત્તર સ્વરૂપે સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે લોકો સારી રીતે સમજી શકે તે માટે પ્રભુએ ઉપદેશ લોકબોલી સ્વરૂપ અર્ધમાગધી ભાષામાં આપ્યો. પરંતુ આ વાત યોગ્ય નથી કારણ કે કોઈપણ તીર્થંકર પરમાત્માની વાણીનો એક અતિશય-વિશિષ્ટતા એ છે કે પ્રભુની વાણીને કોઈપણ મનુષ્ય, સ્ત્રી-પુરુષ પોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે એટલું જ નહિ પશુ-પક્ષી વગેરે તિર્થંકો પણ પ્રભુજીના ઉપદેશને પોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે.^૫ વળી શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીના કાળમાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વિવિધ લોકબોલી પ્રચલિત હતી તેમાંથી અર્ધમાગધી ભાષામાં જ ઉપદેશ આપવાનું તથા ગણધર ભગવંતો દ્વારા તે જ ભાષામાં સૂત્ર રચના કરવાનું મુખ્ય કારણ વૈજ્ઞાનિક છે.

આ છ આવશ્યક કરવા માટેની યોગ્યતા અલ્પકષાયતા, તથા તેનું પ્રયોજન રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે કષાયના પરિણામ ઓછા કરવાનું-ક્ષીણ કરવાનું છે તેમાં વાણી તથા વાણીમાં પ્રયોજાતા શબ્દો અને વર્ણો-અક્ષરો એક મહત્ત્વનું પરિબળ છે. ક્રોધાદિ કષાયથી અભિભૂત મનુષ્યની વાણી અત્યંત કઠોર અને કર્કશ હોય છે. જ્યારે છ આવશ્યક દ્વારા કષાયજય કરવા તત્પર બનેલ મનુષ્યની વાણી અત્યંત મૃદુ અને કોમળ હોવી જોઈએ.

ધ્વનિ-શબ્દ પણ પૌદ્ગલિક છે અર્થાત્ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય અંશ સ્વરૂપ પરમાણુઓના સમૂહથી નિષ્પન્ન છે અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે તેથી દરેક શબ્દ કે ધ્વનિમાં તે ચારેય હોવાનાં જ.^૬ પરંતુ મૃદુ અને કોમળ સ્પર્શવાળા ધ્વનિમાં શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે. જ્યારે કઠોર અને કર્કશ સ્પર્શવાળા ધ્વનિમાં અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે. અશુભ વર્ણવાળા ધ્વનિ-શબ્દો, તેનો પ્રયોગ કરનાર તથા તેનું શ્રવણ કરનારના મનમાં અશુભ અસરો ઉત્પન્ન કરે છે. તેના પરિણામે પ્રયોકતા અને શ્રોતા બંને અશુભ કર્મબંધ કરે છે. જ્યારે છ આવશ્યકની પરમ પવિત્ર ક્રિયા મુખ્યત્વે શુભ-અશુભ બંને પ્રકારનાં કર્મની નિર્જરા કરવા માટે કરવામાં આવે છે. તેથી આ ક્રિયા કરનારને કદાચ કર્મનિર્જરા ન થાય તો પણ અશુભ કર્મનો બંધ તો ન જ થવો જોઈએ એવાં પારમાર્થિક પ્રયોજનપૂર્વક

ગણધર ભગવંતોએ, તેઓ સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રકાંડ વિદ્વાન્ અને ચૌદ વિદ્યાના પારગામી હોવા છતાં આપણા આગમો-દ્વાદશાંગી અને આવશ્યકસૂત્રોને અર્ધમાગધી ભાષામાં સૂત્રબદ્ધ કર્યા છે.

સંસ્કૃતભાષા અને સંસ્કૃતભાષા ઉપરથી ઊતરી આવેલી ભારતીય ભાષાઓમાં સામાન્ય રીતે ૧૨ કે ૧૪ સ્વરો અને ૩૩ વ્યંજનો હોય છે. પરંતુ અમુક ભાષામાં એ બધા જ સ્વરો અને વ્યંજનોનો ઉપયોગ થતો નથી. તેમાંય અર્ધમાગધી ભાષામાં અત્યંત કઠોર અને કર્કશ ગણાતા સ્વર-વ્યંજન તથા જોડાક્ષરોનો પ્રયોગ થતો નથી. અર્ધમાગધી ભાષામાં શબ્દો અત્યંત મૂઠ્ઠા અને કોમળ હોય છે. આ શબ્દોનો ઉચ્ચાર પણ પ્રયોક્તા અને શ્રોતાના મન/અધ્યવસાયમાં અનેક પરિવર્તન કરવા સમર્થ હોય છે. આ અધ્યવસાયના શુદ્ધિકરણથી આપણા આભામંડળનું પણ શુદ્ધિકરણ થાય છે^૧ અને તે દ્વારા શારીરિક, માનસિક, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય છે અને એટલે જ આપણા સૂત્રો અને આગમોને આપણા પૂર્વના આચાર્યો/મહાપુરુષો મંત્ર સ્વરૂપ માનતા હતા. જે રીતે વિદ્યા કે મંત્રનો અર્થ જાણ્યા વગર પણ એ વિદ્યા કે મંત્રનો પાઠ-જાપ ઈષ્ટ કાર્યસિદ્ધિ કરી આપે છે, તે રીતે આ સૂત્રોના શબ્દોના અર્થ સમજ્યા વગરનું મૂળ શબ્દોનું શ્રવણ પણ શ્રોતા અને પ્રયોક્તા બન્નેનું કલ્યાણ કરનાર બને છે અને એટલા માટે જ પર્યુષણા મહાપર્વમાં છેલ્લા દિવસે શ્રીકલ્પસૂત્ર મૂળ અર્થાત્ શ્રીબારસાસૂત્રનું સાઘંત વાંચન-શ્રવણ કરવા-કરાવવામાં આવે છે. તેમાંય પ્રત્યેક સાધુ-સાધ્વી માટે આ બારસાસૂત્રનું શ્રવણ અતિ આવશ્યક ગણાય છે.

“નમો અરિહંતાણં” બોલતી વખતે જે ભાવ આવે છે, તે ક્યારેય “અરિહંત પરમાત્માને નમસ્કાર થાઓ” બોલતાં આવવાનો નથી. નમસ્કાર મહામંત્ર આદિ પ્રતિકમણનાં સર્વ સૂત્રો મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું મહાન સાધન છે. વળી અત્યારે અમેરિકામાં જેઓ જૈન નથી એવાં સેંકડો અમેરિકનો માનસિક શાંતિ માટે નમસ્કાર મહામંત્ર વગેરેનો ઉચ્ચારપૂર્વક જાપ કરે છે અને માનસિક શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આઠેક વર્ષ પહેલાં ઈંગ્લેંડની સુવિખ્યાત પ્રકાશન સંસ્થા Thames Hudson દ્વારા પ્રકાશિત ‘Yantra’ પુસ્તક મારા વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં તેના લેખક શ્રી મધુ ખન્નાએ બતાવ્યું છે કે રોનાલ્ડ નામેથ (Ronald Nameth) નામના વિજ્ઞાનીએ બ્રાહ્મણોના ‘શ્રીસુક્ત’ના ધ્વનિને Tonoscope

નામના યંત્રમાંથી પસાર કરતાં તેના પડદા ઉપર 'શ્રીયંત્ર'ની આકૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૯ હવે 'શ્રીસુક્ત'ના બદલે તેના અર્થના ધ્વનિને કે શ્રીસુક્તના શબ્દોના કમને બદલીને તેનો ધ્વનિ પસાર કરવામાં આવે તો શ્રીયંત્રની આકૃતિ પ્રાપ્ત થાય ખરી ? અર્થાત્ યૌદ્ધપૂર્વધર દ્વાદશાંગીનાં રચયિતા ગણધર ભગવંતોએ જે સૂત્રરચના કરી છે તે સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક અને સર્વજીવોનું હિત કરનાર મંત્ર સ્વરૂપ છે અને એટલા માટે જ કદાચ 'નમસ્કાર મહામંત્ર'ના મૂળભૂત સ્વરૂપને 'નમોહર્લત્ સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યઃ' સ્વરૂપ સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ કરનાર પ્રકાંડ તાર્કિક અને કવિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીને તેમના ગુરુ ભગવંત શ્રી વૃદ્ધવાદિસૂરિજીએ આગમસૂત્રોને સંસ્કૃતમાં ફેરવવાનો વિચાર કરવા બદલ કઠોર પ્રાયશ્ચિત આપી થોડા સમય માટે સંઘ બહાર કર્યા હતા.

આ હકીકતો એમ દર્શાવે છે કે પ્રતિક્રમણનાં મૂળ સૂત્રોમાં કોઈ જ ફેરફાર કરવો તે તેના મહત્ત્વનો અને તેની અસરોનો નાશ કરનાર બને છે. ખુદ તીર્થંકર પરમાત્મા પણ દીક્ષા સમયે 'કરેમિ ભંતે' સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરે છે,^૯ પણ તેના અર્થનો ઉચ્ચાર કરતા નથી અને તે રીતે સૂત્રના મૂળ શબ્દનો આદર કરે છે.

અહીં ફક્ત મૂળ શબ્દનું જ મહત્ત્વ બતાવ્યું છે, પણ શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ તો મૂળ શબ્દની સાથે તેના અર્થને પણ એટલું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે કારણ કે અર્થ વિના ભાવશુદ્ધિ - અધ્યવસાયશુદ્ધિ સરળતાથી થઈ શકતી નથી. તેથી શાસ્ત્રકારોએ વ્યંજન - અર્થ અને તદ્દુભય અર્થાત્ વ્યંજન અને અર્થ-બન્નેનો જ્ઞાનાચારમાં સમાવેશ કર્યો છે.^{૧૦}

પ્રારંભિક તબક્કામાં કદાચ સૂત્ર સાથે અર્થ ન હોય તો ચાલે પરંતુ આત્મસાધનામાં આગળ વધવા ઈચ્છનાર સાધક માટે સૂત્રના આલંબનની સાથે સાથે અર્થનું આલંબન અને ચિંતન પણ આવશ્યક છે તે વિના આરાધકની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. સૂત્રના શબ્દોના ધ્વનિથી જે અસરો ઉત્પન્ન થાય છે તે ખૂબજ મર્યાદિત છે. જ્યારે અર્થની જાણકારીથી અને તેના ચિંતનથી જે અસર ઉત્પન્ન થાય છે તે અમર્યાદિ છે અને ચિરસ્થાયી છે કારણકે તેમાં મન ભળેલું હોય છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે પણ વિચારીએ તો ભાષા વર્ગણ કરતાં મનોવર્ગણા અધિક સૂક્ષ્મ છે અને તેના પરમાણુ સમુહ એકમોમાં પરમાણુઓની સંખ્યા પણ વધુ હોય છે. વળી મનની ગતિ/

વિચારોની ગતિ અચિન્ત્ય છે. પ્રકાશની ગતિ ૩,૦૦,૦૦૦ કિ.મી./સેકન્ડ પણ તેની આગળ વામણી ગણી શકાય. આ રીતે સૂક્ષ્મતા, ઘનતા અને વેગ ત્રણે રીતે મન ખૂબજ શક્તિશાળી સાધન છે. અને એ જો ક્રિયાથી અલિપ્ત રહે તો સંપૂર્ણ ક્રિયા યંત્રવત્ બની જાય છે. અને એ યંત્રવત્ ક્રિયાનું જિનશાસનમાં કોઈ મૂલ્ય નથી. માટે ભાવશુદ્ધિ સંપૂર્ણપણે લાવવી હોય તો અર્થ અને ચિંતન પણ જરૂરી છે.

સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ અર્થાત્ પર્યુષણાની આરાધના શ્રમણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના સમયથી અવિચ્છિન્નપણે ચાલી આવે છે. અલબત્ત, આ પ્રતિક્રમણની વિધિમાં સૈકે સૈકે અથવા સંપ્રદાય ભેદે થોડીક ભિન્નતા થતી આવી છે. આ વિધિમાં પ્રાયશ્ચિત તથા કર્મક્ષયના કાયોત્સર્ગ/કાઉસગ્ગ, સ્તવન-સજ્જાય (સ્વાધ્યાય) નિત્યક્રમમાં આવતાં હોવાથી તેમને પ્રતિક્રમણની વિધિ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે. એટલો ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે. બાકી મૂળવિધિમાંથી કાંઈપણ ઓછું કરવામાં આવ્યું નથી. શ્રીકલ્પસૂત્ર મૂળ(બારસાસૂત્ર)માં સામાચારીમાં ચૌદપૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ સ્વયં કહ્યું છે કે જે પ્રમાણે તીર્થંકર પરમાત્માએ યાતુર્માસના પચાસમા દિવસે પર્યુષણાની આરાધના કરી તે જ પ્રમાણે ગણધર ભગવંતોએ પણ યાતુર્માસના પચાસમા દિવસે પર્યુષણા કર્યા છે. જે રીતે ગણધર ભગવંતોએ પર્યુષણા કર્યા તે રીતે ગણધર ભગવંતોના શિષ્યોએ પણ યાતુર્માસના પચાસમા દિવસે પર્યુષણા કર્યા, તે જ રીતે સ્થવિર મુનિઓએ પર્યુષણા કર્યા અને તે જ પ્રમાણે અત્યારે જે શ્રમણ નિગ્રંથો વિચરે છે તેઓ પણ યાતુર્માસના પચાસમા દિવસે પર્યુષણા કરે છે, તે રીતે અમે આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો પણ આજે પર્યુષણા કરીએ છીએ. તે રીતે અમે સૌ યાતુર્માસના પચાસમા દિવસે પર્યુષણા કરીએ છીએ. પરંતુ પર્યુષણા (ભાદરવા સુદ ૪/૫)ની રાત્રિનું ઉલ્લંઘન કરવું કલ્પે નહિ.^{૧૧}

પર્યુષણા એટલે સંવત્સરી/વાર્ષિક પ્રતિક્રમણ અર્થાત્ આપણી પ્રતિક્રમણની વિધિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયથી ચાલી આવે છે. પ્રતિક્રમણની વિધિમાં અમુક સૂત્રો વારંવાર આવે છે તેથી વિધિના તથા તેના પ્રયોજન સંબંધી રહસ્યોથી અજ્ઞાત આરાધકોના મનમાં એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય કે આ સૂત્ર તો પૂર્વે આવી ગયેલ છે તો અહીં તેને પુનઃ શા માટે મૂકવું જોઈએ ? વસ્તુતઃ કોઈપણ એક શબ્દ કે સૂત્રનો જ્યારે આપણે પુનઃ પ્રયોગ કરીએ છીએ ત્યારે પૂર્વના સંદર્ભ કરતાં પછીનો સંદર્ભ

ભિન્ન હોય છે અને તે જ કારણે તે શબ્દ કે સૂત્ર જેટલી વાર પ્રયોજાય તેટલી વાર દરેક વખતે તેની વિભાવના (Concept) અને તાત્પર્ય ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. દા.ત. ‘ધર્મ’ શબ્દ. ધર્મ શબ્દના વિભિન્ન અર્થો છે એટલે ભિન્ન ભિન્ન વાક્યો અને પ્રસંગોના સંદર્ભમાં તેના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ થતા હોય તે સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં, એક જ અર્થમાં એક જ ગ્રંથ કે લેખમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે પ્રયુક્ત ધર્મ શબ્દની વિભાવના સર્વ સ્થળે સમાન હોતી નથી. તેમાં થોડી થોડી ભિન્નતા આવતી જ હોય છે. તે જ રીતે સામાયિક-પ્રતિક્રમણ આદિની વિધિમાં વિવિધ સ્થળે પ્રયુક્ત એક જ સૂત્ર વિભિન્ન સ્થળોના સંદર્ભમાં વિભિન્ન વિભાવના, અર્થ અને પ્રયોજન ધરાવતા હોય છે. એટલે તે સૂત્ર પૂર્વે આવી ગયેલ હોવા છતાં, જે તે સ્થળે તેનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ હોય છે.

વળી પ્રતિક્રમણ આદિ વિધિઓમાં ‘સુગુરુ વાંદણા’ (વંદનક) સૂત્ર દરેક સમયે બબ્બે વાર બોલવામાં આવે છે. ઘણાને આ અંગે પ્રશ્ન થાય પરંતુ ‘વાંદણા’ સૂત્ર ગુરુ ભગવંત પ્રત્યેના વિનયની અભિવ્યક્તિ કરવા માટે છે અને ગુરુદેવ આપણા સૌથી નજીકના ઉપકારી છે કારણ કે પ્રભુની વાણીને આપણા સુધી પહોંચાડી, દેવ-ગુરુ અને ધર્મનું તાત્વિક સ્વરૂપ તેઓ આપણને સમજાવે છે. તેથી ગુરુ પ્રત્યેનો અત્યંત પૂજ્યભાવ બતાવવા માટે ‘વાંદણા’ સૂત્ર બે વાર બોલવામાં આવે છે.

અત્યારે અમેરિકા જેવા દેશોમાં જન્મે જૈન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ, અને તેમાંય યુવા પેઢીમાં વર્તમાન કાલીજ પ્રતિક્રમણની વિધિ પ્રત્યે ખૂબજ અજ્ઞાનતા છે. અને ક્યારેક જ પ્રતિક્રમણ કરતાં એ લોકોને દરરોજ પ્રતિક્રમણ (ખડૂ આવશ્યક) કરતા કરવા હોય અથવા તો પર્યુષણા પર્વમાં પણ ભાવપૂર્વક પ્રતિક્રમણ કરતા કરવા હોય તો પ્રતિક્રમણમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ પરિવર્તન કરવા જરૂરી જણાય છે.

સૌપ્રથમ પ્રત્યેક સૂત્રના - જે તે ભાષામાં ભાવાર્થ અને તે સૂત્રનું મહત્ત્વ સમજાવવું અનિવાર્ય છે. ભાવાર્થ અને સૂત્રના મહત્ત્વ વિના પ્રતિક્રમણમાં રસ પડે નહિ, ભાવ આવે નહિ તે સ્વાભાવિક છે.

બીજું બાળકને અથવા મોટાને સૂત્ર કંઠસ્થ કરાવીએ ત્યારે સૂત્રની સંપૂર્ણ અર્થ સમજુતી જે તે ભાષામાં આપવી.

ત્રીજી વાત કદાચ બહુ ક્રાંતિકારી લાગે તેવી છે પરંતુ આજના જમાનાની એ માંગ છે. એટલે વહેલો કે મોડો એ અંગે ગીતાર્થ આચાર્ય ભગવંતોએ

ભેગા થઈ વિચાર કરવો જરૂરી બનશે. વર્તમાન પ્રતિક્રમણની વિધિ ઘણી લાંબી છે. ચાલુ દેવસિક અને રાઈ પ્રતિક્રમણ કરતાં પણ એક કલાક ઉપર થઈ જાય છે. પકખી, ચૌમાસી અને સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ બે-અઢી કલાકથી લઈ ત્રણ કલાક સુધી ચાલે છે. આજની પેઢી આટલો લાંબો સમય યંત્રવત્ ક્રિયા કરે તે સંભવિત નથી. એટલે શાસ્ત્ર બાધ ન આવે તે રીતે પ્રતિક્રમણની વિધિનો સંક્ષેપ કરવો જરૂરી છે. અને એટલે જ આજે ઉપાશ્રયમાં દરરોજ પ્રતિક્રમણ કરનારની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. અમુક ગામમાં તો કોઈ જ પ્રતિક્રમણ કરવા આવતું નથી.

મૂળતઃ પ્રતિક્રમણમાં પ્રતિક્રમણની સ્થાપનાથી લઈને છ આવશ્યક પૂર્ણ થાય. ત્યાં સુધીનું જ પ્રતિક્રમણ છે. તેની આગળ-પાછળનું બધુંજ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું. અલબત્ત, એ યુગમાં એ જરૂરી પણ હતું અને આજે પણ સાધુ-સાધ્વી માટે એ જરૂરી છે પરંતુ શ્રાવક શ્રાવિકા માટે પણ એ ફરજિયાત બનાવી દેતાં, પ્રતિક્રમણમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે. જો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ પ્રમાણે પ્રક્ષેપ થઈ શકે તો એ પ્રક્ષેપ થયેલ વિધિ, ગીતાર્થ આચાર્ય ભગવંતો ભેગા થઈ, તે અંગે વિચાર કરી સર્વાનુમતે, એમાં સંક્ષેપ કરે તો જ પ્રતિક્રમણ કરનાર આરાધક વર્ગમાં વૃદ્ધિ કરી શકાશે. અન્યથા શ્રાવક-શ્રાવિકા વર્ગમાંથી પ્રતિક્રમણ કદાચ પૂર્ણતયા બંધ પણ થઈ જાય. તેથી 'સર્વનાશે સમુત્પન્ને, અર્થ ત્યજતિ પંડિતઃ' ઉક્તિ અનુસાર સંક્ષેપ કરવો અનિવાર્ય જણાય છે.

અલબત્ત, આવો ફેરફાર કોઈ ગૃહસ્થ કે મુનિ મનસ્વી રીતે તો ન જ કરી શકે. દેશ-કાળના જ્ઞાતા અને ગીતાર્થ (શાસ્ત્રના રહસ્યને જાણનારા) સંઘમાન્ય - અધિકૃત આચાર્ય આદિ જ કરી શકે. પૂર્વે પણ આ રીતે પરિવર્તનો થયાં છે.

સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છ આવશ્યકનો ક્રમ પણ ખૂબ જ વિચારપૂર્વક યોજવામાં આવ્યો છે. રાગ-દ્વેષના પરિણામ સમ-શિથિલ થયા વિના શ્રીજિનેશ્વર પ્રભુ કે શ્રીજિનેશ્વર પ્રભુએ પ્રરૂપેલ ધર્મ કે તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી એટલે રાગ-દ્વેષના પરિણામ સમ કરવા માટે 'સામાયિક' આવશ્યક સૌ પ્રથમ કહ્યું છે. શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વને પણ સામાયિક કહ્યું છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી પ્રભુ અને પ્રભુનાં વચનો પ્રત્યે શ્રદ્ધા,

અહોભાવ અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામે તેઓ પ્રત્યે સ્વાભાવિક જ નમસ્કાર થઈ જાય છે. એટલે સામાયિક પછી તુરત 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' મુક્યું છે.

તીર્થંકર પરમાત્મા પછી તુરતનું સ્થાન ગુરુ મહારાજનું છે એટલે તેમના પ્રત્યેનો વિનય-ભક્તિ-બહુમાન વ્યક્ત કરવા માટે 'વંદનક' આવશ્યક મુક્યું છે. વળી પાપથી પાછા હઠવાની પ્રક્રિયા સ્વરૂપ પ્રતિક્રમણ હંમેશાં ગુરુની સમક્ષ, ગુરુની સાક્ષીએ કરવાનું હોય છે. આ ક્રિયા કરતાં પૂર્વે અવશ્ય તેમને વંદન કરવું જોઈએ તેથી પ્રતિક્રમણ પૂર્વે 'વંદનક' આવશ્યક મૂકવામાં આવ્યું છે.

'પ્રતિક્રમણ' આવશ્યકમાં ગુરુની સમક્ષ ભૂતકાળમાં થયેલા પાપોની કબુલાત કર્યા પછી ગુરુ ભગવંત એ પાપોના પ્રાયશ્ચિત રૂપે તપ, જપ, ક્રિયા, અનુષ્ઠાન કરવાનું કહે છે. તેના પ્રતીક સ્વરૂપે દૈનિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક કે સાંવત્સરિક પ્રાયશ્ચિત તરીકે અનુક્રમે પચાસ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ બે લોગસ્સ, ત્રણસો શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ બાર લોગસ્સ, પાંચસો શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ વીસ લોગસ્સ અને એક હજાર આઠ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ ચાલીસ લોગસ્સ અને એક નવકારનો કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. ધ્યાન સ્વરૂપ આભ્યંતર તપ અગ્નિ સમાન છે. તેનાથી પાપ કર્મ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. પણ કાયોત્સર્ગ તો તેના કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે. કાયોત્સર્ગ સર્વ પ્રકારનાં, બાહ્ય-આભ્યંતર તપમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ તપ છે કારણ કે કાયોત્સર્ગથી આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું નિર્માણ કાયોત્સર્ગ વગર શક્ય નથી.

ભૂતકાળમાં કરેલ/થયેલ પાપોનું મિથ્યા દુષ્કૃત દઈ તે માટેના પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપે કાયોત્સર્ગ રુપ આભ્યંતર તપ કર્યા પછી એ પાપો ભવિષ્યમાં પુનઃ ન થાય તે માટેનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું જરૂરી છે તેથી સૌથી છેલ્લે 'પ્રત્યાખ્યાન' આવશ્યક મુક્યું છે.

આ રીતે છ આવશ્યકનો ક્રમ પણ સંપૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક અને આત્માના ગુણોની એ જ ક્રમથી પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પણ ષડ્ આવશ્યક મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ષડ્ આવશ્યક જેના જીવનમાં આવી જાય છે તેનો અન્ય વ્યક્તિ પ્રત્યેનો ભાવ, આચાર-

વિચાર, વ્યવહાર બધું જ બદલાઈ જાય છે. અને એ સાથે બીજાનો તેના પ્રત્યેનો આચાર-વિચાર, ભાવ, વ્યવહાર પણ બદલાય છે. શરીર વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ષડ્ આવશ્યકમાં વિશિષ્ટ મુદ્રાઓ, આસન, પ્રાણાયામ આદિનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. વીરાસન બહુ મહત્વનું આસન છે. વીરાસનથી શરીરનું પાચનતંત્ર, હોજરી આદિ અવયવો સક્રિય થઈ જાય છે. યોગમુદ્રા, જિનમુદ્રા તથા મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા આદિનું પણ મહત્ત્વ છે. તો પ્રતિક્રમણમાં કાયોત્સર્ગનો સંબંધ શ્વાસોશ્વાસ સાથે છે. એટલે અવ્યક્ત રીતે પ્રાણાયામની પ્રક્રિયા પણ ષડ્ આવશ્યકમાં સમાવિષ્ટ છે. પ્રતિક્રમણ તથા ષડ્ આવશ્યકમાં અષ્ટાંગ યોગનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. તે અંગે પણ વિચાર કરવો જોઈએ પરંતુ તે એક અલગ વિષય હોવાથી અહીં તેનો માત્ર ઉલ્લેખ જ કરવામાં આવે છે. ષડ્ આવશ્યકને નિયમિત રીતે યથા યોગ્ય મુદ્રા સાથે કરનારને વ્યાયામ કરવાની આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. અને તેથી ઔષધ પણ લેવું પડતું નથી.

આ છ આવશ્યકની ક્રિયા મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતા, ત્રિકરણશુદ્ધિ અને શુદ્ધભાવપૂર્વક કરવામાં આવે તો યાકિનીમહત્તરાસુનુ ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજના કથન અનુસાર તે આત્માને મોક્ષની સાથે જોડનાર હોવાથી યોગ સ્વરૂપ - ધ્યાન સ્વરૂપ બને છે માટે સૌ શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકોએ પૂરેપૂરી ભક્તિ-બહુમાન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક છ આવશ્યક પ્રતિદિન કરવાં જોઈએ.

શ્રી જવાહરભાઈ લિખિત ષડ્ આવશ્યક વિવેચન વાંચ્યું. ખરેખર સાધુ-સાધ્વી તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાના દૈનિક જીવનમાં ષડ્ આવશ્યક આવી જાય અને તે અંગેની સાચી સમજ તથા પદ્ધતિ શીખી લેવામાં આવે તો શ્રી જવાહરભાઈએ બતાવ્યું છે તેમ અન્ય કોઈપણ પ્રકારનું ધ્યાન કે યોગ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ષડ્ આવશ્યકની યથાર્થ સાધના સાધકને મોક્ષ અપાવવા સમર્થ છે. ષડ્ આવશ્યકનું આ વિવેચન ખરેખર વાંચન કરવા યોગ્ય છે.

પ્રાંતે છ આવશ્યક અંગે પરમ પવિત્ર ગીતાર્થ શાસ્ત્રકાર ભગવંતોના આશય વિરૂદ્ધ કે જિનાજ્ઞા વિરૂદ્ધ લખાયું હોય તો મિથ્યા મિ દુક્કડં દઈ વિરમું છું.

વિ.સં. ૨૦૫૮ ચૈત્ર વદ-૭ શુક્રવાર

— મુનિ નંદીઘોષવિજય ગણિ

તા. ૩ મે, ૨૦૦૨

નવરંગપુરા જૈન ઉપાશ્રય, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

પાઠનોંધ

૧. 'યોગવેશિકા' ગાથા-૧ કર્તા : યાકિનીમહત્તરાસુનુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ
૨. શ્રીકલ્પસૂત્ર ટીકા, પ્રથમ વ્યાખ્યાન, મૂળ: શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી, ટીકાકાર: ઉપા. શ્રીવિનયવિજયજી
૩. એજન.
૪. તૃતીય આગમ સ્થાનાંગસૂત્રમાં અંગબાહ્યશ્રુતના આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિક્ત એવા બે ભેદ બતાવી આવશ્યકને ગણધરકૃત અને આવશ્યકવ્યતિરિક્તને સ્થવિરકૃત બતાવ્યું છે.
૫. તિરિ, નર, સુરસમુદાય કે અચિરાના નંદ રે, એક યોજનમાંહે સમાય કે અચિરાના નંદ રે, તેહને પ્રભુજીની વાણી કે અચિરાના નંદ રે, પરિણમે સમજે ભવિ પ્રાણી કે અચિરાના નંદ રે.
શ્રી શાંતિનાથજિનસ્તવન, રચયિતા: પં. શ્રીપદ્મવિજયજી મહારાજ
૬. જૈનદર્શનનાં વૈજ્ઞાનિક રહસ્યો લે. મુનિ નંદીઘોષવિજયજી પૃ. ૮૯
સદંધયાર ઉજ્જ્વેઅ,નવતત્ત્વ ગાથા-૧૧
સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણવન્ત: પુદ્ગલા: ॥ ॥ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૫ સૂત્ર-૨૮
૭. જૈનદર્શનનાં વૈજ્ઞાનિક રહસ્યો લે. મુનિ નંદીઘોષવિજયજી 'મંત્ર, યંત્ર અને ધ્વનિ : એક વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ' પૃ. ૧૮૮
૮. જૈનદર્શનનાં વૈજ્ઞાનિક રહસ્યો લે. મુનિ નંદીઘોષવિજયજી 'મંત્ર, યંત્ર અને ધ્વનિ : એક વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ' પૃ. ૧૯૧
'Yantra' by Madhu Khanna, p. ૧૧૬
૯. શ્રીકલ્પસૂત્ર ટીકા, વ્યાખ્યાન-૫ મૂળ: શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી, ટીકાકાર: ઉપા. શ્રીવિનયવિજયજી
૧૦. વંજન અત્ય તદુભયે.....નાણંમિ સૂત્ર, ગાથા-૨
૧૧. શ્રીકલ્પસૂત્ર મૂળ, સામાચારી, સૂત્ર નં.-૩ થી ૮

જૈન આચાર

આચારની ભૂમિકા :

વિચાર અને આચાર, વિદ્યા અને વિધિ, જ્ઞાન અને ક્રિયા પરસ્પર પૂરક અને સહયોગી છે. આદર્શ રૂપી વિચારને વ્યવહારની દુનિયામાં જન્મ આપવો એટલે આચાર. માનવીની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ તેને સર્વ સાથે સાંકળે છે. અનુભૂત તત્ત્વ અન્ય સત્ત્વોના આનંદનું કારણ બને છે તેથી અનુભૂતિ સંપત્ર માનવ તેનો વિસ્તાર વાંછે છે. તે દ્વારા ધર્મનો વિકાસ થાય છે. જે આચાર આ વિકાસની પૂર્તિમાં સહયોગ આપે તે નૈતિકતાને પણ જન્મ આપે છે.

દર્શન હેતુવાદ અર્થાત્ તર્ક પર આધારિત છે. તેની પ્રગતિ સાથે ભારતીય આચારશાસ્ત્રનો પાયો વિસ્તૃત થતો રહ્યો છે. એક દષ્ટાંતમાં જ્ઞાનવિહીન આચારજ્ઞ નેત્રવિહીન વ્યક્તિ સાથે અને આચારશૂન્ય જ્ઞાન અપંગ માનવ સાથે સરખાવેલ છે. ગંતવ્યસ્થાને પહોંચવા આંખ અને પગ બંનેની જરૂર છે. તેમ અધ્યાત્મ - આરોહણમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બંને અનિવાર્ય છે. ભારતીય ધર્મ પરંપરામાં બંનેને સમાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ રૂપે ભારતીય ધર્મપરંપરામાં પૂર્વમીમાંસા આચાર પ્રધાન છે, તો ઉત્તરમીમાંસા વિચારપ્રધાન છે. સાંખ્ય અને યોગ ક્રમશઃ વિચાર અને આચાર એમ ધર્મપરંપરાની બે શાખાઓ માત્ર છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં હીનયાન આચારને પ્રાધાન્ય આપે છે તો મહાયાન જ્ઞાનની આરતી ઉતારે છે. જૈન ધર્મમાં પણ અહિંસા અને અનેકાન્ત અનુક્રમે આચાર અને વિચારની મૂલભિત્તિ પર ઉભા છે.

આચાર અને અહિંસા :

જૈનાચારનો વિશાલ પ્રાસાદ અહિંસાના પાયા પર રચાયેલો છે. અહિંસાનો સિદ્ધાંત વ્યાપક અને પ્રભાવક છે. અહિંસા વ્રતધારીમાં સ્વતઃ અનેક ગુણો વિકસિત થતા જાય છે. તે સૃષ્ટિના સર્વજીવો પ્રત્યે આત્મીયભાવ અનુભવે છે. અહિંસાનો સિદ્ધાંત પ્રબોધે છે કે જીવમાત્ર દુઃખથી બચવા માંગે છે, સુખ વાંછે છે. પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે સમતાનો ભાવ, બધા જીવો પ્રત્યે મૈત્રી અને બંધુત્વ, સર્વ જીવોનો સમાદર જીવને અહિંસક બનાવે છે.

તેના આધારે કર્તવ્ય - અકર્તવ્યનો નિર્ણય કરી જીવન વ્યવહારને ઘડવો એનું નામ સંયમ. તે પૂર્ણ અહિંસાના પાલન તરફ લઈ જાય છે. જ્ઞાની હોવાનો સાર એ કે તે કોઈની હિંસા ન કરે.

અહિંસાનું આચરણ ત્રણ યોગ (મન, વચન અને કાયા) અને ત્રણ કરણ (કરવું, કરાવવું અને અનુમોદન કરવું) વડે - નવકોટી પ્રત્યાખ્યાન કે યોગકરણની સ્થિતિઓ દ્વારા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે.^૧

ભાષાશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અહિંસામાં નિષેધવાચક શબ્દ તરીકે હિંસા ન કરવી તેવો ભાવ પ્રગટ થાય છે. અ + હિંસા એટલે હિંસાનો પરિત્યાગ. પરંતુ જૈનાચારની અહિંસા ફક્ત ભાષાશાસ્ત્રીય રૂપ સુધી સીમિત નથી. તેનું સ્વરૂપ વ્યાપક બની સૂક્ષ્મતાને ગ્રહણ કરી સર્વ જીવોના સુખની કામનાને સ્પર્શે છે.^૨ આમ જૈન દ્રષ્ટિકોણથી અહિંસા વિધિવાચક પણ બને છે અને તે રીતે જૈનાચારમાં વિધિ અને નિષેધ બન્ને પક્ષોમાં અહિંસા પૂરેપૂરી વ્યક્ત થાય છે.

આચાર નિર્માતા પરિબળો :

જૈનાચાર નિર્માણમાં જે પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો છે. તેમાંનું એક એટલે કર્મ સિદ્ધાંત. કર્મ એટલે ચેતનાશક્તિ યા આત્મા દ્વારા કરાતી ક્રિયાઓનો કાર્યકારણભાવ. જે ક્રિયા આ કાર્યકારણભાવની શૃંખલાને તોડવામાં સહાયક થાય તે ક્રિયા આત્મા માટે હિતકર - ઉપાદેય કે આચરણીય ગણવામાં આવે છે. જે ક્રિયા આ કાર્યકારણ શૃંખલાને મજબૂત કરે તે આત્માને અહિતકર - હેય કે ત્યજવાયોગ્ય ગણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિધિવાચક અને નિષેધવાચક નિરૂપણ કરી કર્મથી મુક્ત થવાનો રાજમાર્ગ આર્યમનીષિઓએ પ્રશસ્ત કર્યો છે.

કર્મથી મુક્ત થવું એટલે આત્માના પરમ ઐશ્વર્યને પામવું. એ ધારવા જેટલું સહેલું નથી. આ માટે નિરંતર પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આચાર અને વિચારની અનેક કક્ષાઓ વટાવવી પડે છે, અને વિવિધ યમનિયમોનું પાલન કરવું પડે છે.

જૈનદર્શનમાં કર્મ બે પ્રકારે માનવામાં આવે છે. દ્રવ્યકર્મ અને ભાવ કર્મ. કાર્મણ પુદ્ગલ કે વર્ગણ જે અતિસૂક્ષ્મ કર્મ પદાર્થોની બનેલી રજ - એટલે દ્રવ્યકર્મ. આત્માના રાગદ્વેષયુક્ત પરિણામ અથવા અશુદ્ધ પરિણતિ

એટલે ભાવકર્મ. પ્રાણીના ભાવો એટલે ભાવકર્મ અને તે ભાવો દ્વારા આકર્ષિત થતી અતિ સૂક્ષ્મ ભૌતિક પરમાણુરજનો જથ્થો એ દ્રવ્યકર્મ. કર્મતત્ત્વના આ જડ સ્વરૂપની પ્રરૂપણા જૈનદર્શનની વિશિષ્ટ દેન છે.

આચાર નિર્માણનું બીજું પરિબળ એટલે આત્માનો કર્મ સાથેનો અનાદિસંબંધ. ચેતના અને જડના આ સંમિશ્રણને જૈન દર્શને પ્રવાહથી અનાદિ અને કર્મસંયોગને સાદિ-સાંત ગણેલ છે. જીવ જૂનાં કર્મોને ખતમ કરે છે. પરંતુ નવા કર્મોનું સતત ઉપાર્જન પણ કરે છે. જ્યાં સુધી નવા કર્મોનું ઉપાર્જન બંધ ન થાય અને પૂર્વોપાર્જિત સમસ્ત કર્મો નષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી ભવભ્રમણથી મુક્તિ થતી નથી. એકવાર બધાં જ કર્મોનો સમૂહો નાશ થયા પછી આત્મા મુક્તિ યા નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ આત્માનું અસલ રૂપ છે. તેને જૈનદર્શન ઈશ્વર યા પરમાત્મા કહે છે. પરમાત્મા કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ નથી. જે આત્મા છે, તે જ શુદ્ધ સ્વરૂપે પરમાત્મા છે.

જૈનદર્શનમાં મોક્ષ એટલે આત્માનું અખંડ ચૈતન્યમાં વિલીન થઈ જવું કે શૂન્યમાં પરિણમવું એ પ્રકારે નિરૂપણ નથી. દરેક આત્મા જેમ અહીં અક્ષુણ્ણરૂપે સ્વતંત્ર છે. તેમ મોક્ષમાં પણ છે, ત્યાં આત્માનું ઐશ્વર્ય પૂર્ણરૂપે પ્રગટ થાય છે. એ ઐશ્વર્ય જ્ઞાનનું, દર્શનનું, ચારિત્રનું તથા આનંદનું છે. આ પ્રાગટ્ય આંગતુક નથી પરંતુ આત્મામાં અવસ્થિત ગુણોનું છે, જે અત્યારસુધી આવરણોથી અપ્રગટ-આવૃત્ત રહ્યું હતું. આમ અનંત ચતુષ્ટયનો આવિષ્કાર એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિ.

આચાર નિર્માણનું ત્રીજું પરિબળ એટલે પુરૂષાર્થનો સ્વીકાર અને મહત્તા. જૈન દર્શન નિયતિવાદનું પોષક નથી. તે બધું પૂર્વનિર્ધારિત છે, તેમ નથી માનતું. જૈન દર્શનમાં કાર્યનિષ્પત્તિના પાંચ સમવાયી કારણોનું યોગદાન સ્વીકારેલું છે. કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકર્મ અને પુરૂષાર્થ. આ પાંચ કારણો દ્વારા જૈન દર્શને સીમિત ઈચ્છાસ્વાતંત્ર્યનો આદર કર્યો છે અને આચાર દ્વારા પુરૂષાર્થને દ્રઢાવ્યો છે.

આચાર નિર્માણનું ચોથું પરિબળ એટલે યોગ અને કષાય. બન્નેને કર્મબંધના પ્રધાન કારણ રૂપ માનવામાં આવે છે. શરીર, વાણી અને મનોવ્યાપારરૂપ પ્રવૃત્તિ એટલે યોગ. કષાય એટલે આવેગરૂપ માનસિક અવસ્થા. આશ્રવપ્રક્રિયા વડે કાર્મણ વર્ગણાઓ જીવના આ ત્રિવિધ વ્યાપારથી આકર્ષિત થાય છે. આ કર્મ પુદ્ગલોનું આત્મા સાથે ક્ષીર-

નીરવત્ ભળી જવું એટલે બંધ. જો આ બંધ કષાય સહિત હોય તો તે સબળ-બળવાન બને છે. જો આ બંધ કષાય રહિત હોય તો તે નિર્બળ - બળ રહિત બને છે. નિર્બળ બંધથી સંસાર વધતો નથી. કર્મ આત્મા પરથી ખરી જાય છે તે નિર્જરા કહેવાય છે. તે બંધની પ્રક્રિયાથી સાવ વિપરિત પ્રક્રિયા છે. તે સમયે સંવર સાધવામાં આવે તો જીવમાં નવા કર્મોનું આગમન (આશ્રવ) અટકી જાય છે. યોગ વ્યાપારોને રુંધવા અને કષાયજય કરવો એ આચારના અભિન્ન અંગરૂપ માનવામાં આવે છે.

કર્મ સિદ્ધાંતમાં આઠ પ્રકારના કર્મોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ચાર પ્રકારના ઘાતી કર્મોથી આત્માના ચાર મૂલ ગુણોનો ઘાત થાય છે. આ મૂલગુણો એટલે જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય અને સુખ (આનંદ). ચાર ઘાતી કર્મો - એટલે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય. ચાર અઘાતી કર્મો આત્માના મૂલગુણોનો ઘાત કરતાં નથી. તે બહુધા શરીર સાથે સંકળાયેલ છે. અઘાતી કર્મ પ્રકૃતિઓ એટલે વેદનીય, આયુ. નામ અને ગોત્ર. આત્માના ગુણોનો વિકાસ થાય એ માટે શ્રી નીર્જરોએ પાંચ પ્રકારના આચારોનું વિધાન કરેલું છે. તેમાં આત્માના ચાર મૂલગુણો પ્રગટાવવામાં સહાય મળે છે. જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર એ પાંચ પ્રકારોને પંચાચાર પણ કહેવાય છે.

(૧) જ્ઞાનાચાર :

જ્ઞાન એટલે માહિતીનો સંગ્રહ એવો અર્થ થતો નથી. જેનાથી જીવને શું જાણવા યોગ્ય છે, (જ્ઞેય); શું ત્યજવા યોગ્ય છે (હેય); અને શું ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, (ઉપાદેય); તેનો મર્મ સમજાય તેવું જ્ઞાન અહીં અભિપ્રેત છે. આ જ્ઞાન આત્માને ઉપકારક ગણી શકાય. આ જ્ઞાનવિષયક આચારના આઠ અંગોનો નિર્દેશ નીચે કરવામાં આવ્યો છે.

કાળ : યોગ્ય સમયે ભણવું અને અયોગ્ય (અસ્વાધ્યાય) કાળે ન ભણવું.

વિનય : જ્ઞાન અને જ્ઞાનદાતા પ્રત્યે વિનયયુક્તભાવ.

બહુમાન : વિનય ઉપરાંત પ્રતિપત્તિ (ભક્તિ-બહુમાન) દર્શક ભાવ.

ઉપધાન : જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સમયે કસોટી અને ગુણપ્રાપ્તિ સમયે તપ સાથે સાધના.

અનિહ્વવપણું : જ્ઞાનદાતા ગુરુને ઓળવવા નહિ.

વ્યંજન : શુદ્ધ શબ્દોચ્ચારપૂર્વક, સ્ખલના વિના ભણવું.

અર્થ : શુદ્ધ અર્થની ધારણા કરવી.

તદુભય : શબ્દ અને અર્થ બન્નેની યથાર્થતા માટે મથવું.
વિરોધી અર્થઘટન ન થાય તે માટે સાવચેત રહેવું.

જ્ઞાનાચારના પાલનથી જીવ સત્યનું યથાર્થ આકલન કરી શકે છે. આ પ્રકારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વસ્તુતઃ આત્મપ્રાપ્તિ ગણી શકાય. જે જ્ઞાન વિરતિમાં પરિણમે તેને જ સાર્થક ગણેલ છે. જ્ઞાનમાં રાગ કે દ્વેષ ભળે તો એ જ્ઞાનાચાર કહી ન શકાય. જ્ઞાનાચાર જીવની આંતરિક જ્ઞાનજ્યોતિને આવરણ વિહીન કરવાની સાધના છે.

(૨) દર્શનાચાર :

દર્શનનો સામાન્ય અર્થ થાય 'જોવું', આંખથી થતો બોધ. વસ્તુને જોવાથી તેના વિષે આપણામાં એક માન્યતાનું આરોપણ થાય જે ધીરે ધીરે શ્રદ્ધામાં ફેરવાય છે. દર્શનનો જૈનસમ્મત અર્થ એટલે શ્રદ્ધા, વસ્તુની અલપઝલપ ઝાંકી કે સામાન્ય ઈન્દ્રિયજન્ય બોધ કરતા દર્શન ઘણો અર્થવિસ્તાર ધરાવે છે. તેનો આચાર એટલે દર્શનાચાર, તેના આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે.^૫

નિઃશંકતા : જિનવચન અને તેના પ્રણેતામાં નિઃસંદેહભાવ

નિષ્કાંક્ષતા : વ્યક્તિગત આકાંક્ષાઓનું અનસ્તિત્વ.

નિર્વિચિકિત્સા : દોષ યા દોષો પ્રત્યે એક ચિકિત્સકની દ્રષ્ટિથી ઉપચારભાવ.

અમૂઢદ્રષ્ટિતા : જિનદર્શનસમ્મત રચના કે પ્રક્રિયાથી વિપરિત મુઘ્ધદ્રષ્ટિનો ત્યાગ.

ઉપબુંહણા : જિનસમ્મત તત્ત્વોની મનમાં ઉચ્ચ બહુમાનયુક્ત ધારણા.

સ્થિરીકરણ : વિચલિત થતા આત્માને પુનઃ જિનસમ્મતભૂમિકામાં સ્થિર કરવો.

વાત્સલ્ય : જિનસમ્મત સર્વ અંગો પ્રત્યે અપૂર્વ વાત્સલ્યભાવ

પ્રભાવના : જિનદર્શના અપૂર્વભાવો પ્રત્યે અન્યોનું આકર્ષણ વધારવું

આ પ્રમાણે દર્શનાચાર સત્યગ્રાહી દ્રષ્ટિ કેળવી સંકલેશયુક્ત અભિગમોને તિલાંજલિ આપે છે. સમ્યગ્દર્શનની ધર્મના મૂળ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા અકારણ નથી. આવું શ્રદ્ધાયુક્ત જ્ઞાન જીવને વિરતિ તરફ લઈ જાય છે.

(૩) ચારિત્રાચાર :

ચારિત્ર હંમેશા દર્શન તથા જ્ઞાન પછી આવે છે. અર્થાત્ આત્માને જોયા અને જાણ્યા પછી તેના શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયાનું સ્થાન છે. તે પ્રક્રિયા ચારિત્રાચારની ઘોતક છે. શુદ્ધિકરણ કષ્ટસાધ્ય છે તેથી તેમાં અસિધારા સમાન વ્રતોનું ગ્રહણ અને નિયમોનું પાલન રહેલું છે. અષ્ટવ્રવચનમાતા-પાંચસમિતિ અને ત્રણગુપ્તિપૂર્વકનો જીવન વ્યવહાર ગોઠવી સંવરની સાધના વિકસાવવી અને આશ્રવનું આગમન રોકવું, એ તેનો પ્રધાન આશય છે. તેના આઠ અંગોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.^૬

ઈર્યાસમિતિ : જયણા કે યતનાપૂર્વક ચાલવું, બેસવું કે ઉઠવું.

ભાષાસમિતિ : યતનાપૂર્વક બોલવું, સત્ય, હિતકારી અને પ્રિય-પથ્ય વચનો બોલવાં.

એષણાસમિતિ : યતનાપૂર્વક જરૂરિયાતની વસ્તુ ગ્રહણ કરવી, મૂકવી.

આદાનસમિતિ : વસ્તુના વપરાશમાં ઉદ્દગમ/ઉત્પાદન દોષોથી બચવું.

પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિ : નિરુપયોગી વસ્તુઓનો ત્યાગ યતનાપૂર્વક કરવો.

મનોગુપ્તિ : મનનો સંયમ

વચનગુપ્તિ : વચનનો સંયમ

કાયગુપ્તિ : કાયાનો સંયમ

ચારિત્રાચારના પાલનથી સાધકમાં અનાશંસા, અભય, સમત્વ, સંયમ, નિગ્રહ, ધ્યાન અને અપ્રમાદના ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને કામનાઓ, ભય, આવેગો, ઈન્દ્રિયોની પરવશતા, અસમાહિત ચિત્તવૃત્તિઓ અને અજ્ઞગૃતિ તિરોહિત થાય છે. અહીં વ્યવહાર દ્રષ્ટિની પ્રધાનતા છે.

નૈશ્વર્યિક દ્રષ્ટિએ તો આત્માનું આત્મામાં રમણ એ જ શ્રેષ્ઠ ચારિત્રાચાર છે. આ ચરમશિખરે પહોંચવા વ્યવહારનયનો માર્ગ લેવો જરૂરી છે.

(૪) તપાચાર :

તપ એ કર્મનિર્જરાનું અપૂર્વ સાધન છે. તપ દ્વારા અનાદિકાળના આત્મા પર લાગેલાં કર્મો ખપી જાય છે. તેથી જૈન દર્શનમાં તપાચારનું ઘણું મહત્ત્વ છે. તપ સાથેનો આચાર એટલે તપના હેતુની સ્પષ્ટતા અને તપ પ્રત્યેનો અંતરંગ ભાવ. આ વિના તપનું પૂરેપૂરું ફળ મળતું નથી. અને તે કાયાને કષ્ટ આપવા સુધી જ સીમિત થઈ જાય છે. તેથી તપાચારના બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે ભેદ પડે છે. બાહ્ય તપના છ અને આભ્યંતર તપના છ એમ કુલ બાર પ્રકારો કહેલા છે.^૧

અનશન : બિયાસણું, એકાસણું, આયંબિલ, ઉપવાસ વગેરેમાં આહારનો અભાવ.

ઊણોદરી : ભૂખ કરતાં પાંચ-સાત કોળિયા ઓછા ખાવા, અલ્પાહાર.

વૃત્તિસંક્ષેપ : ઓછી વાનગીઓ લેવી; સંતોષ રાખવો.

રસત્યાગ : ધી, દૂધ, તેલ, ગોળ વગેરે છ વિગઈનો ત્યાગ, ભોજનનો રસ ઘટાડવો.

કાયકલેશ : શારીરિક તકલીફો કે રોગોને સમતાપૂર્વક સહન કરવા, કાયાને કસવી અને કષ્ટ પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનાવવી.

સંલીનતા : અંગોપાંગોના આકુંચન-પ્રસારણ સંયમપૂર્વક કરવું, ખ્યાતિ માટે ફાંફા ન મારવા અને આંતરિક દશામાં ઊંડા ઉતરવું.

ઉપરોક્ત બાહ્ય તપ અભ્યંતર તપના પ્રવેશદ્વાર સમાન છે. શરીરને સાધી વધુ આંતરિક શુદ્ધિ માટે અભ્યંતર તપની જરૂરિયાત રહે છે અને ત્યાં જ તપની ભવ્યતા પ્રગટ થાય છે.

પ્રાયશ્ચિત : શિષ્ટાચાર માટે આ પ્રાયશ્ચિત નથી; તે ચિત્તશુદ્ધિની પ્રક્રિયા અને આંતરિક દોષ નિવારણ સાથે સંકળાયેલ છે.

વિનય : આ 'અહં'ના વિસર્જન માટે છે. તેના સાત પ્રકાર છે :
૧. મન ૨. વચન ૩. કાયા ૪. જ્ઞાન ૫. દર્શન ૬. ચારિત્ર ૭. લોકોપચાર

વૈયાવૃત્ય : તે સામાન્ય સેવી કે અનુકંપા નથી. દેવ અને ગુરૂ આદિની સેવા તાદાત્મ્યવૃત્તિ પૂર્વક અને ચારિત્ર પ્રત્યેના બહુમાનથી કરવી.

સ્વાધ્યાય : 'સ્વ'નું અધ્યયન : આત્મચિંતન. તે માટે વાચના. પૃથ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા એમ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ તરફ અગ્રસર થવું.

ધ્યાન : ધ્યાનથી કર્મોનું દહન થાય છે. તે ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન એમ બે પ્રકારે છે. બન્નેના પેટા પ્રકારો ચાર-ચાર છે.

કાયોત્સર્ગ : આ તપાચારનું અંતિમ શિખર છે. શરીર, કર્મો અને સર્વ વૈભાવિક સામગ્રીનો નિશ્ચયપૂર્વક હૃદયથી ત્યાગ-તેમાં કષાયત્યાગ, મમત્વ અને 'અહં'નું વિસર્જન અને દેહાધ્યાસ છોડવાનું કહ્યું છે.

આ બન્ને પ્રકારના તપનું આચરણ કર્મક્ષય અને મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશપૂર્વક થવું જોઈએ. તપાચાર અગ્લાનભાવે, આજીવિકા કે લોક પ્રશંસા કે મનોમાલિન્યથી વિરક્ત થઈ કરવો જોઈએ.

(૫) વીર્યાચાર :

કોઈપણ ધર્મકાર્યોમાં ઉપરના ચારેય આચારોના પાલન સમયે મન, વચન અને કાયાની સંપૂર્ણ વીર્યશક્તિ ફોરવીને ઉત્સાહપૂર્વક જોડાવું તેને વીર્યાચાર કહે છે. તેમાં ત્રણ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ મળે છે. જે બાહ્ય અને અભ્યંતર સામર્થ્યને ગોપવતો નથી; જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપના છત્રીસ આચારોમાં રીતિ અનુસાર પરાક્રમ કરે છે અને પોતાના આત્માને યથાશક્તિ જોડે છે તેવા આચારવાનનો આચાર વીર્યાચાર છે. આ પ્રમાણે મન, વચન અને કાયાથી તેનું પાલન કરવું જોઈએ.

વીર્યાચાર દ્વારા આચારસંપન્ન શ્રમણ કે શ્રાવકનું જે ચિત્ર આપણી સમક્ષ ઉભું થાય છે તે એક જીવનવીરનું છે; જીવનથી પલાયન થઈ ઉદાસીન રહેતી વ્યક્તિનું નથી. એક જુંઝાર યોદ્ધો કર્મચમૂ સામે ઉત્સાહિત થઈ સંગ્રામ માંડે અને વિજયશ્રી વરે તેમ આ અધ્યાત્મલક્ષી આચારસંહિતા મોક્ષપ્રાપ્તિના ધ્યેયપૂર્વક શ્રમણો અને શ્રમણોપાસકો સમક્ષ તેમની ક્ષમતા અને મર્યાદાને લક્ષમાં લઈ રજૂ કરવામાં આવી છે. તેમાંથી સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ એવા બે ધર્મ પ્રકારો પડે છે.

સર્વવિરતિ આચારધર્મ :

સર્વવિરતિ ધર્મને સાધુ ધર્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં ખંતથી ચુસ્ત રીતે પંચમહાવ્રતોનું પાલન, સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન તથા દશલક્ષણ ધર્મની સાધના કરવાની હોય છે. આ ઉપરાંત સંલેખનાનો સમાવેશ પણ અહીં સાધકની કક્ષાને લક્ષમાં રાખી કરવામાં આવ્યો છે. સામાયિકની વિશુદ્ધ ક્રિયાથી અભિવ્યક્ત થતો સકલ પ્રાણીઓના હિતના આશયનો અમૃત લક્ષણ સ્વપરિણામ એ સાધુધર્મ છે.^૯

શ્રમણાચારના વ્રતોમાં કોઈ છૂટછાટ કે શિથિલતાને અવકાશ નથી. દરેક વ્રતનું નવકોટિથી પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા આ ધર્મમાં લેવામાં આવે છે. આ વ્રતપાલન આજીવન કરવાનું હોય છે. પ્રથમ હિંસાવિરમણ વ્રત છે. બીજું મૃષાવાદ વિરમણ વ્રત છે. ત્રીજું અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત છે. ચોથું મૈથુન વિરમણ વ્રત છે. પાંચમું અપરિગ્રહ વ્રત છે, જેમાં આસક્ત દશા-મૂર્ચ્છાને પરિગ્રહ ગણેલ છે. દશવૈકાલિક સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં રાત્રીભોજન વિરમણને છઠ્ઠું વ્રત ગણવામાં આવ્યું છે.^{૧૦}

આ પાંચેય મહાવ્રતોના પાલનમાં સહાયક થાય તેવી પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિ રૂપ અષ્ટપ્રવચનમાતાનું આલેખન આપણને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રગત રજમા અધ્યયનમાં મળે છે.^{૧૧} આચારમાં અપ્રમાદ (જાગરૂકતા) વિકસતી રહે તે માટે શ્રમણજીવનમાં પાંચ સમિતિઓ વિધાયક સાવધાની પૂરી પાડે છે. ત્રણ ગુપ્તિઓના ત્રણ તબક્કા-સંરંભ, સમારંભ અને આરંભમાં પ્રવૃત્ત મન વચન અને કાયાનું નિવર્તન સમાયેલું છે. દશલક્ષણા ધર્મમાં શ્રમણ જીવનના આચારોની મનોવૈજ્ઞાનિક ભૂમિકાનું આલેખન પ્રગટ થાય છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૨}

ઉત્તમગુણોનું આચારપાલન એ સંવર દ્વારા કર્માશ્રવોને રોકનાર પરિબળ છે. સાધુના જીવનમાં તો તેની જ મુખ્યતા હોય છે.

દેશવિરતિ આચાર ધર્મ :

ભગવાન મહાવીરે દેશવિરતિ આચાર ધર્મનો ઉપદેશ પણ કર્યો છે. જે મનુષ્ય સર્વવિરતિ ધર્મની સાધનામાં સક્ષમ ન હોય તેને માટે દેશવિરતિનું વિધાન છે. શ્રાવક ધર્મની વ્યાખ્યામાં સાધુ ધર્મ પાળવાની અભિલાષારૂપ આશય પ્રધાનપણે રહેલો છે.^{૧૩} શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર કૃત 'અપૂર્વ અવસર' કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં એ અભિલાષા દર્શાવી છે.^{૧૪}

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
 ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રન્થ જો
 સર્વ સંબંધનું અંધન તીક્ષ્ણ છેદીને
 વિચરશું ? મહત્ પુરુષને પંથ જો.....૧.

શ્રાવક શબ્દ શ્રોતા પરથી થયો છે, જે રૂચિદર્શક, શ્રદ્ધા ધરાવનાર કે શ્રાદ્ધ કહી શકાય. શ્રાવકના આચારોમાં દેશવિરતિ આચારધર્મ તરીકે બાર પ્રતોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. દેશવિરતિ ધર્મ પૂર્વે આચારનું ધ્યેય સ્પષ્ટ થાય તે માટે પ્રથમ માર્ગાનુસારિતાના પાંત્રીસ ગુણોનું^{૧૧} જીવનમાં સ્થાન હોવું જરૂરી છે. આ ગુણસંપન્નતાથી આત્મધડતરનો માર્ગ ખુલી જાય છે. તેને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી શકાય. ૧. કર્તવ્યદ્રષ્ટિરૂપ અગ્યાર ગુણો ૨. દોષત્યાગ રૂપ આઠ ગુણો ૩. ગુણબ્રહ્મરૂપ આઠ ગુણો અને ૪. સાધનામૂલક આઠ ગુણો.

શ્રાવકજીવનના પાંચ અણુવ્રતો મૂલગુણ છે, જ્યારે સાત-ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો-ઉત્તર ગુણો છે.^{૧૨} ઉત્તરગુણો મૂલગુણના દ્રઢીકરણ માટે છે. ગૃહસ્થ માટે સંપૂર્ણ હિંસાત્યાગ શક્ય નથી, સંપૂર્ણ મૃષાવાદનો ત્યાગ શક્ય નથી. તેથી તેણે સૂક્ષ્મ છોડી સ્થૂલવ્રતો બ્રહ્મણ કરવાના હોય છે. બાકીના વ્રતો પણ સ્થૂલરૂપે બ્રહ્મણ કરી સમાજમાં આર્થિક સમતા અને શીલ અને સદાચારના સંવર્ધન માટે આવશ્યક પગલાં જેવા શ્રાવક જીવનનાં સોપાન બની રહે છે.

શ્રાવક જીવનમાં પંદર કર્મદાનો અને અઢાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.^{૧૩} કર્મદાનોથી જીવો પ્રત્યેની કૂરતા પ્રત્યે શ્રાવક સંવેદનાહીન થઈ જતો હોવાથી તેને હેય ગણવામાં આવ્યાં છે.

ત્રણ ગુણવ્રતોમાં ત્યાગવૃત્તિ અને વ્યવસાયાદિમાં પરિમિતતા લાવવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે., તેથી તે વ્રતો કેટલેક અંશે નિવૃત્તિરૂપ છે. આ નિવૃત્તિના સ્થાને પ્રવૃત્તિ ગોઠવાઈ શકે તે માટે ચાર શિક્ષા વ્રતોનું વિધાન છે. તેનો વારંવારનો અભ્યાસ અધ્યાત્મજીવનના વિકાસમાં ઉપયોગી છે.

શ્રાવકાચારની પછીની કક્ષામાં અગ્યાર પ્રતિમાઓનું વિધાન છે.^{૧૪} શ્રાવક ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી શ્રમણવત્ પ્રતિમા સુધી પહોંચે તે માટેની આ પ્રતિમાઓ શ્રાવકાચાર અને શ્રમણાચાર વચ્ચે સેતુરૂપ છે. ઉપાસક દશાંગના

પ્રથમ આનંદ અધ્યયનમાં આનંદ શ્રાવક પંદરમાં વર્ષના આરંભે ગૃહસ્થ ધર્મની જગ્યાએ ધર્મપ્રજ્ઞમિયુક્ત ઉપાસક પ્રતિભાઓની આરાધના કરે છે તેવા ઉલ્લેખો મળે છે.

સંલેખના :

મૃત્યુ સમીપ હોય કે જીવનના અંત સમયે જે તપ વિશેષની આરાધના કરવામાં આવે છે તેને સંલેખના કહે છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તેને આપશ્ચિમ મારણાંતિક સંલેખના કહેવામાં આવે છે. અહીં મુખ્ય ઉદ્દેશ નિષ્ક્રમ્ય મૃત્યુ યા સમાધિમરણ અથવા પંડિત મરણની પ્રાપ્તિનો હોય છે. જીવનનું આ સૌથી છેલ્લું તપ છે. અંત સમયે આહારાદિનો ત્યાગ કરી આજીવન અનશન વ્રત ગ્રહણ કરવાની આ ક્રિયાને 'વ્રતાન્ત' પણ કહે છે. એનો વિધિ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યો છે. સ્વસ્થચિત્તે, વિવેકયુક્ત રીતે જીવનનો સમજણ પૂર્વક અંત આણવો તેને લૌકિક પરિભાષામાં સંધારો કહે છે. સાધકનું શરીર સંયમ યાત્રાના નિર્વાહ અર્થે છે. શરીર એ સાધન છે. સાધન વિઘ્નરૂપ કે નબળું પડે અને ભાર રૂપ બની જાય ત્યારે આવા શરીરથી મુક્તિ મેળવવી શ્રેયસ્કર છે. શાંત અને પ્રસન્નચિત્તે અહીં સમાધિપૂર્વક પ્રાણત્યાગ કરવાનો છે. જેમને બળ, વીર્ય, શ્રદ્ધા, ધૈર્ય અને તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રગટ થયાં હોય તે જ આ વ્રતાન્તનું આચરણ કરી શકે. સંલેખનાનો સાધક જીવન અને મૃત્યુ બન્ને પ્રત્યે નિર્ભય હોય છે.

જૈન આચારનું વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ :

જૈન ધર્મ આચાર પ્રધાન છે. આચાર વિહીન વિચારનું જૈન ધર્મમાં કોઈ મહત્ત્વ નથી. આમ છતાં વિચાર વિના આચરણ થઈ શકતું નથી. માટે આચારની પૂર્વભૂમિકા વિચાર છે.

જે વ્યક્તિ જૈન આચારનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરે છે તેનું વર્તન સાવ બદલાઈ જાય છે. તેના વર્તનમાં સ્વાર્થવૃત્તિ દૂર થઈ જાય છે. સ્વાર્થવૃત્તિ દૂર થતાં પરમાર્થ, પરોપકાર કરનાર બને છે. પરોપકારી વ્યક્તિ પ્રત્યે સમાજને અહોભાવ, પૂજ્યભાવ પેદા થાય છે. તે રીતે તે સર્વનો મિત્ર બની રહે છે. આજનું Behavior Science પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

એકલું જ્ઞાન પર્યાપ્ત નથી, સાથે એ પ્રમાણેનું આચરણ પણ હોવું જોઈએ. ષડ્ આવશ્યકના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી આચરણ સ્વભાવ બની જાય છે.

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં બતાવ્યું તેમ સમત્વની યોગ્ય પણ અંશે પ્રાપ્તિ થવી જરૂરી છે. આ સમત્વ રાગ-દ્વેષ, ક્રોધાદિ કષાય અલ્પ થયાં હોય તો જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે વ્યક્તિ આ પ્રકારના સમભાવને પ્રાપ્ત કરે છે, તેના શરીરમાંથી એ પ્રકારનાં કિરણો અથવા જૈવિક વીજચુંબકીય તરંગો પ્રવાહિત થાય છે કે તેના અવગ્રહમાં પ્રવેશનાર વ્યક્તિ પણ ઉપશાંત ભાવનો અનુભવ કરે છે. આવા પ્રકારની આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ કક્ષાની પ્રાપ્તિ પછી પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં બતાવેલ અહિંસા અર્થાત્ જીવદયા, જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, વીર્યાચારનું પાલન એ જીવ માટે સાવ સરળ અને સ્વાભાવિક બની જાય છે. પરિણામે જો એના ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તો સર્વવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરે છે. આવા સર્વવિરતિધર સાધુ ભગવંતનું આભામંડળ એટલું શક્તિશાળી હોય છે કે તેમના સાંનિધ્યમાં આવનાર હિંસક પ્રાણીઓ પણ અહિંસક બની જાય છે અને એથી સાધુ-સંન્યાસી જંગલમાં હિંસક પ્રાણીઓ વચ્ચે રહેવા છતાં નિર્ભય અને અભય બની જાય છે.

સર્વવિરતિ સાધના કરવા માટે અસમર્થ વ્યક્તિ શ્રાવકાચાર-દેશવિરતિ ધર્મનું પાલન કરે છે. આ સાધના પણ વિરલ છે. ગૃહસ્થપણામાં રહીને આ પ્રકારની સાધનાથી દેવલોકના દેવો પણ પ્રભાવિત છે. આમાં તે જીવના આભામંડળની વિશુદ્ધતા બીજાને અવશ્ય પ્રભાવિત કરે છે. અલબત્ત, તેનો આધાર મોહનીયાદિકર્મના ક્ષયોપશય અને શુભકર્મના ઉદય વગેરે ઉપર છે.

છેલ્લે આવે છે સંલેખના. સંલેખના એ જીવન સાધનાનું ચરમ શિખર છે. જીવન અને શરીર પ્રત્યેના મોહનો ક્ષય થયો હોય તો જ સંલેખના થઈ શકે છે. સંલેખના દ્વારા મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરનાર અલૌકિક, ઈન્દ્રિયાતીત આત્માનો અનુભવ કરી શકે છે.

આ રીતે જૈન આચાર સંપૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક છે.

ઉપસંહાર :

જૈન ધર્મ આચાર પ્રધાન છે અને શ્રમણ તથા શ્રમણોપાસકના ઉપરોક્ત આચારોનું વર્ણન પ્રધાન આગમ ગ્રંથોમાં મળે છે. જૈનાગમોના પ્રથમ આગમનું નામ આચારાંગ છે જે સમગ્ર જૈન ધર્મની આધારશીલા રૂપ છે. ચરણકરણાનુયોગનું આચારાંગમાં વિશેષ મહત્વ છે. ઉપાસક દશાંગમાં શ્રમણોપાસકો^{૧૦} દ્વારા શ્રાવક જીવનનું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે અને ખુદ ભગવાન મહાવીર દ્વારા તેમના આચારને પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવી છે.

પાદટીપ

૧. જાવજજીવાએ તિવિહં તિવહેણં મણેણં વાયાએ કાએણં,
ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતં પિ ન સમણુજજાણામિ ॥
ચઉત્થ પડિકકમણ અઝજયણં આવસ્સય સુતં સં. મુનિ પુણ્યવિજયજી
પ્ર.શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ (૧૯૭૭) પૃ. ૩૩૬.
૨. શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણાઃ ।
દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં સર્વત્ર સુખીભવન્તુ લોકાઃ ॥
બૃહચ્છાંતિ સ્તોત્ર. શ્રી પંચ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર. લે. ગણધરાદિ
પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર, મુંબઈ, બીજી આવૃત્તિ (૧૯૬૦) પૃ. ૪૨૯
૩. નાણંમિ દસંણામિ ચરણંમિ તવંમિ તહ ય વીરિયંમિ ।
આચરણં આચારો, ઈઅ એસો પંચહા ભણિઓ ॥૧૧॥
આચાર ગાહા. એજન પૃ. ૧૧૮
૪. કાલે વિણયે બહુમાણે ઉવહાણે તહ અનિહ્વણે ।
વંજણ અત્થ તદુભયે અઢ્ઢવિહો નાણમાચારો ॥૨૧॥
આચાર ગાહા એજન પૃ. ૧૧૯
૫. નિસ્સંકિય નિક્કંખિય, નિવ્વિંતિગિચ્છા અમૂઢ ઠિઠ્ઠીઅ ।
ઉવવૂહ-થિરીકરણે, વચ્છલ્લ પભાવણે અઢ ॥૩॥
આચાર ગાહા એજન પૃ. ૧૨૦
૬. પણિહાણ-જોગ-જુત્તો, પંચહિં સમિઈહિં તીહિં ગુત્તીહિં ।
એસ ચરિંતાચારો અઢ્ઢવિહો હોઈ નાયવ્વો ॥૪॥ આચાર ગાહા એજન પૃ. ૧૨૨
૭. બારસ વિહંમિ વિ તવે સંખિંભતર-બાહિરે કુસલદિઢે ।
અગિલાઈ અણાજીવી નાયવ્વો સો તવાચારો ॥૫॥
અણસણમુણો અરિયા વિત્તિસંખેવણં રસચ્ચાઓ ।
કાયકિલેસો સંલીણયાય બજજો તવો હોઈ ॥૬॥
પાયચ્છિત્તં વિણઓ વેયાવચ્ચં તહે વ સજજઓ ।
ઝાણં ઉસ્સગો વિ અ અખિંભતરઓ તવો હોઈ ॥૭॥
આચાર ગાહા એજન પૃ. ૧૨૩-૧૨૫
૮. અણિગૂહિય બલવીરિઓ પરકકમઈ જો જહુત્તમાઉત્તો ।
જૂંજઈ અ જહા થામં નાયવ્વો વીરિયાચારો ॥૮॥
આચાર ગાહા એજન પૃ. ૧૨૬
૯. સામાયિકાદિગતવિશુદ્ધ કિયાહભિવ્યંગ્ય સકલ સત્ત્વ હિતાશયામૃત-લક્ષણ
સ્વપરિણામ એવ સાધુ ધર્મઃ । લલિત વિસ્તરાવૃત્તિ (હરિભદ્રસૂરિકૃત)
૧૦. દસવેયાલિય સુતં ત્રીજું અધ્યયન સં. મુનિ પુણ્યવિજયજી પ્ર. શ્રી
મ.જૈ.વિ.મુંબઈ (૧૯૭૭) પૃ. ૪ સૂતાંક ૧૮
૧૧. અઢ્ઢપવયણમાયા અજજયણં, ઉત્તરાજજયણ સુતં એજન સૂતાંક ૯૩૨ થી ૯૫૦.

૧૨. ઉત્તમક્ષમામાર્દવાહર્ષવ શૌચ સત્ય સંયમતપસ્ત્યાગાહકિંચન્ય બ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મઃ । તત્ત્વાર્થ સૂત્રઃ વિ. પંડિત સુખલાલજી. પ્ર. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ પાંચમી આવૃત્તિ (૧૯૯૫) પૃ. ૩૪૮
૧૩. સાધુધર્માભિલાષારુપ આત્મપરિણામઃ શ્રાવક ધર્મઃ । લલિત વિસ્તરા વૃત્તિ. (હરિભદ્રસૂરિકૃત)
૧૪. અપૂર્વ અવસર (કાવ્ય) લે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્ર. અગાસ આશ્રમ, અગાસ. (૧૯૭૧) પૃ. ૩
૧૫. ૧ થી ૧૧ ગુણો : ન્યાયસંપન્નવિભવ, ઉચિત - વ્યય - વેશ - ઘર - વિવાહ, અજીર્ણભોજન ત્યાગ સાત્ત્મ્યતઃ ભોજન, માતા-પિતાની પૂજા, પોષ્ય-પોષણ, અતિથિ સત્કાર, સાધુ-દીન પ્રતિપત્તિ એ કર્તવ્ય દૃષ્ટિરૂપ છે.
૧૨ થી ૧૯ ગુણો : નિંદાત્યાગ, નિંદ્ય-પ્રવૃત્તિ ત્યાગ, ઈન્દ્રિય પરવશતા ત્યાગ, અભિનિવેશ ત્યાગ, ઉપદ્રવસ્થાન ત્યાગ, અયોગ્ય દેશત્યાગ, અયોગ્ય કાલ ત્યાગ, અયોગ્ય ચર્ચાત્યાગ. એ આઠ દોષત્યાગ રૂપ છે.
૨૦ થી ૨૭ ગુણો : પાપભય, લજ્જા, સૌમ્યતા, લોકપ્રિયતા, દીર્ઘદ્રષ્ટિ, બલાબલવિચારણા, વિશેષજ્ઞતા, ગુણપક્ષપાત. એ આઠ ગુણગ્રહણરૂપ છે.
૨૮ થી ૩૫ ગુણો : કૃતજ્ઞતા, પરીપકાર, દયા, સત્સંગ, ધર્મશ્રવણ, બુદ્ધિના આઠ ગુણો, પ્રસિદ્ધ દેશાચાર પાલન, શિષ્ટાચાર પ્રશંસા. એ આઠ સાધનામૂલક છે.
૧૬. પાંચ અણુવ્રતો : સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત, સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણવ્રત, સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત, પરદારા ત્યાગ-સ્વદારા સંતોષવ્રત, પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રત; ત્રણ ગુણવ્રતો : દિગ્પરિમાણવ્રત, ભોગોપભોગ પરિમાણવ્રત, અનર્થદંડવિરમણવ્રત; ચાર શિક્ષાવ્રતો : સામાયિક વ્રત, દેશાવગાશિક વ્રત, પૌષધોપવાસ વ્રત, અતિથિ સંવિભાગ વ્રત.
૧૭. કર્માદાનો : ન કરવા યોગ્ય વ્યવસાય; તે પંદર છે. અંગારકર્મ, વનકર્મ, શકટકર્મ, ભાટકકર્મ, સ્ફોટકકર્મ, દંતવાણિજ્ય, લક્ષવાણિજ્ય, રસવાણિજ્ય, કેશવાણિજ્ય, વિષવાણિજ્ય, યંત્રપિલિકા કર્મ, નિર્લાંછન કર્મ, દવદાવાગ્નિકર્મ, જલશોષણકર્મ અને અસતીપોષણકર્મ.
૧૮. પ્રતિમા : પ્રતિજ્ઞાવિશેષ, વ્રત વિશેષ, તપ વિશેષ કે અભિગ્રહવિશેષ. આ પ્રતિમાઓ દ્વારા ક્રમિક આત્મવિકાસ થાય છે. અગ્યાર પ્રતિમાઓ : દર્શન, વ્રત, સામાયિક, પૌષધોપવાસ, સચિત્ત્યાગ, રાત્રિભુક્તત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, આરંભત્યાગ, પરિગ્રહત્યાગ, અનુમતિ ત્યાગ, અને ઉદ્દિષ્ટત્યાગ (શ્રમણવત્)
૧૯. દસ શ્રમણોપાસકો : આનંદ, કામદેવ, ચુલનીપિતા, સુરદેવ, ચુલશંતક કુંડકોલિક, સદાલપુત્ર, મહાશતક, નંદિનીપિતા અને તેતલીપિતા. તેઓએ શ્રાવકધર્મ વીસ વર્ષ પાળ્યો. તેમાં સાડા ચૌદ વર્ષ ઘરે રહ્યા તેઓ અગ્યાર પ્રતિમાઘર હતા અને એક માસની સંલેખના કરી સૌધર્મ દેવ લોકે જુદાજુદા વિમાનોમાં ચાર-ચાર પલ્યોપમના આયુષ્ય સાથે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ચ્યવી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિ પામશે.

એક વિહંગાવલોકન : ૫૬ આવશ્યક

પ્રાસ્તાવિક :

આવશ્યક એટલે શું ? જે ક્રિયા અવશ્ય કરવા જેવી હોય તેને આવશ્યક કહે છે. પ્રાકૃતમાં 'આવસ્સય'- જે કર્મોને વશીભૂત કરે છે અને તે દ્વારા કર્મો ઉપર અંકુશ મેળવે છે તેને પણ આવશ્યક કહેવાય. સમ્યક્ત્વમાં નિર્મળતા અને ચારિત્રમાં દૃઢતા ઉત્પન્ન થતી હોય તેવી ક્રિયાને પણ 'આવશ્યક' કહે છે. આવશ્યકના પર્યાયો અનેક છે. અનુયોગ દ્વાર સૂત્રની ગાથામાં આવશ્યકના પર્યાયશબ્દો તરીકે ધ્રુવ, નિગ્રહ, વિશોધિ, અધ્યયન, ષડ્ વર્ગ, ન્યાય, આરાધના અને માર્ગનો નિર્દેશ થયો છે.^૧

જે દિવસ અને રાત્રિના અંત ભાગે શ્રમણ અને શ્રાવક વડે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તેથી તે આવશ્યક કહેવાય છે.^૨ આવશ્યક એક સમાસપદનો સૂચક છે. તેમાં વિવિધ ક્રિયાઓનો સમુદાય સમાએલો છે. તે માટે અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા અને વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.^૩

આવશ્યકોનો આ સમુદાય સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. હવે પછી તેમાંના એક એક અધ્યયનનું અત્રે વર્ણન કરવામાં આવશે, તે આ રીતે (૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૩) વંદનક (૪) પ્રતિક્રમણ (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં શાસ્ત્રકારે પ્રત્યેક અધ્યયનનું વર્ણન નીચેના અર્થાધિકારો દ્વારા કર્યું છે.

આવશ્યકોના અર્થાધિકારો :

આવશ્યકોના અર્થાધિકારો આ પ્રમાણે છે.^૪ સામાયિકનો અર્થાધિકાર એટલે સાવધયોગવિરતિ, ચતુર્વિંશતિસ્તવનો અર્થાધિકાર એટલે સદ્ભૂત ગુણોનું કીર્તન, વંદનકનો અર્થાધિકાર એટલે ગુણવાન ગુરુનો વિનય અને પ્રતિપત્તિ; પ્રતિક્રમણનો અર્થાધિકાર એટલે સ્ખલિત આત્માની નિંદા; કાયોત્સર્ગનો અર્થાધિકાર એટલે મહાનદોષરુપ ભાવવ્રણ ચિકિત્સા અને પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થાધિકાર એટલે નાનાવિધ સંયમગુણની ધારણા.

૫૬ આવશ્યક અને પંચાચારની શુદ્ધિ :

૫૬ આવશ્યકો પંચાચાર કે જેનું વર્ણન પ્રથમ પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે તેની વિશુદ્ધિ છે. પંચાચારનું પાલન એ મોક્ષમાર્ગનું આરાધન છે જે દ્વારા આત્મામાં અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ થાય છે. ચતુ:શરણ પ્રકીર્ણકમાં તેનાં વિધાનો મળે છે.

સપાપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગથી અને નિષ્પાપ પ્રવૃત્તિના સેવનથી સામાયિક વડે ચારિત્ર ગુણની વિશુદ્ધિ થાય છે.^૫

જિનેશ્વરોના અતિ અદ્ભૂત ગુણ કીર્તન સ્વરુપ ચતુર્વિંશતિસ્તવ વડે દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ થાય છે.^૬

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ ગુણો છે, તેનાથી સંપન્ન ગુરુનો વિનય કરવાથી વિધિપૂર્વક વંદન વડે એ ગુણોની શુદ્ધિ થાય છે.^૭

વળી (મૂલગુણ-ઉત્તરગુણોમાં) સ્ખલિત થયેલા આત્માની તે સ્ખલનાની વિધિપૂર્વક નિંદા, ગુરુસમક્ષ-ગર્હા અને આલોચના કરવી તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. તેવા પ્રતિક્રમણ વડે તેની (મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણોની) શુદ્ધિ થાય છે.^૮

પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા ચારિત્રના અતિચારોની શુદ્ધિ વ્રણ-ચિકિત્સારુપ કાયોત્સર્ગ વડે યથાક્રમ થાય છે.^૯

ગુણધારણરુપ પ્રત્યાખ્યાન વડે તપના આચારોની તેમજ વીર્યાચારોની સર્વપ્રકારો વડે એટલે સર્વઆવશ્યકોથી શુદ્ધિ થાય છે.^{૧૦}

આવશ્યક સૂત્રોની ઉપાદેયતા :

આવશ્યકસૂત્રોની ભાષા સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને અર્થગંભીર છે. તેની રચના મંત્રમય છે. આના રચનાર કર્તાઓ સર્વશ્રેષ્ઠ ચારિત્રસંપન્ન, સર્વોત્તમ બુદ્ધિનિધાન અને લોકોત્તર કરુણાના ભંડાર હતા. આ પ્રકારની શ્રદ્ધા થયા વિના આવશ્યક સૂત્રોની ઉપાદેયતા સમજી શકાતી નથી. શ્રી અરિહંત પરમાત્માના મુખકમળથી નીકળેલાં અને શ્રી ગણધર ભગવંતોએ સર્વના હિત માટે એક અંતર્મુહૂર્તમાં રચેલાં સૂત્રોમાં શ્રી આવશ્યક સૂત્રોનું મૂલ્ય જૈનશાસનમાં અદ્દકરું છે. શ્રી ગણધરચિત દ્વાદશાંગી કેવળ મુનિગણને યોગ્ય અને અધિકારી પાત્ર માટે ઉપયોગી ગણેલ છે. જ્યારે આવશ્યક

સૂત્રોનું સ્થાન તેથી વધુ વ્યાપક છે. તેનો અધિકારી વર્ગ નાનાબાળથી માંડીને વૃદ્ધ એવા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા આદિ ચતુર્વિધ સંઘ છે. આવશ્યક સૂત્રો તેઓની નિત્યક્રિયામાં ઉપયોગી હોવાથી તેનું શ્રુતસાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન છે.

જિનશાસનના હિત અર્થે શ્રી અરિહંતો અર્થથી શ્રુતનું પ્રવર્તન કરે છે અને નિપુણ ગણધરો તેનું સૂત્રમાં ગુંફન કરે છે એ રીતે આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં નિર્દેશ મળે છે.^{૧૧}

આ શ્રુતજ્ઞાનનો વિસ્તાર આવશ્યક નિર્યુક્તિની તે પછીની ગાથામાં વર્ણવાયેલ છે. “સામાયિકથી માંડીને બિંદુસાર (ચૌદમું પૂર્વ) પર્યંત શ્રુતજ્ઞાન છે. એ શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે.”^{૧૨}

આ પ્રમાણે સામાયિક જે ષડ્ આવશ્યકનું પ્રથમ અધ્યયન છે તેનાથી શ્રુતનો પ્રારંભ ગણેલો છે.

આવશ્યક સૂત્રોના કર્તા :

આવશ્યક સૂત્રોના કર્તા કોણ ? આવશ્યક સૂત્રો ગણધર કૃત છે એવી પારંપરિક માન્યતા છે. આ માન્યતાને આધારભૂત ગણી પ્રાચીનકાળથી વિવિધ શાસ્ત્રકારોએ આ સૂત્રો ઉપર નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા, અવચૂરિ કે બાલાવબોધ રચેલા છે.

‘કરેમિ ભંતે’ એ સામાયિક આવશ્યકનું મુખ્ય સૂત્ર છે. સાધુઓ માટે યાવજજીવ સામાયિકનું વિધાન હોવાથી દરેક તીર્થંકરો તે સૂત્રનો ઉચ્ચાર અર્થથી નહિ પણ સૂત્રથી કરી પ્રવ્રજિત થાય છે. આ ઉપરાંત બધા ગણધરો આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓ તેમની દીક્ષાસમયે અને દરરોજની ક્રિયાવિધિમાં આ આવશ્યક સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરે છે.

આ ઉપરાંત આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં શ્રુતજ્ઞાનના વિસ્તારમાં સામાયિક અધ્યયનથી ચૌદ પૂર્વોનો સમાવેશ કરેલો છે તે સિદ્ધ કરે છે કે આવશ્યક સૂત્ર અંગબાહ્ય હોવા છતાં આવશ્યક નિર્યુક્તિકાર તેને દ્વાદશાંગી અંગપ્રવિષ્ટ આગમો સાથે સમાવેશ કરે છે; જે તેનું કર્તૃત્વ અન્ય સ્થવિરકૃત બ્રીજી અંગબાહ્ય આગમકૃતિઓથી ભિન્ન હોવાનું સૂચિત કરે છે. ઠાણાંગસુત્ત નામના તૃતીય આગમમાં અંગબાહ્ય શ્રુતના આવશ્યક અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત એવા બે ભેદ પાડીને આવશ્યક ગણધરકૃત અને આવશ્યક

વ્યતિરિક્ત(ઉદા. ઉત્તરાધ્યયનાદિ)ને સ્થવિરકૃત જણાવેલ છે.^{૧૩} આથી સ્પષ્ટ છે કે આવશ્યકસૂત્ર ઘણું પ્રાચીન છે.

પંડિત સુખલાલજીએ તેમના ‘આવશ્યકસૂત્રના કર્તા કોણ?’ નામના લેખમાં એવું પ્રતિપાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આવશ્યક સૂત્રોના કર્તા સ્થવિરો છે અને તે લગભગ ગણધર સમકાલીન^{૧૪} છે. તેમના મતપ્રમાણે વાયક ઉમાસ્વાતિજીના સ્વોપજ ભાષ્યમાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એવા આગમોના બે શ્રુત ભેદો છે. તેમાં સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિકમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાનનો અંગબાહ્ય તરીકે ઉલ્લેખ છે. જે સાક્ષાત ગણધરોએ રચ્યું તે અંગપ્રવિષ્ટ અને જે ગણધરવંશજ પરમ મેઘાવી આચાર્યોએ રચ્યું તે અંગબાહ્ય, અંગબાહ્યમાં ગણાતા આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન આદિ સૂત્રોના કર્તા પ્રાચીન ગણધરેતર સ્થવિરો હોઈ શકે તેનું પ્રબળ સમર્થન તેમણે કર્યું. આ ગણધરેતર સ્થવિરોમાં આર્ય જંબૂસ્વામી અને આર્ય પ્રભવસ્વામી હોવાની શક્યતાનો નિર્દેશ તેમણે કર્યો છે.^{૧૫} વાયક શ્રી ઉમાસ્વાતિ દ્વારા ‘આવશ્યક’ ને અંગબાહ્ય આગમોમાં પ્રથમ ગણેલ છે તેનો પરંપરાગત રીતે ‘આવશ્યક નિર્યુક્તિ’ એવો અર્થ કાઢવામાં આવે તો અંગબાહ્યમાંના પ્રથમ આગમ તરીકે તેના રચયિતા આર્ય જંબૂસ્વામી કે આર્ય પ્રભવ સ્વામી જ ગણાય. એ સ્પષ્ટ છે કે આવશ્યક નિર્યુક્તિના કર્તા આચાર્ય ભદ્રબાહુ છે. આમ આવશ્યકથી આવશ્યક નિર્યુક્તિ વિવક્ષિત ગણીએ તો તેની ટીકામાં આચાર્ય ભદ્રબાહુનો ઉલ્લેખ જરૂર થયો હોત. પંડિતજીના મત અનુસાર સામાયિક ધર્મ ભગવાને પ્રબોધ્યો અને ગણધરોએ ઝીલ્યો એ સર્વવિદિત સત્ય છે પરંતુ તેમાં સૂત્રરચનાનો નિર્દેશ મળતો નથી. જ્યારે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગ બાહ્ય શ્રુતની વ્યાખ્યાઓ મુખ્યત્વે શબ્દાત્મક શ્રુતને સ્પર્શે છે. પંડિતજી દર્શાવે છે કે ભગવાન મહાવીરનું મિથ્યાત્વથી નિર્ગમન અને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ અને તેમનાથી જે સામાયિક પ્રગટ થયું તેનું હું વર્ણન કરું છું, આ રીતના પ્રતિજ્ઞા વાક્યમાં સામાયિકનું કથન છે પણ શાબ્દિક સૂત્ર રચના વિષે કોઈ સૂચન નથી.

પંડિતજીના જણાવ્યા પ્રમાણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અંગબાહ્ય શ્રુતના ત્રણ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે. ૧. અંગ પ્રવિષ્ટ-શ્રી ગૌતમગણધરાદિ કૃત ઉદા. દ્વાદશાંગી, અંગબાહ્ય-આ. ભદ્રબાહુ આદિ સ્થવિરકૃત ઉદા. આવશ્યક

નિર્ચુક્તિ આદિ. ૨. 'કિં તત્તં' ના ઉત્તરમાં ભગવાન મહાવીર ઉપદિષ્ટ ત્રિપદી ઉપરથી રચાયેલ સૂત્રોને અંગપ્રવિષ્ટ-દ્વાદશાંગી રૂપ ગણેલ છે અને પ્રશ્ન વિના અર્થપ્રતિપાદક અને વિકીર્ણશ્રુતને-અંગબાહ્ય ગણાવી-આવશ્યકાદિ સૂત્રોનું ઉદાહરણ છે. ૩. અંગપ્રવિષ્ટ-અવશ્યંભાવી શ્રુત છે જે-દરેક તીર્થકરોના તીર્થમાં હોય છે. અંગબાહ્ય એટલે-દરેક તીર્થમાં નિયમથી ન હોનાર શ્રુત. ઉદા. તંદુલવેયાલિય પયત્ના-આદિ.

પંડિતજીના અર્થઘટન પ્રમાણે પ્રથમ વ્યાખ્યામાં મૂલ આવશ્યકના કર્તા તરીકે ચોક્કસ સમર્થનનો અભાવ છે. બીજી વ્યાખ્યાનુસાર અંગબાહ્યના ઉદાહરણમાં આવશ્યકને દર્શાવી તેને વિકીર્ણ અને પ્રશ્ન વિના ઉપદેશ ઉપરથી રચિત ગણેલ છે. પરંતુ તેથી ગણધર કૃત હોવાનું અસંદિગ્ધ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ બનતું નથી.

પારંપરિક અર્થઘટનથી મધ્યના બાવીસ તીર્થકરોના શાસનકાળમાં પણ આવશ્યક રચના અવશ્યંભાવી છે જો કે તેનો ઉપયોગ અતિચાર લાગવાના કારણ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે કરવામાં આવે છે. વળી પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરોના શાસનમાં દૈનિક પ્રતિક્રમણધર્મ હતો તેને ધ્યાનમાં લઈએ તો તીર્થની સ્થાપના થાય તે દિવસથી જ ગણધરો પણ નિયમિત પ્રતિક્રમણ કરે છે તેથી પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા પ્રથમ દિવસથી જ પડે છે.

જૈનશાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થળે 'સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વો ભણે છે'^{૧૦} અથવા 'સામાયિકાદિ અગ્યાર અંગો ભણે છે'-આવા ઉલ્લેખો આવે છે ત્યાં સામાયિક શબ્દથી માત્ર સામાયિક જ નહિ પણ સામાયિકની મુખ્યતાવાળું આવશ્યકસૂત્ર જ સૂચવાયું છે. આવશ્યક નિર્ચુક્તિકારે પોતે જ પ્રશ્ન કર્યો છે.^{૧૧} "તીર્થકરો તો કૃતકૃત્ય છે તો પછી તેમને સામાયિકાદિ અધ્યયનો કહેવાનું કારણ શું?" એનો ઉત્તર પણ તેમણે જ આપ્યો છે.^{૧૨} "તીર્થકર નામકર્મ મેં પૂર્વે ઉપાર્જન કર્યું છે તેને મારે ખપાવવું જોઈએ" એમ જાણીને શ્રી તીર્થકરો સામાયિકાદિ અધ્યયન કહે છે. અહીં 'તુ' શબ્દથી અન્ય અધ્યયનો પણ ગ્રહણ કરવા એવી સ્પષ્ટતા શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક ટીકામાં કરી છે.

આવશ્યકસૂત્રનો રચનાકાળ :

આવશ્યક સૂત્રોની રચના ગણધરોએ ક્યારે કરી ? ભ. મહાવીરની શાસન સ્થાપના તેમના જીવનના બેતાલીસ વર્ષો - અર્થાત્ છન્નસ્થ કાળપૂર્ણ

થયા બાદ વૈશાખ સુદિ ૧૧ના થઈ. તેઓ અંતિમ તીર્થંકર હતા. તેમણે સપ્રતિક્રમણ (આવશ્યક) ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આથી તેમના શાસનમાં દરેક સાધુ-સાધ્વી માટે સવાર-સાંજ પ્રતિક્રમણની આરાધના જરૂરી હતી. આ પ્રતિક્રમણ તેઓ શા આધારે કરે ? તે માટે આવશ્યક સૂત્રોની જરૂર હતી. એટલે ગણધરો તેની પ્રથમ રચના કરે અને પછી બીજા અંગસૂત્રોની રચના કરે એ સ્વાભાવિક ક્રમ ગણાય. વળી શ્રુતના વર્ણન પ્રસંગે શાસ્ત્રકારો સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વો કે સામાયિકાદિ અગ્યાર અંગો એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રથમ આવશ્યક સૂત્રની અને તે પછી દ્વાદશાંગીની રચના થઈ હોવી જોઈએ. “ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષથી શરૂ થયો તેથી આવશ્યકસૂત્રો પણ તેટલાં જ પ્રાચીન ગણી શકાય. આ વાત પણ એ સિદ્ધ કરે છે કે આવશ્યક સૂત્રો ગણધરચિત છે. અન્ય સ્થવિર રચિત નથી”^{૧૯}

આવશ્યકોની આધ્યાત્મિકતા :

વ્યાયામ કે સંગીતમાં નિપુણતા મેળવવા રોજ કસરત કે રિયાઝ જરૂરી છે, તે વિના વ્યાયામ કે સંગીતની જાણકારી સાર્થક થતી નથી. તેમ ફક્ત જ્ઞાનમાં સાર્થકતા નથી. તે જ્ઞાન ક્રિયામાં પરિણમવું જોઈએ. આમ ક્રિયા કરતી વખતે જ્ઞાન તેમાં ગર્ભિત રીતે સમાય છે. આવશ્યકો ક્રિયામય છે; તેના વડે અધ્યાત્મની સિદ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે તે પ્રશ્ન કે શંકા અસ્થાને છે. કારણ આવશ્યક ક્રિયા અધ્યાત્મ સ્વરૂપ જ છે.

“અધ્યાત્મ”નો વ્યુત્પત્તિગત અર્થ અને રૂઢિનું અર્થઘટન ઉપા. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી એ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

“આત્માને ઉદ્દેશીને જે પંચાચારનું પાલન થાય તે અધ્યાત્મ છે અને બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે બાહ્ય વ્યવહારથી (વાસિત) મૈત્ર્યાદિ યુક્ત ચિત્ત એ અધ્યાત્મ છે.” આમ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના સુમેળને તેમણે અધ્યાત્મ તરીકે ઘટાવેલ છે.^{૨૦}

કેટલીક વાર ક્રિયાકાંડની નિંદા કરી જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે પરંતુ અહીં ક્રિયાકાંડનો ખરો ચરિતાર્થ વૈદિક યજ્ઞાદિ હિંસક ક્રિયાને લાગુ પડે છે, નહીં કે નિરપાય અને કલ્યાણકર ક્રિયા સાથે.

સત્ય, દયા, પરોપકાર, ક્ષમા, સરળતા, નિઃસ્વાર્થપણું, તપ, ઐચ્છિક

કષ્ટ, સહનશીલતા, અલ્પજરૂરિયાતવાળું જીવન, સંયમ, સાદાઈ, નિખાલસતા, સમભાવ, પવિત્રતા, અલ્પ પરિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય, શુભવિચાર, શુભકર્તવ્યો, શુભમનન, ધ્યાન, વિશાળ હૃદય, તીર્થકરભક્તિ વગેરે આધ્યાત્મિક ગુણો ખીલવવા માટે ષડ્ આવશ્યકની યોજના સરળ અને વ્યવહારુ છે.

વસ્તુનું સૂક્ષ્મ આકલન એ જિનકથિતધર્મની વિશેષતા છે. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યના પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે - ચરણગુણ સંગહં સયલં આવસ્સયાણુઓગં - અર્થાત્ આવશ્યકોનો અનુયોગ(વ્યાખ્યાન)એ ચરણ (ચરિત્ર) અને ગુણ(મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ)ના સંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ છે. તેનું તાત્પર્ય એ કે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતી કોઈપણ ક્રિયાઓ એવી નથી જે આવશ્યકના વિચારક્ષેત્રની બહાર રહેલી હોય.

અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં લોકોત્તર ભાવ આવશ્યકનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. “જે સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા આવશ્યક સૂત્ર અને તેના અર્થચિંતનમાં એકાગ્રચિત્ત રહે છે, તન્મય થઈ જાય છે, તેની લેશ્યામાં તલ્લીન અને અર્થમાં ઉપયોગ રાખી તેમાં ત્રણ કરણો-મન, વચન અને કાયા-ને અર્પિત કરે છે અને કેવળ તેની જ ભાવનામાં ઓતપ્રોત થઈ બન્ને સમય આવશ્યકાદિ કરે છે તેવા આવશ્યકને લોકોત્તર ભાવ આવશ્યક સમજવા જોઈએ”^{૨૧}

આવશ્યક અને ધ્યાનયોગ :

શ્રી જિનમતમાં આવશ્યકાદિ ક્રિયાને છોડી બીજું ધ્યાન નથી એમ કહેવાય છે. તેનો સાચો અર્થ એ કે જીવન પ્રમત્તઅવસ્થામાં હોય ત્યાં સુધી ઉપયોગયુક્ત ક્રિયા છોડી ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાનનું અવલંબન લે તો તેનું ધ્યાન અને પ્રશમગુણ ધ્યાનસિવાયના કાળે ગુપ્તવિષમ જ્વરની જેમ મિથ્યાત્વરૂપી પ્રકોપને પામ્યા વિના રહેતા નથી.

પાતંજલ યોગસૂત્રમાં ‘ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ’ને ધ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે. જ્યારે આત્મા આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનમાં રમમાણ હોય ત્યારે પણ તેની ચિત્તવૃત્તિ અન્યવિષયો પ્રત્યે બેધ્યાન હોય છે, પરંતુ તે ધ્યાન ધર્મસાધક બનતું નથી. ઉપા. યશોવિજયજીએ પાતંજલ યોગસૂત્રની તેમની અપૂર્ણ ટીકામાં ચિત્તવૃત્તિનિરોધને સ્થાને ક્લિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ સૂચવેલ છે. જૈન

ધ્યાન પ્રણાલિ જ્યાં કલેશકર ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ હોય તેને જ ધ્યાન ગણે છે. આ ધ્યાન - ધર્મધ્યાન કે પ્રશસ્તમનોવ્યાપાર રુપ હોય છે. આત્માનો પ્રમાદ દોષ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી મન, વચન અને કાયાની પ્રમત્ત અવસ્થાને રોકવા માટે જે પ્રવૃત્તિ આચરવામાં આવે તે વાસ્તવિક ધ્યાન છે. આના અનુસંધાનમાં ઉપા. યશોવિજયજીએ તેમના સવાસો ગાથાના સ્તવનમાં આ વિષે માર્મિક ટકોર કરી છે. “ચિત્તનિરોધરૂપ કે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ ધ્યાન એ નિશ્ચયધર્મ છે અને તે જ એક માત્ર કર્મક્ષય અને મુક્તિનું સાધન છે એવો એકાંતવાદ ધારણ કરનારે એ ખ્યાલમાં રાખવું ઘટે કે નિશ્ચયધર્મ તો શૈલેશી અવસ્થાને અંતે આવે છે. જે પુણ્ય અને પાપ બંનેનો ક્ષય કરી મોક્ષ સુખ આપે છે. પોતપોતાના ગુણસ્થાનકને ઉચિત જે જે સાધનરુપ ધર્મો છે તે પણ નિશ્ચયધર્મનું કારણ અર્થાત્ વ્યવહાર ધર્મ છે.”^{૨૨}

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ‘યોગવિશિકા’માં મોક્ષની સાથે જોડનાર સર્વ પ્રકારના ધર્મવ્યાપારને યોગરુપ ગણ્યો છે. આવશ્યક ક્રિયાને આ સર્વાંશે લાગુ પડે છે.^{૨૩}

અષ્ટાંગયોગને માન્યતા આપવા છતાં જૈનસિદ્ધાન્તમાં કોઈ પણ આસન, કોઈ પણ સ્થાન, કોઈ પણ મુદ્રા, કોઈ પણ કલાકે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં મુનિઓ કેવળ જ્ઞાન કે મોક્ષ પામી શકે તેમાં નિયમ ફક્ત એક જ છે. પરિણામની વિશુદ્ધિ અને મન, વચન, કાયાની અર્થાત્ યોગની સુસ્થતા. ઉચ્ચયોગ કે ધ્યાનપ્રણાલિ જ મોક્ષનો હેતુ છે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ શ્રી જિનમતમાં આવશ્યકને છોડીને બીજું કોઈ ધ્યાન નથી. એ વાત સો ટકા સત્ય છે. પરંતુ એ માત્ર સવાર-સાંજનું પ્રતિક્રમણ નહિ. સવાર-સાંજનું પ્રતિક્રમણ તો દિવસ દરમિયાન અનુપયોગ અર્થાત્ પ્રમાદના કારણે લાગેલ દોષોને યાદ કરી, તેની શુદ્ધિ કરવાની પ્રક્રિયા છે. પંચસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સાધક-મુનિ તો સમગ્ર દિવસ દરમિયાન હંમેશા જ્ઞાણજ્ઞયણસંગયા, ધ્યાન (કાયોત્સર્ગી) અને સ્વાધ્યાયમાં જ રત હોય. એ સમતાની સાધના જ કરતા હોય છે.

ધ્યાન એટલે મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતા. આ એકાગ્રતા સારી પ્રવૃત્તિમાં હોય તો તે શુભ ધ્યાન કહેવાય છે. અને જો ખરાબ પ્રવૃત્તિમાં, ચોરી, હિંસા, પરિગ્રહ આદિમાં મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતા આવે તો તેને અશુભ ધ્યાન કહેવાય છે. આવી અશુભ પ્રવૃત્તિમાં પણ એકાગ્રતા

આવે છે એટલું જ નહિ, એ અનાયાસ જ આવી જાય છે, તે માટે કોઈ વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તેને આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન કહેવામાં આવે છે.

કર્મબંધનું સૌથી સબળ સાધન મન, મનના અધ્યવસાય / પરિણામ છે. જો મન અશુભમાં પ્રવૃત્ત થાય તો તે જીવને સાતમી નરક સુધી લઈ જાય છે. ન્યૂટનની ગતિના ત્રીજા નિયમ 'આઘાત અને પ્રત્યાઘાત સરખા અને સામસામી દિશામાં હોય છે.' (Action and reaction are equal and opposite) પ્રમાણે એ જ મન જો શુભ અધ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત થાય તો અનુત્તર વાસી દેવ પણ બનાવે અને શુદ્ધભાવ આવી જાય તો સકલકર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષ પણ અપાવે છે.

અપ્રમત્તભાવ, ઉપયોગ અર્થાત્ સતત જાગૃત અવસ્થા જ ધ્યાન છે. શાસ્ત્રકારોએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે ઉપયોગપૂર્વક ગોચરી લેવા જવું અને ઉપયોગપૂર્વક ગોચરી વાપરવી એ પણ અપ્રમત્તભાવ સ્વરૂપ ધ્યાન છે. માટે જ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીના છન્દસ્થપર્યાય બાર વર્ષ, છ મહિના અને પંદર દિવસમાં પ્રમાદકાળ ફક્ત બે ઘડી/૪૮ મિનિટનો જ બતાવ્યો છે.

જૈન ગ્રંથો પ્રમાણે મનોવર્ગણા સ્થૂળ છે અને આત્માને લાગેલ કર્મ સ્વરૂપ કાર્મણ વર્ગણા સૂક્ષ્મ છે. આમ છતાં મનોવર્ગણાના શુભ પુદ્ગલોની શક્તિ અચિંત્ય છે. કારણકે તેની સાથે આત્મા જોડાયેલો છે. આ આત્મા અધ્યવસાય દ્વારા મનોવર્ગણાના પરમાણુ સ્કંધને એટલા શક્તિશાળી બનાવે છે કે તે કાર્મણવર્ગણાને આત્માથી અલગ કરે છે. અને એટલે શ્રી આનંદધનજી શ્રીકુંથુનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં કહે છે :

'મન સાધ્યું એણે સઘળું સાધ્યું'.

આ રીતે ષડ્ આવશ્યક પૂર્ણપણે શાસ્ત્રીય તથા વૈજ્ઞાનિક છે એમાં કોઈ જ શંકાને સ્થાન નથી.

અલબત્ત, અહીં જે અધિકાર છે, તે ભાવ આવશ્યકનો જ છે. દ્રવ્ય આવશ્યકનું જિનશાસનમાં કોઈ મૂલ્ય નથી. તેથી તેની કોઈ ચર્ચાને અવકાશ નથી.

પાદટીપ

૧. આવસ્સયં અવસ્સ કરણિજજં ધુવ નિગ્ગહો વિસોહી અ ।
અજ્જયણ છક્ક વગ્ગો, નાઓ આરાહણા મગ્ગો ॥૧॥ “આવશ્યક વ્યાખ્યા”
શ્રી નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સં. શોભાચન્દ્ર ભારિલ્લ પ્ર.
પ્રેમજિનાગમ પ્રકાશન સમિતિ, મુંબઈ, (૧૯૭૬) પૃ. ૧૩૪
૨. સમણેણં સાવએણં ય અવસ્સ - કાયવ્વં હવઈ જમ્હા ।
અંતો અહો-નિસસ્સ ય તમ્હા આવસ્સયં નામ ॥ “આવશ્યક વ્યાખ્યા”
એજન પૃ. ૧૩૪
૩. આવસ્સયસ્સ એસો પિંડત્થો વણિણો સમાસેણં ।
એત્તો એક્કેક્કં પુણ, અજ્જયણં કિત્તઈસ્સામિ ॥ તં જહા
સામાઈયં ચઉવીસત્થઓ વંદણયં પડિક્કમણં કાઉસ્સગ્ગો પચ્ચકખાણં
“આવશ્યક અર્થાધિકાર” એજન પૃ. ૧૪૩
૪. આવસ્સગ ણં ઈમે અત્થાહિગારા ભવંતિ । તં જહા સાવજજ - જોગવિરઈ,
ઉક્કિત્તણ ગુણવઓ અ પડિપત્તી । ખલિઅસ્સ નિંદણા
વણ-તિગિચ્છા ગુણધારણા એવ ।
“આવશ્યક અર્થાધિકાર” એજન પૃ. ૧૪૨
૫. ચારિત્તસ્સ વિસોહી કીરઈ સામાઈએણ કિલ ઈહયં ।
સાવજજયર જોગાણં તજજણા સેવણત્તણ અ ॥૨॥
ચઉસરણ તથા આઉર પચ્ચકખાણ પયત્તા સં. વીરભદ્ર મુનિ. પ્ર. જૈન તત્ત્વવિવેચક
સભા, અમદાવાદ (૧૯૦૧) પૃ. ૨
૬. દંસણાયાર વિસોહી, ચઉવીસા સંત્થએણ કિચ્ચઈ ય ।
અચ્ચબ્ભૂઅ-ગુણ-કિત્તણરુવેણ જિણવરિંદાણં ॥૩॥
એજન પૃ. ૨
૭. નાણાઈઆ ઉ ગુણા તસ્સ સંપન્ન - પડિવત્તી કરણાઓ ।
વંદણએણ વિહિણા, કીરઈ સોહી ઉ તેસિં તુ ॥૪॥
એજન પૃ. ૩
૮. ખલિઅસ્સા ય તેસિં પુણો, વિહિણા જં નિંદણાઈ પડિક્કમણં ।
તેણં પડિક્કમણેણં તેસિં પિં અ કીરએ સોહી ॥૫॥
એજન પૃ. ૩
૯. ચરણાઈયારાણં જહકમ્મં વણ-તિગિચ્છારૂવેણં ।
પડિક્કમણા સુદ્ધાણં, સોહી તહ કાઉસ્સગ્ગેણં ॥૬॥
એજન પૃ. ૪
૧૦. ગુણધારણારુવેણ પચ્ચકખાણેણ તવ - ઈઆરસ્સ ।
વિરિયાયારસ્સ પુણે, સવ્વેહિં વિકીરએ સોહી ॥
એજન પૃ. ૪

૧૧. અત્યં ભાસઈ અરહા સુતં ગંધંતિ ગણહરા નિઉણં ।
સાસણસ્સ હિયકાએ, તઓ સુતં પવત્તઈ ॥૮૨॥ આવશ્યક નિર્યુક્તિ.
શ્રીમદાવશ્યક સૂત્ર પ્રથમો વિભાગ : લે. આચાર્ય ભદ્રબાહુકૃત. પ્ર. આગમોદય
સમિતિ, મહેસાણા (૧૯૧૬) પૃ. ૬૮.
૧૨. સામાઈયમાઈયં સુયનાણં જાવ બિન્દુસારઓ ।
તસ્સ વિ સારો ચરણં સારો ચરણસ્સ નિવ્વાણં ॥૮૩॥
એજન પૃ. ૬૮
૧૩. અંગબાહિરે દુવિહે પત્તે, તં જહા આવસ્સએ એવ આવસ્સયવઈરિત્તે એવ.
ઠાણાંગ બીજું અધ્યયન, ઉ.૧ સૂ.૨૨
ઠાણાંગ સુતં સમવાયાંગસુતં ચ સં. મુનિ જંબૂવિજયજી. પ્ર. શ્રી મ. જૈ. વિ.
મુંબઈ (૧૯૮૫) પૃ. ૧૫
૧૪. 'આવશ્યક સૂત્રના કર્તા કોણ ?'
દર્શન અને ચિંતન ભાગ. ૨ લે. પંડિત સુખલાલજી પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ (૧૯૫૭) પૃ. ૭૩૭.
૧૫. એજન પૃ. ૭૩૮
૧૬. સામાઈયાઈ ચઉદ્દસપુવ્વાઈ અહિજજઈ અથવા સામાઈયાઈ એક્કારસ્સ અંગાઈ
અહિજજઈ.
વિ. ઉલ્લેખો માટે.
જુઓ જ્ઞાતા ધર્મકથા પાંચમું શૈલક જ્ઞાત અધ્યયન, ચૌદમું તેતલીજ્ઞાત અધ્યયન,
પંદરમું નંદીકલ જ્ઞાત અધ્યયન, સોળમું અમરકંકાજ્ઞાત અધ્યયન, ભગવતી
સૂત્રમાં શ્રી મહાબલ અધિકાર શ્રી સ્કંદચરિત. ચોવીસ તીર્થકરોના શાસનમાં
સાધુ સાધ્વીઓના અભ્યાસની આ વિગતો સામાયિકાદિ આવશ્યકોની પ્રાચીનતા
અને શ્રુતસંપત્તિમાં મુખ્યતા પ્રતિપાદિત કરે છે.
૧૭. તિત્થયરો કિં કારણં, ભાસઈ સામાઈયં તુ અજ્જયણં ।
તિત્થયર નામ - ગોત્રં, કમ્મં મે વેયવ્વં તિ ॥૭૪॥ આવશ્યક નિર્યુક્તિ
શ્રીમદાવશ્યક સૂત્ર : પૂર્વ ભાગ: લે. આ. ભદ્રબાહુકૃત. પ્ર. શ્રી. આગમોદય
સમિતિ મહેસાણા (૧૯૧૬) પૃ. ૨૭૯.
૧૮. હારિભદ્રીય ટીકા : તીર્થકરશીલસ્તીર્થકરઃ, તીર્થ પૂર્વોક્તં, સ કિં કારણં, કિં
નિમિત્તં ભાષતે સામાયિકં ત્વધ્યયનં ?
તુ શબ્દાદન્યાધ્યયન પરિબ્રહ્મઃ, તસ્યકૃતત્વાદિતિ હૃદયમ્ અત્રોચ્યતે-તીર્થકર નામ
ગોત્રં તીર્થકર નામ સંજ્ઞં ગોત્ર
શબ્દ: સંજ્ઞાયામ્ કર્મમયાવેદિતત્વમિત્યનેન કારણેન ભાસતે, ઈતિ ગાથાર્થઃ ।
એજન પૃ. ૨૭૯
૧૯. શ્રી શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર-પ્રબોધ ટીકા-પ્રથમ ભાગ. પ્ર. જૈન સાહિત્ય વિકાસ
મંડળ, મુંબઈ (૧૯૭૬) પૃ. ૬૭
૨૦. આત્માનમવિકૃત્ય સ્માત્ યઃ પંચાયાર ચારિમા

શબ્દયોગાર્થનિપુણાસ્તદધ્યાત્મં, પ્રચક્ષતે ॥૨૧॥

રુઢ્યર્થનિપુણાસ્તવાહુશ્ચિત્તં મૈત્ર્યાદિવાસિતં,

અધ્યાત્મં નિર્મલં બાહ્ય-વ્યવહારોપબૃહિતમ્ ॥૩૧॥

અધ્યાત્મોપનિષત્ પ્રકરણમ્ લે. ઉપા. યશોવિજયજી.

૨૧. સે કિં તં લોગુત્તરિયં ભાવાવસ્સયં ?

લોગુત્તરિયં ભાવાવસ્સયં જણશં ઈમે સમણો વા સમણી વા સાવઓ વા સાવિઆ
વા તચ્ચિત્તે તમ્મણે તલ્લેસે

તદજ્ઞવસિએ તત્તિવ્વજ્ઞવસાણે, તદ્દહોવઉત્તે તદ્દપ્પિયકરણં તબ્ભાવણાભાવિએ
અણણત્થ કત્થઈ મણં

અકારેમાણે ઉભઓકાલં આવસ્સં કરંતિ, તં લોગુત્તરિયં ભાવાવસ્સયં ।

અનુયોગદ્વાર સૂત્રે આવશ્યક વ્યાખ્યા

શ્રી નંદીસૂત્ર અને અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર સં. શોભાચંદ્ર ભારિલ્લ પ્ર. પ્રેમ

જિનાગમ પ્રકાશન સમિતિ, મુંબઈ (૧૯૭૬) પૃ. ૧૩૩-૧૩૪.

૨૨. નિશ્ચયધર્મ ન તેણે જાણિયો, જે શૈલેશી અંત વખાણ્યો,

ધર્મ-અધર્મ તણો કાયકારી, શિવસુખ દે છે ભવજલ તારી.

તસ સાધન તું જે જે દેખે, નિજ નિજ ગુણઠાણાને લેખે,

તેહ ધરમ વ્યવહારે જાણો, કારજ-કારણ એક પ્રમાણો.

ઢાળ દશમી ગાથાક્રમ ૨-૩

સવાસો ગાથાનું સ્તવન : લે. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી.

૨૩. મુકખેણં જોયણાઓ જોગો સવ્વો ધમ્મવાવારો ।

યોગવિશિકા : શબ્દશઃ વિવેચન : લે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સં. પ્રવીણભાઈ

મોતા, પ્ર. ગીતાર્થ ગંગા, અમદાવાદ (૧૯૯૮) પૃ. ૧.

પ્રથમ અધ્યયન : સામાયિક

પ્રાસ્તાવિક :

સામાયિક એ ષડ્ આવશ્યકોમાં પ્રથમ આવશ્યક છે. સામાયિક એટલે સમયને લગતી અથવા સમય વિષયક. અહીં 'સમય'નો અર્થ આત્મા કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે સામાયિક એટલે આત્મવિષયક એવું કર્તવ્ય એવી વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે. જૈન દર્શનમાં સમયનો બીજો અર્થ કાળનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભાગ પણ કરવામાં આવ્યો છે. એ અર્થ અહીં અભિપ્રેત નથી. તે ઉપરાંત સમય - ઈક પ્રત્યય લાગતાં સામાયિક શબ્દ બને છે તે સામાહિકો, પાશ્વિકો, માસિકો કે અનિયતકાલિક પ્રકાશન ગ્રંથો માટે વપરાય છે. તે અર્થ અહીં લેવામાં આવતો નથી. સમ + આય = સમાય; આ સમાય પદને ઈક પ્રત્યય લાગતાં સામાયિક શબ્દ બને છે. સમ એટલે સમતા યા સમભાવ અને આય એટલે લાભ. જે પ્રક્રિયાથી સમતાનો લાભ થતો હોય તેને સામાયિક કહે છે.^૧

શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં પણ ઉપરોક્ત વાતનું સમર્થન કર્યું છે. તેમણે રાગ અને દ્વેષથી રહિત પરિણતિને સમ કહી છે અને અય એટલે અયન-ગમન. તે ગમન સમ પ્રત્યે થાય તેથી સમાય કહેવાય, એવો સમાય તે જ સામાયિક કહેવાય.^૨

આ સામાયિકમાં સંસારના બંધા પ્રકારના રાગ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન કરાવનાર તાપ, સંતાપનું શમન કરી શુદ્ધ જગ્યાએ શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી ૪૮ મિનિટ અથવા બે ઘડી સાંસારિક બંધનો દૂર કરી આત્મભાવમાં લીન થવાનું છે. સામાયિક કરતી વખતે સાધકે ચાર પ્રકારના કષાયો-હ્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ત્યાગ કરી, વિષયો પ્રત્યે આસક્તિ ત્યાગી સમતાને સ્થાન આપવાનું છે. અહીં સમતા એટલે શુભ સ્થિરતા. સમતા એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. વિષમભાન - પરભાવમાંથી આત્માને ખસેડી સમભાવમાં લાવવો અને તેમાં રમણ કરવું એટલે સમતા.

સાચા આત્મજ્ઞાની સાધક સમતાના સાગરમાં એટલો ઊંડો ઊતરેલો હોય છે કે તેની પાસે સાંસારિક વિષમતાઓ આવી શકતી નથી. કોઈ

તેની પૂજા કરે કે પ્રશંસા કરે કે ગાળો આપે પરંતુ તેના ચિત્તમાં વિષમભાવ પેદા થતો નથી.

સામાયિકની સાધના કે મહત્તા ફક્ત ૪૮ મિનિટમાં નથી કે તેની સંખ્યામાં નથી; પરંતુ તેમાં સમત્વનો આદર્શ ભળે એ જરૂરી છે. સમભાવ સમગ્ર જીવનને અસર કરે તે વિશેષ મહત્વનું છે. નિશ્ચય નયની દ્રષ્ટિએ તો આત્મા એજ સામાયિક છે. આમ આત્મદર્શન એજ સામાયિકનો અર્થ છે.

ભગવતી સૂત્રના પ્રથમ શતકના નવમાં ઉદ્દેશકમાં આ વિષે ઉલ્લેખ છે. શ્રી પાર્શ્વનાથના ચાતુર્યામધર્મી કાલાસ્યવેષિ અણગારે ભગવાન મહાવીરના પંચમહાવ્રતધારી સાધુઓને પ્રશ્ન કર્યો, “હે આર્યો ! આપનું સામાયિક શું છે ? સામાયિકનો અર્થ શું છે ?” તે સ્થવિરોએ ઉત્તર વાળ્યો, “હે આર્ય ! આત્મા જ અમારું સામાયિક છે અને આત્મા એ જ સામાયિકનો અર્થ છે.”

આ પ્રમાણે આત્માની વાસ્તવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એટલે સામાયિક. વ્યવહાર નયની દ્રષ્ટિએ આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રત્યે લઈ જનારાં તમામ સાધનો કે ક્રિયાઓ અથવા અનુષ્ઠાનો પણ સામાયિક છે.

સામાયિકના પ્રકારો :

સામાયિકનું સ્વરૂપ સર્વ સાવધયોગીથી વિરતિરૂપ છે. તેથી ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ થાય છે. તેના બે પ્રકાર છે. ૧. ઈત્વર ૨. યાવત્ કથિત.

થોડા સમય માટે સ્વીકારેલું સામાયિક ‘ઈત્વર’ સામાયિક છે. આ સામાયિક શ્રાવકો માટેનું પ્રથમ શિક્ષાવ્રત અથવા નવમું વ્રત છે. તે સમયે શ્રાવક સાધુ જેવો બને છે.”

જીવન પર્યંત રહેનાર સામાયિક એટલે યાવત્ કથિત સામાયિક, જે સામાયિક સાધુઓ માટે છે.

સામાયિકના ભેદો :

સામાયિકના મુખ્ય ચાર ભેદો છે”

૧. સમ્યક્ત્વ સામાયિક.	૨. શ્રુત સામાયિક.
૩. દેશવિરતિ સામાયિક.	૪. સર્વવિરતિ સામાયિક.

(૧) સમ્યક્ત્વ સામાયિક :

જીવાદિ નવ તત્ત્વો પરની અતૂટ શ્રદ્ધા અને સર્વજકથિત વચનમાં દ્રઢ વિશ્વાસ એ સમ્યક્ત્વ સામાયિક છે. અહીં સમ્યક્ત્વના પાંચ લિંગો (ચિહ્નો) છે. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય. ઉપલક્ષણથી કષાયોનો ઉપશમ, મોક્ષાભિલાષા, વિષયો પ્રત્યે કંટાળો, દુઃખી જીવો પ્રત્યે આર્દ્રતા અને આત્માદિ પદાર્થોનો સ્વીકાર અહીં અભિપ્રેત છે.

(૨) શ્રુત સામાયિક :

આ દ્વાદશાંગી રૂપ છે. સૂત્રપાઠ કે ગીતાર્થ સદ્ગુરુનો વિનય અને સન્માનપૂર્વકની શ્રુતજ્ઞાનની ઉપાસના કે શાસ્ત્રાભ્યાસ આ સામાયિકમાં નિહિત છે.

(૩) દેશવિરતિ સામાયિક :

સાવધ પાપ વ્યાપારોનો અંશતઃ ત્યાગ અહીં અપેક્ષિત છે. અણુવ્રતો, ગુણવ્રતો અને શિક્ષાવ્રતોને ગ્રહણ કરી બે ઘડીનું સામાયિક પાલન અહીં સૂચિત કરેલ છે.

(૪) સર્વવિરતિ સામાયિક :

સર્વ સાવધ વ્યાપારોનો પૂર્ણ રૂપે ત્યાગ કરી પંચમહાવ્રતોનો સ્વીકાર કરી ગ્રહણ કરેલું આ સામાયિક શ્રમણોને જીવનભર માટે હોય છે.

સામાયિકના લક્ષણો :

સર્વ જીવો પ્રત્યે સમતા રાખવી, સંયમ રાખવો, શુભ ભાવના ભાવવી અને આર્ત્ત - રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરવો તેને સામાયિક વ્રત કહેવામાં આવે છે.^૬

સામાયિકના સર્વ સામાન્ય લક્ષણોનું અહીં વર્ણન કર્યું છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આ જ વાત યોગશાસ્ત્રમાં નિરૂપિત કરી છે.^૭

અહીં લક્ષણ અને સાધ્યનું એકત્વ એટલે સમભાવ, સમતા, ઉદાસીનતા કે મધ્યસ્થતા વ્યક્ત થાય છે. આ ભાવને પ્રાપ્ત કરનાર ભાવસમાધિમાં પ્રવેશ કરે છે, સ્થિતપ્રજ્ઞ બને છે. સામાયિકની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં અક્ષય સુખના ભંડાર એવા મોક્ષના સુખને અંશે પણ વેદન કરી શકે છે. આથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સામાયિકને મોક્ષાંગ તરીકે વર્ણવ્યું છે.^૮

“સર્વજ્ઞભાષિત સામાયિક મોક્ષનું પરમ અંગ છે. વાંસલો ફેરવી ચામડી ઉતરડી નાખનાર અને ચંદનનો લેપ કરનાર પ્રત્યે પણ એવી જ સમતા રાખી શકે તેવા મહાત્માઓનું સમતારૂપ સામાયિક મોક્ષનું પણ અંગ છે.”

સામાયિકની સાધના હૃદયને વિશાળ અને તેના શુદ્ધિકરણને પ્રોત્સાહન આપનારી છે. આ માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ ભાવનાનો અભ્યાસ સામાયિકમાં જરૂરી છે.

પાપ પ્રવૃત્તિ કે સાવધયોગ એ મન-વચન અને કાયા ત્રણેયથી થાય છે. પરંતુ તેમાં મુખ્યતા મનની છે. એ મન ચાર પ્રકારના કષાય ભાવોને ઝીલે નહિ અથવા અન્ય દર્શનકારોના શબ્દોમાં કહીએ તો અસ્મિતા (અભિમાન), અવિદ્યા (અજ્ઞાન કે મિથ્યાત્વ), રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (જિજ્ઞવિષા) એ પાંચ કલેશોથી રહિત થાય ત્યારે સામાયિકનું લક્ષણ સિદ્ધ થયું ગણી શકાય.

સામાયિક સિદ્ધિનાં સોપાનો :

સામાયિકમાં સમતા યોગની સિદ્ધિ માટે સાધકે વિવિધ સોપાનો સર કરવા પડે છે. તેનો ક્રમ નિચત છે.

સાધકની પ્રારંભિક ચિત્તની સ્થિતિ લક્ષમાં લઈએ તો તે વિક્ષિપ્ત દશામાં હોય છે. તે સ્થિર હોતું નથી, અનેક વિષયોમાં તે ભ્રમણ કરતું રહે છે. મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞની કલ્પનાથી તે મનોજ્ઞ પ્રત્યે રાગ અને અમનોજ્ઞ પ્રત્યે દ્વેષથી રંગાતું રહે છે. ચિત્ત વિવિધ કલ્પનાઓ વડે સુખ યા દુઃખનું વેદન કરતું રહે છે. આ ચિત્તની કક્ષાને ઉપર ઉઠાવવા અને સમાહિતસ્થિતિમાં લાવવા વિવિધ કરણોનું પ્રયોજન સામાયિકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

બાહ્ય કરણોમાં દ્રવ્યશુદ્ધિ, ક્ષેત્ર શુદ્ધિ અને કાળ શુદ્ધિ એ આવશ્યક અંગો છે. દ્રવ્યશુદ્ધિમાં નિર્દોષ આસન, ચરવળો કે રજોહરણ, પુસ્તક, વસ્ત્રાદિ ઉપકરણો - અલ્પારંભી અને અહિંસક હોવા જરૂરી છે. સફેદ વસ્ત્રો, સ્વચ્છ, સીવ્યા વગરના - ધોતી અને ઉત્તરીય એમ બે હોવા જોઈએ. આત્મૂષણોનો ત્યાગ અપેક્ષિત છે. ક્ષેત્રશુદ્ધિમાં સ્થાન શુદ્ધ હોવું, અધિક આવાગમન કે ઘોઘાંટવાળું કામોત્તેજક કે કલેશકર ન હોવું અને મનને પ્રસન્નકર હોવું જોઈએ. આ માટે ઉપાશ્રય, પૌષ્ઠશાળા કે ઘરમાં એક

નિશ્ચિત સ્થાન હોવું જરૂરી છે. કાલશુદ્ધિમાં સવાર કે સાંજનો સમય પ્રશાંતમનોદશા માટે અનુકૂળ હોવાથી સામાયિક સાધના માટે ઉચિત છે. ચિત્તને સમાહિત કરવા નિર્મળ વાતાવરણ આસપાસ રહે તેવી ગોઠવણમાં સામાયિક સિદ્ધ કરનાર મહર્ષિઓના પ્રસંગચિત્રો, વચનો, દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના ઉપકરણોની સહાયથી વાતાવરણમાં પવિત્રતા છવાય છે. યોગનિષ્ણાતો કહે છે તેમ “સ્થિરસુખમાસનમ્” - લાંબા સમય સુધી એક જ આસને બેસવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. એ આસનથી ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવા લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

આસન સિદ્ધિ બાદ ચિત્ત એકાગ્રતા માટે અનાનુપૂર્વી જેવા માનસશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોને આધારે રચાયેલા સાધનોનો ઉપયોગ કરી મનને જાપમાં જોડવું જોઈએ.. આ રીતે મનને વિક્ષિપ્તદશામાંથી ઉગારી લેવાય છે. ત્યારબાદ સ્વાધ્યાયનું સોપાન આવે છે. સૂત્રો, સૂત્રોના અર્થો, રહસ્યચિતન, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરેથી સ્વાધ્યાયરત મન કષાય કલેશોને શાંત કરી શકે છે. આમ સ્વાધ્યાયથી ચિત્તસ્થૈર્ય સધાય છે. પછી ધ્યાનની કક્ષા આવે છે. દેહ અને આત્માની ભિન્નતા સમજી ચૂકેલો સાધક અહીં આત્મસ્વરૂપમાં તલ્લીન થવા પ્રયાસ કરે છે.

સામાયિકનો નયવિચાર :

‘નય’ એ પૂર્ણ સત્યના એક અંશને જાણનારી દ્રષ્ટિનું નામ છે. જૈનશ્રુતમાં પ્રાચીન સમયથી સાત પ્રકારના નયોનો વિચાર થયો છે. સામાયિક શબ્દની વ્યાખ્યા આ સાત નયોની અપેક્ષાએ જુદી જુદી થાય છે. જો કે તેથી સામાયિક શબ્દના મૂલ અર્થગત કોઈ તફાવત પડતો નથી.

૧. નૈગમ નય : સામાયિકનો અર્થ છે - મોક્ષ, મોક્ષના કારણરૂપે સામાયિક છે.
૨. સંગ્રહ નય : સામાયિકનો અર્થ થાય છે - જીવ અથવા આત્માનો પોતાનો ગુણ.
૩. વ્યવહાર નય : સામાયિક એટલે સમતા, સમભાવ, સામાયિકના ગુણો.
૪. શબ્દ નય : અષ્ટપ્રવચનમાતાનું પાલન અને સાવધયોગથી નિવૃત્તિ.
૫. સમભિરૂઢ નય : અપ્રમત્તતાથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો.

૬. એવંભૂત નય : મન, વચન અને કાયાના સાવધયોગથી નિવૃત્તિ.

૭. ઋજુસૂત્ર નય : ઉપયોગરહિત બાહ્ય યત્ન - સ્થૂળ સામાયિક

સામાયિકનું ફળ :

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં શ્રી ગૌતમ ગણધરે ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો છે. “હે ભગવન્ ! સામાયિકથી જીવને શું લાભ ?”

ભગવાને પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું, “હે ગૌતમ ! સામાયિકથી સાવધયોગથી વિરતિ થાય છે. અને પરંપરાએ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.”^૯

સામાયિકના ફળ વિષે શ્રાવકોચિત સામાયિકમાં પુણિયાશ્રાવકનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ભગવાન મહાવીરે મગધરાજ શ્રેણિકને કહ્યું કે, “રાજનું પુણિયાની એક સામાયિકનું મૂલ્ય ચૂકવવું તારી શક્તિ બહારની વાત છે. સમગ્ર રાજ્ય અને લક્ષ્મી તું આપી દે તો પણ એની સામાયિક ખરીદી નહિ શકે.”

આ ઘટના સામાયિકનું મહત્ત્વ આપણને સુધેરે સમજાવે છે. સંબોધ સિત્તરી પ્રકરણમાં કહ્યું છે, “પ્રતિદિન કોઈ વ્યક્તિ લાખખાંડી સુવર્ણનું દાન કરે અને પ્રતિદિન કોઈ એક સામાયિક કરે તો પણ દાન દેનાર કરતાં સામાયિક કરનાર વધુ પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે.”^{૧૦}

સામાયિક અને યોગ :

સામાયિક ચિત્તની ક્લિષ્ટ અવસ્થાનો નાશ કરી પ્રશમરૂપ ભાવસમાધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ દષ્ટિએ યોગની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ મળે છે; જેવી કે “સમત્વં યોગમુચ્યતે” અથવા “યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્”^{૧૧} અથવા પાતંજલ યોગદર્શનમાં “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિઃ નિરોધઃ”^{૧૨} આ વ્યાખ્યાઓ સાથે સામાયિકનું સામ્ય વર્તાય છે. તે ક્રિયાકાંડ નથી પરંતુ ક્રિયાયોગ છે. મહર્ષિ પતંજલિએ ક્રિયાયોગની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે.^{૧૩}

તપસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ : ।

સામાયિકમાં સ્વાધ્યાયની મુખ્યતા અને તેમાં તપ તથા ઈશ્વરપ્રણિધાન એટલે કે ફલ સંન્યાસના તત્ત્વોનું નિદર્શન થાય છે. તેથી સમભાવની આ સાધના ફળની અભિલાષા વિનાની ગને છે.

સામાયિકના દોષો :

સામાયિકની સાધના કરનારે ચાર દોષોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૧. અવિધિ દોષ : વિધિપૂર્વક સામાયિક ન કરવું.
૨. અતિપ્રવૃત્તિ/નૂન પ્રવૃત્તિ દોષ : શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી થયેલું સામાયિક વિહિત ગણાય. તેમાં વધુ યા ઓછી પ્રવૃત્તિ કરીએ તો આ દોષ લાગે.
૩. દુગ્ધદોષ : ઈહલોક કે પરલોકના ભૌતિક સુખોની પ્રાપ્તિ અર્થે સામાયિક કરવું. સામાયિક મોક્ષૈકલક્ષી બને તે ધ્યાનમાં લેવું.
૪. શૂન્ય દોષ : માનસિક ઉપયોગ રહિતપણે સામાયિક કરવું; વૈર્યાલ્લાસપૂર્વક સામાયિક કરવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત મન, વચન અને કાયાની સંયમ પ્રવૃત્તિઓનો આશય સામાયિકમાં ન સચવાય તો મનના ૧૦ દોષ, વચનના ૧૦ દોષ અને કાયાના ૧૨ દોષ મળી કુલ ૩૨ દોષ લાગે છે.^{૧૪} આ બત્રીસ દોષોથી વર્જિત શ્રાવક સામાયિક સમયે શ્રમણ સમાન બની જાય છે.

સામાયિક વ્રતના અતિચારો :

તત્વાર્થ સૂત્રના સાતમા અધ્યાયમાં સામાયિક વ્રતના પાંચ અતિચારોનું વર્ણન મળે છે.^{૧૫} ૧. કાયદુષ્પ્રણિધાન ૨. વચનદુષ્પ્રણિધાન ૩. મનોદુષ્પ્રણિધાન ૪. અનાદર ૫. સ્મૃતિનું અનુસ્થાપન.^{૧૬}

૧. કાયદુષ્પ્રણિધાન : પ્રતિલેખન અને પ્રમાર્જના વગર કે પ્રયોજન વગર શરીર કે તેના અંગો હલાવવા.
૨. વચન દુષ્પ્રણિધાન : કઠોર શબ્દો બોલવા અને ભાષા સમિતિ ન જાળવવી.
૩. મનોદુષ્પ્રણિધાન : મનથી સાંસારિક કાર્યો વિષે વિચાર કરવો, સાવધ વિચારવું.
૪. અનાદર : અનવસ્થાન કે અનાદર બુદ્ધિથી સામાયિક કરવું.
૫. સ્મૃત્યનુસ્થાપન : ઉપયોગરહિતપણે અથવા સ્મૃતિભ્રંશથી આ અતિચાર લાગે.

સામાયિક સૂત્ર :^{૧૦}

જે સૂત્ર વડે સામાયિક કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે તે સામાઈય-સુત્તં (કરેમિ ભંતે સૂત્ર) તરીકે ઓળખાય છે. તે અર્થગંભીર અને પ્રાસાદિક છે. તેમાં વિનયનો વિકાસ છે, સંકલ્પની શુદ્ધિ છે, હેયનું પ્રત્યાખ્યાન છે, સદ્ગુણની ઉપાસના છે અને જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિનું યોગ્ય ઘડતર પણ છે. શ્રાવકની સામાયિકનો કાળ એક મુહૂર્ત સમજવો જોઈએ. ૪૮ મિનિટનો આ કાળ એક વિષય પરના છન્નસ્થના ધ્યાનની અસ્ખલિત ધારાને અનુલક્ષીને પ્રરૂપેલ છે તેમ માનવામાં આવે છે.

સામાયિકની મહાપ્રતિજ્ઞારૂપ આ સૂત્ર પ્રથમ આવશ્યકનું સૂત્ર હોવા છતાં તેમાં ષડ્ઞાવશ્યકના અંશો રહેલાં છે. પ્રથમ 'ભંતે' ચતુર્વિંશતિ આવશ્યકનું સૂચક છે. જ્યારે બીજું 'ભંતે' ગુરુવંદનક આવશ્યક સૂચક છે. સામાઈયં, પચ્ચકખામિ, પડિક્કમામિ, અપ્પાણં વોસિરામિ એ ચારેય પદો સામાયિક, પ્રત્યાખ્યાન, પ્રતિકમણ, અને કાયોત્સર્ગ એમ ચાર આવશ્યકોનું સૂચન કરે છે. તેથી બધાં આવશ્યકોના સૂત્રો આ સૂત્રમાંથી નીકળ્યા છે. આમ સામાયિકેતર પાંચ આવશ્યકો પણ પ્રથમ સામાયિક આવશ્યકના અંગો પણ કહી શકાય. આ સૂત્રને સામાયિક દંડક પણ કહે છે. દંડક એટલે મહાપાઠ. આ સૂત્ર પરના સર્વ વિવેચનો એટલે સર્વ આગમો. આ રીતે આ સૂત્ર અત્યંત પૂજ્ય છે. સર્વ તીર્થંકરો દીક્ષિત થતા આ સૂત્રનો ભંતે શબ્દોચ્ચાર વગર ત્રિવિધ પાઠનું ઉચ્ચારણ કરે છે. અન્યો પણ તેનો ઉચ્ચાર બનતાં સુધી જાતે ન કરતાં, વિનયપૂર્વક ગુરુ કે વડિલ પાસે કરાવડાવે છે.

સામાયિક પારણ સૂત્ર^{૧૧} :

શ્રાવકને ૪૮ મિનિટ પછી સામાયિક પારવા માટેની વિધિમાં આ સૂત્ર નમસ્કાર મહામંત્ર પછી બોલવામાં આવે છે. તેને પ્રાકૃતમાં સામાઈય પારણસુત્તં પણ કહે છે. આ સૂત્રની બન્ને ગાથાઓ ગાથા છંદમાં છે. અહીં એક મહત્વનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે શ્રાવક સામાયિક વ્રત લેવાથી શ્રમણ સમાન ઉચ્ચદશાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી વારંવાર સામાયિક વ્રત લેવું જોઈએ.

સામાયિકમાં સમતાભાવની સાધના-આરાધના કરવાની હોય છે. રાગ દ્વેષનો ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ થયા વગર સમતા આવતી નથી. એ માટે આત્માના ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ કષાયો પણ ઓછા

થવા જોઈએ. સામાયિક એ માટેની વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા છે. સામાયિકની સાચી સમજણ આવ્યા વિના સામાયિક સિદ્ધિ થતી નથી. સામાયિકમાં સમતાભાવ લાવવા માટે આ બધાનું તાત્વિક સ્વરૂપ જાણવું જરૂરી હોવાથી સામાયિકમાં સ્વાધ્યાય, જાપ, કથા વાંચન કરવામાં આવે છે.

વસ્તુતઃ સામાયિકમાં સમતાની સાધના કરવાની છે, તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તે માટે દૈનિક ક્રિયાઓ અને અન્ય ક્રિયાઓ પ્રત્યે જ્ઞાતા-દષ્ટા ભાવ કેળવવાનો છે. પણ એ માટે મૂળભૂત પ્રક્રિયા આપણી પરંપરામાં પ્રાયઃ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. તેથી અત્યારે સામાયિકમાં માત્ર જાપ, સ્વાધ્યાય, કથાવાંચન કરવામાં આવે છે. સામાયિક એ શ્રાવકના બાર વ્રતોમાંનું નવમું શિક્ષાવ્રત છે. તેનો વારંવારનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે કારણકે તેના વિના પ્રથમ વાર જ સામાયિક કરનારને સીધો જ સમતા ભાવનો આત્યંતિક અનુભવ થતો નથી.

સામાયિકમાં સર્વજીવો પ્રત્યે સમભાવ કેળવવાનો છે. અને તેની શરૂઆત સર્વજીવો પ્રત્યેના દ્વેષભાવના ક્ષયથી થાય છે. દ્વેષનો ક્ષય કરવા સર્વજીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, વાત્સલ્ય, સ્નેહ કેળવવો ફરજિયાત છે. જેમ જેમ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્યભાવનો વિકાસ થાય છે. તેમ તેમ તે ભાવનાથી વાસિત આત્માના પૌદ્ગલિક શરીરમાંથી સૂક્ષ્મ સંવાદી તરંગો ઉત્સર્જિત થતા રહે છે. આ તરંગો તે વ્યક્તિની આસપાસ એવું વાતાવરણ ઊભું કરે છે કે તેની નજીક આવનાર વ્યક્તિ પણ દયાળુ, કરુણાર્દ્ર બની જાય છે. એટલું જ નહિ પણ, પક્ષીઓ, જે સામાન્યતયા હિંસક હોય છે, તેઓ પણ સમતાભાવથી વાસિત થઈ જાય છે. આ માટે સૌ પ્રથમ આપણને જેના પ્રત્યે દ્વેષ છે, મનમાં પણ ખરાબ ભાવ પેદા થાય છે, તેના માટે તાત્વિક રીતે શુભભાવનું ચિંતન ચાલુ કરો. તેનાથી તે વ્યક્તિનો તમારા તરફનો અને તમારો તેની તરફનો દ્વેષ દૂર થશે. અને તે પણ તમારા માટે શુભભાવ ભાવશે. આને આધુનિક વિજ્ઞાન ટેલિપથી કહે છે. મનુષ્ય કરતાં ય, પ્રાણીઓ, સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓ અને વનસ્પતિ સુદ્ધાં તેનાથી પ્રભાવિત થાય છે. આપણાં સંવેદનોને કદાચ મનુષ્ય સ્પષ્ટ રીતે અથવા ઝડપથી ગ્રહણ ન કરી શકે પણ અન્ય પ્રાણીઓ, સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ, વનસ્પતિ સૂક્ષ્મગ્રાહી અને શીઘ્રગ્રાહી હોય છે. એ અંગેના ભારતમાં અને ભારત બહાર પરદેશમાં પ્રયોગો પણ થયા

છે. માટે આત્મ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ દિશ્ચતા સૌ મનુષ્ય; પણ તે જૈન હોય કે ન હોય, તેના માટે સર્વજીવો પ્રત્યે સમભાવ કેળવવો આવશ્યક છે, જે સામાયિકની સાચી સમજ અને સાધના દ્વારા જ શક્ય છે.

આ રીતે સામાયિક એ આત્મા સાધનાનું પ્રથમ પગથિયું છે.

ઉપસંહાર :

સામાયિકમાં વ્યતીત થયેલો કાળ સફલ છે. એટલે સામાયિકની ક્રિયા જીવનભર થાય તેવો આદર્શ રાખવો જોઈએ. અર્થાત્ શ્રમજીવનનું અવલંબન લેવું જોઈએ. જો તે પોતાના સામર્થ્યને અભ્યાને શક્ય ન હોય તો દેશવિરતિ ચારિત્રનો સ્વીકાર કરી હમેશાં પાને પેલે સમય સામાયિકમાં પસાર કરવો જોઈએ. ત પણ ન બને પ્રતિષ્ઠા સામાયિકનો નિયમ અને છેવટે પર્વના દિવસે તો જરૂર સામાયિક કરવું જોઈએ.

આ ક્રિયાનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ મનમાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા વધતાં જાય છે. એકાગ્રતા, મનન શક્તિ અને ધારણા શક્તિમાં વધારો થાય છે. જો કે આ શક્તિઓમાં વધારો તે સામાયિકનું મુખ્ય ધ્યેય નથી. પરંતુ સામાયિકના અભ્યાસથી આ પ્રકારનો આનુષંગિક લાભ થયા વગર રહેતો નથી.

સહજ વૃત્તિઓ ઉપર કાબુ મેળવવા સામાયિક એક અનન્ય સાધન છે. સહસા મનમાં પેદા થતી વૃત્તિઓ તુરત કાર્ય કરી તેને સંતોષવા મનને પ્રેરે છે. પરંતુ સામાયિકના અભ્યાસથી વિવેકશક્તિનું વધતું બળ વૃત્તિઓને મન ઉપર હાવી થવા દેતી નથી. વૃત્તિઓ ઉપર સંયમરૂપી લગામ તેના કારણે શક્ય બને છે.

સામાયિકથી ક્ષમા, નમ્રતા અને સંતોષ જેવા મહાન ગુણોનો વિકાસ થાય છે તે તેની વિધાયક બાજુ છે. આ ગુણવિકાસથી માનવીના અભ્યુદયનો પ્રારંભ થાય છે.

સામાયિક એ ચારિત્રનો સાર છે અને મોક્ષનું મંગલદાર છે. તીવ્ર તપ કરતા પણ જીવ જે કર્મોને ખપાવી શકતો નથી તે કર્મોને સમભાવયુક્ત આત્મા અર્ધીક્ષણમાં ખપાવે છે, અર્થાત્ સામાયિક એ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ પણ છે.

પાદટીપ

૧. સામં સમં ચ સમ્મં ઈગમિઈ સામાઈયસ્સ એગકા
મહુર પરિણામ સામં, સમંતુલા સમ્મ ખીરામંડ જુઈ ॥૧૦૩૦॥ આવશ્યકનિર્યુક્તિ
શ્રીમદાવશ્યસૂત્ર-પૂર્વવિભાગ લે. આ. ભદ્રબાહુ પ્ર. શ્રીઆગમોદય સમિતિ,
મહેસાણા (૧૯૧૭) પૃ. ૪૭૩.
૨. રાગદોસ વિરહિયો સમોત્તિ અયણં અયોત્તિ ગમણંતિ સમણં ગમણં
(અયણં) ત્તિ સમાઓ એવ સામાઈયં નામ ॥ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય
૩. કે ભે અજજો ! સામાઈએ ? કે ભે અજજો ! સામાઈયરસ અદ્દે ?
આયાણે અજજો ! સામાઈએ, આયાણે અજજો ! સામાઈઅસ્સ અદ્દે ।
શ્રી ભગવતીસૂત્ર નવમું ઉદ્દેશક પ્રથમ શતક
૪. સમણો ઈવ સાવઓ હવઈ જમ્મહા ॥૨॥ સામાઈય પારણે સુતં
શ્રી પંચપ્રતિકમણ સૂત્ર: લે. ગણધરાદિ પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર, મુંબઈ
(૧૯૬૦) બીજી આવૃત્તિ પૃ. ૪૭
૫. આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૭૯૦ થી ૭૯૭
શ્રીમદાવશ્યક સૂત્ર : પૂર્વવિભાગ : લે. આ. ભદ્રબાહુ પ્ર. શ્રી આગમોદય
સમિતિ, મહેસાણા (૧૯૧૬) પૃ. ૩૨૬ થી ૩૨૯.
૬. સમતા સર્વભૂતેષુ સંયમઃ શુભ ભાવના, આર્તરોદ્રપરિત્યાગસ્તદ્ધિ - સામાયિકં
વ્રતમ્ ।
શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક પ્રકરણમ્
૭. ત્યક્તાર્તરોદ્રધ્યાનસ્ય ત્યક્તસાવધકર્મણઃ ।
મુહૂર્ત સમતા યા તાં વિદુઃ સામાયિકં વ્રતમ્ ॥૮૨॥
યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ:૩ લે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્ર. શ્રી નિર્ગન્થ જૈન સાહિત્ય સંસ્થા,
દિલ્હી (૧૯૭૫) પ્રથમાવૃત્તિ પૃ. ૨૭૫
૮. સામાયિકં ચ મોક્ષાંગં પરં સર્વજ્ઞભાષિતમ્ ।
વાસીચંદનકલ્યાનામુક્તમેતન્મહાત્માનામ્ ॥
શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટકપ્રકરણમ્
૯. જુઓ સૂતાંક ૧૧૨૦.૨૯મું અધ્યયન.
ઉત્તરાજઝયણં સુતં સં. મુનિ પુણ્યવિજયજી પ્ર. શ્રી મ.જૈ.વિ. મુંબઈ (૧૯૭૭)
પૃ. ૨૪૬.
૧૦. દિવસે દિવસે લકખં દેઈ સુવત્તસ્સ ખંડિયં એગો ।
ઈયરે પુણ સામાઈય કરેઈ ન પહૂપ્પ એ તસ્સ ॥
- હરિભદ્રસૂરિકૃત સંબોધસિત્તરી પ્રકરણમ્
૧૧. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અધ્યાય : બીજો. શ્લોક ૪૮ અને ૫૦.
૧૨. શ્રી પાતંજલ યોગસૂત્રમ્ અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૨
૧૩. એજન અધ્યાય : ૨ સૂત્ર : ૧

૧૪. સામાયિકના બત્રીસ દોષો :

૧. અવિવેક, ૨. યશકીર્તિ, ૩. ધનલાભવાંછા, ૪. ગર્વ, ૫. ભય, ૬. નિયાણું, ૭. સંશય, ૮. શેષ, ૯. અવિનય (ગુરુ પ્રત્યે), ૧૦. અબહુમાન આ માનસિક દોષો છે. ૧. કુવચન, ૨. સહસાકાર (વગર વિચાર્યે બોલવું), ૩. સ્વચ્છંદી વાણી, ૪. સંભય, ૫. કલહ, ૬. વિકથા, ૭. હાસ્ય, ૮. અશુદ્ધ ઉચ્ચાર, ૯. નિરપેક્ષ, ૧૦. ગણગણવું - આ વાચિક દોષો છે. ૧. કુઆસન, ૨. ચલાસન, ૩. ચલદંષ્ટિ, ૪. સાવઘક્રિયા, ૫. આલંબન, ૬. આકુંચન પ્રસારણ, ૭. આજસ મરડવી, ૮. હાથપગના ટ્યાકા ફોડવા, ૯. વિમનસ્ક મુદ્રા, ૧૦. નિદ્રા, ૧૧. શરીરનો મેલ ઉતારવો, ૧૨. વસ્ત્રો સંકોરવા - આ કાયિક દોષો છે.

૧૫. યોગદુષ્પ્રણિધાનાનાદરસ્મૃત્યનુસ્થાપનાનિ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૭/૨૮
તત્ત્વાર્થસૂત્ર સં : સુખલાલજી પ્ર. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ,
પાંચમી આવૃત્તિ (૧૯૯૫) પૃ. ૩૧૦.

૧૬. તિવિહે દુષ્પ્રણિહાણે અણવકાણે તહા સઈ વિહૂણે ।
સામાઈય વિતહકએ, પઢમે સિકખાવએ નિંદે ॥૨૭ા સાવગ્ગ પરિક્કમણ સુત્તં.
શ્રી પંચપ્રતિકમણ સૂત્ર: લે. ગણધરાદિ પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર, મુંબઈ
બીજી આવૃત્તિ (૧૯૬૦) પૃ. ૧૬૯

૧૭. કરેમિ ભંતે ! સામાઈયં, સાવજજં જોગં પચ્ચકખામિ ।
જાવ નિયમં પજજુવાસામિ, દુવિહં તિવિહેણં મણેણં વાયાએ કાયેણં
ન કરેમિ ન કારવેમિ । તસ્સ ભંતે ! પરિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં
વોસિરામિ ॥ સામાઈય સુત્તં
એજન પૃ. ૪૩.

૧૮. સામાઈય વયજુત્તો, જાવ મણે હોઈ નિયમ સંજુત્તો ।
છિત્તઈ અસુહં કમ્મં, સામાઈય જત્તિયા વારા ॥૧ા॥
સામાઈયં મિ ઉ કએ, સમણો ઈવ સાવઓ હવઈ જમ્હા ।
એએણ કારણેણં બહુસો સામાઈયં કુજજા ॥૨ા॥ સામાઈય પારણં સુત્તં
એજન પૃ. ૪૭

બીજું અધ્યયન : ચતુર્વિંશતિસ્તવ

પ્રાસ્તાવિક :

ચતુર્વિંશતિસ્તવ અર્થાત્ ચોવીસ જિનવરોની સ્તુતિ.^૧ આ અવસર્પિણીકાળમાં ભરતક્ષેત્રમાં થઈ ગયેલા ચોવીસ તીર્થકરોનું સ્તવન એ દ્વિતીય આવશ્યક છે. શ્રાવક માટે આ સ્તવ દ્રવ્ય અને ભાવ ભાવનેરૂપે કરણીય આવશ્યક છે, જ્યારે સાધુ માટે તેઓ સચિત્ત પરિહારી હોવાથી ફક્ત ભાવ આવશ્યકરૂપે કરણીય છે.

આ ચોવીસ તીર્થકરોમાં ગુણોની સમાનતા છે. તે બધા જ એક સરખા સ્તવના કરવા યોગ્ય છે. તેમનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અલગ અલગ હોવા છતાં તેમની પ્રાભાવિકતા, શક્તિ અને અતિશયો સમાન હોય છે. જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ તેઓ ધાતીકર્મોના ક્ષય વડે ઉત્પન્ન થતા કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનયુક્ત હોય છે. આ તેમનો જ્ઞાનાતિશય થયો. તેમની વાણી પાંત્રીસ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. (વચનાતિશય). તેઓ સુર, અસુર અને મનુષ્યોના સ્વામીથી પૂજ્ય હોય છે. (પૂજાતિશય). તેઓ જ્યાં જ્યાં વિહરે છે ત્યાં ત્યાં અપાયો (ઉપદ્રવો-મુશ્કેલીઓ)નો અપગમ-નાશ થાય છે અથવા ધાતી કર્મ રૂપી અપાય દૂર થયો છે તે, (અપાયપગમાતિશય). શ્રી જિનેશ્વરોનું તે આત્મભૂત લક્ષણ છે. આ ચાર અતિશયો ઉપરાંત અષ્ટ પ્રાતિહાર્યો એ તીર્થકરોની વિશેષતા છે.^૨ તે પ્રાતિહાર્યોનો ભગવાનના આત્મા સાથે સીધો સંબંધ નથી. આ પ્રમાણે ચાર અતિશયો અને અષ્ટપ્રાતિહાર્યોથી શ્રી અરિહંતના બાર ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ચોવીસ તીર્થકરો તેમના ધર્મ-પ્રવર્તન દ્વારા ધર્મ-માર્ગને વિશ્વમાં સ્થાપિત કરે છે.

ચોવીસ તીર્થકરોનું અંતરંગ સ્વરૂપ :

આવશ્યક સૂત્રના બીજા અધ્યયનને ‘ચઉવીસત્યય’^૩ કહે છે. આ સૂત્રનો પ્રારંભ લોગસ્સ શબ્દથી થાય છે એટલે તે લોગસ્સ સૂત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ એક પ્રાચીન સૂત્ર છે અને તેનો સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, દેવવંદન તથા કાર્યોત્સર્ગમાં પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરોક્ત કોઈપણ ક્રિયા આ સૂત્રના ઉપયોગ વિના યથાર્થ રીતે થઈ શકતી નથી.

લોગસ્સ સૂત્ર જિનભક્તિનું ઘોતક છે. જિનભક્તિ એ યોગનું ઉત્તમ બીજ છે. જૈન પદ્ધતિના યોગમાં લોગસ્સ સૂત્રની એક સાધન તરીકે ગણના છે. ચોવીસ તીર્થંકરોના અંતરંગ સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો સકકત્યય સુત્રમાં (શકસ્તવ સૂત્ર) તેમની સ્તવના ભાવજિનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.”

અરિહંત ભગવાનોને મારો નમસ્કાર હો, જે અરિહંત ભગવાન શ્વેતધર્મની શરૂઆત કરનાર છે, તીર્થની સ્થાપના કરનાર છે, સ્વયં સંબુદ્ધ છે, પુરુષોત્તમ છે, પુરુષસિંહ છે, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ કમળ (વરપુંડરિક) સમાન છે. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તિ (વરગંધહત્થી) સમાન છે, લોકમાં ઉત્તમ છે. લોકના નાય છે, લોકનું હિત કરનાર છે, લોકમાં પ્રદીપ છે, લોકમાં પ્રકાશ કરનાર છે, અભયદાતા છે. ચક્ષુદાતા છે, માર્ગ દેખાડનાર છે, શરણ દનાર છે, સમ્યક્ત્વ (બોધિ) આપનાર છે, ધર્મ દાતા છે, ધર્મદેશના કરનાર છે, ધર્મના નાયક છે, ધર્મના સારથિ છે, ચારગતિનો નાશ કરનાર ધર્મ ચક્ર પ્રવર્તન કરનાર - ધર્મચક્રવર્તી છે. અપ્રતિહત શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન અને દર્શન ધરાવનાર છે, જેમનું છન્નસ્થપણું ચાલ્યું ગયું છે, જિતનાર અને જિતાવનાર છે, તરનાર અને તારનાર છે, બુદ્ધ અને બોધિ પમાડનાર છે, મુક્ત અને મુક્તિ અપાવનાર છે, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય અવ્યાબાધ, ફરી સંસારમાં આવવાનું નથી તેવા સિદ્ધગતિના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરનાર, ભય ને જીતનાર જિનો છે તેમને નમસ્કાર હો.

ભાવજિનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયા પછી આપણને ચતુર્વિંશતિસ્તવ કે નામસ્તવ વિષે વિશેષ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. નામસ્તવ કે લોગસ્સસૂત્રનું બંધારણ વિશિષ્ટ છે. અહીં ગુણોનું કથન અને રૂપનું સ્મરણ એમ બે પ્રકારે સ્તુતિ થાય છે. ‘નામરૂપ’ શબ્દ યુગ્મમાં નામ પ્રથમ હોવાથી લોગસ્સસૂત્રમાં નામનું સ્મરણ અને ગુણોનું કથન અનુક્રમ પ્રમાણે આવે છે.

સ્તવનું બંધારણ :

ચોવીસ જિનોને વંદન કરતા તેમના ગુણોને લક્ષ્યરૂપે સ્મરણમાં લેવામાં આવે તો તે વંદન સાર્થક ગણાય. લોગસ્સ સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં વિષયનો નિર્દેશ કરેલો છે. તેમાં તે ચોવીસ જિનવરોની સ્તવના કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે. તેઓ સમસ્ત લોક- અહીં લોક એટલે ષડ્દ્રવ્યાત્મક ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ લોકનો ઉદ્યોત કરનારાઓને, ધર્મ તીર્થંકરોને, જિનોને, અર્હતોને, ચોવીસ કેવલી ભગવંતોનું કીર્તન કરવા રૂપ આ પ્રતિજ્ઞા છે.”

અહીં લોકના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો પ્રકાશ (ઉઘોત) કરનાર એટલે તીર્થકરો. “ઉત્પન્નેઈ વા, વિગમેઈ વા ધુવેઈ વા” એ ત્રિપદી વડે જે સત્ છે તેના ઉત્પન્ન થવાના, નાશ પામવાના અને છતાં કાયમ રહેવાના સ્વભાવથી યુક્ત અને- જેમાં ઉત્પત્તિ, નાશ પર્યાયાધીન છે અને પ્રૌવ્ય- ધ્રુવપણું ગુણને આધીન છે તેવા સત્ લોકનું સ્વરૂપ તેઓ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી પ્રકાશતા રહે છે.

ચોવીસ જિનવરોને ધર્મતીર્થકર કહેવામાં આવ્યા છે.^૩ ધર્મ એ જ તીર્થ; તારે તે તીર્થ એ પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યા છે તે મુજબ સંસાર સાગર તરવાનું જે સાધન બની શકે તેવો ધર્મ એ જ તીર્થ. આ ધર્મનું સ્વરૂપ અહિંસા સંયમ અને તપ વડે નિર્માણ થાય છે.^૪

આવશ્યક ટીકાનો બીજા અર્થ- ધર્મપ્રધાન તીર્થ એવો કરીએ તો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ એ ધર્મપ્રધાન તીર્થ છે જેના આલંબનથી સુધર્મની આરાધના થાય છે. તીર્થકરો ધર્મના અનન્ય આલંબનરૂપ આ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘરૂપ તીર્થનું પ્રવર્તન કરનારા હોવાથી ધર્મ તીર્થકર કહેવાય છે. પ્રથમ ગાથામાં ‘જિણે’ શબ્દની વ્યાખ્યા- તેમણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ને છૂતી લીધા હોવાથી તેઓ જિન કહેવાય છે. સાધક ક્ષીણમોહ નામનું બારમું ગુણસ્થાનક વટાવી તેરમા સયોગી કેવલી ગુણસ્થાને પહોંચે તે અવસ્થા એ ‘જિન’ની અવસ્થા છે. આ અવસ્થા સામાન્ય કેવલીને પણ હોય છે. ચોવીસ જિન સામાન્ય કેવલી નથી માટે જિણે પછી અરિહંતે શબ્દ યોજેલો છે. તે ચોત્રીસ અતિશયોથી યુક્ત પદ છે. અરિહંતો સમસ્ત જગત કરતાં પણ અતિશયી ચઢિયાતા છે તેમ દર્શાવેલ છે.^૫ આ ચોત્રીસ અતિશયોમાં ચાર જન્મથી પ્રાપ્ત-સહજ હોય છે, અગ્યાર અતિશયો ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થતા ઉત્પન્ન થાય છે - કર્મક્ષયજ અને ઓગણીસ અતિશયો ભક્તિવશાત્ દેવતાઓ કરતા હોવાથી દેવકૃત તરીકે ઓળખાય છે.^૬

અરિહંત પદમાં મૂલપદ અરિહંત છે. અરિહંત એટલે અર્હત - તે સંસ્કૃતભાષાનો શબ્દ છે. પ્રાકૃતમાં અરિહંત શબ્દને ઉચ્ચારભેદે અરહંત અને અરુહંત શબ્દ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં “અરિહંત અને અરહંત શબ્દો પર નિર્યુક્તિ મળે છે જ્યારે શ્રી મહાનિશીથસૂત્રમાં ત્રણેય શબ્દોનું અર્થવિવેચન થયું છે. ‘અરિહંત’ માટેનો એક શબ્દ ‘અરિહા’ પ્રાચીન સમયમાં વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો. આ બધાં શબ્દોનું મૂળ

‘અર્હ’ ધાતુમાં છે, જે યોગ્ય કે પૂજાનો અર્થ દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે અર્હત્ નો અર્થ યોગ્ય કે પૂજ્ય થાય.

આ પ્રમાણે નામસ્તવની પ્રથમ ગાથામાં ‘લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે’ પદથી જ્ઞાનાતિશયનું, ‘ધમ્મતિત્થયરે’ પદથી વચનાતિશયનું, ‘જિણે’ પદથી અપાયપગમાતિશયનું અને ‘અરિહંતે’ પદથી પૂજાતિશયનું સૂચન થાય છે.

‘કિત્તઈસ્સં’ પદ કીર્ત ધાતુ પરથી ભવિષ્યકાલ પ્રથમ પુરુષ એક વચન છે. પ્રથમ જિનોને નામસ્મરણપૂર્વક વંદના કરવી એ પછી તેમનો ગુણાનુવાદ (સ્તવન કરવું) એ કીર્તન શબ્દનો વિશેષાર્થ છે. ચંડવીસં પદ શ્રી ઋષભદેવથી શ્રી મલાવીર સુધીના ચોવીસ તીર્થકરોનો નિર્દેશ કરે છે. ‘પિ’ શબ્દ અન્ય તીર્થકરોને પણ સૂચિત કરે છે. કેવલી પદ કેવલિન્ ઉપરથી આવેલ છે. કેવલીના બે પ્રકારો છે. ૧. સામાન્ય કેવલી. ૨. અર્હત્ કેવલી. અહીં તે પદ અર્હત્ કેવલી માટે પ્રાયોજિત છે. કેવલી પદ વિશેષ્ય છે અને લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે, ધમ્મતિત્થયરે જિણે અને અરિહંતે પદો તેના વિશેષણો છે.

નામસ્તવસૂત્રની બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથાઓમાં ચોવીસ જિનનામો બીજી વિભક્તિ એક વચનમાં આવેલાં છે.

આ ત્રણે ગાથાઓમાં અગ્યાર વખત ‘ચ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે તે વિશેષનામોની ક્રમબદ્ધ રજુઆતમાં વચ્ચે એક માત્રાની જરૂર પડી ત્યાં અનુસંધાન દર્શક તરીકે આવે છે. સુવિહિં અને પુષ્કંદંતં એ બે પદો વચ્ચેનો ‘ચ’ વિકલ્પદર્શક છે. વંદે અને વંદામિ વંદ ધાતુના પ્રથમ પુરુષ એક વચનનાં ક્રિયાપદના પર્યાયવાચી રૂપો છે. ભાવવંદનનો અધિકાર આ ત્રણેય ગાથામાં સમાવિષ્ટ છે. આ વંદન-ક્રિયા મન, વચન અને કાયાથી જ સંપૂર્ણ થાય.^{૧૨}

ચતુર્વિંશતિ સ્તવની પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી^{૧૩} - એમ ત્રણ ગાથાઓ ‘પ્રણિધાન ગાથાત્રિક’ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં પ્રણિધાન એટલે ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વકની પ્રાર્થના કે ભક્તિ. તીર્થકરો પ્રત્યે આ ગાથાઓમાં અત્યંત પ્રીતિ અને સમર્પણભાવ વ્યક્ત થાય છે. ‘અભિધુઆ’- અભિસ્તુતા એટલે અભિમુખભાવે શબ્દમાં મન વચન અને કાયાની એકાગ્રતાનું લક્ષ્ય છે અને ‘વિહુયરયમલા’ વિશેષણમાં તીર્થકરો - વિશેષ્યના પુરુષાર્થગુણનું પ્રણિધાન

છે. 'પહીણ જરમરણા' અજરામર અવસ્થાનું સૂચક છે અને તેથી જિનવરોનો અપુનર્ભવ ગુણ સૂચિત થાય છે. વળી વિહુયરયમલા છે તે પછી પહીણજરમરણા બની શકાય તે અનુક્રમ પણ દર્શનીય છે. 'પસીયન્તુ'માં 'મારા પર પ્રસન્ન થાઓ'નો ભાવ વ્યક્ત થાય છે.

તીર્થકરો સગદ્વેષ રહિત હોવાથી કોઈ ઉપર પ્રસન્ન કે નારાજ થતા નથી એ સાચું; પણ આપણી પ્રાર્થનાનું કંઈ ફળ મળતું નથી એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. તેમની પ્રાર્થનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે, અને કર્મક્ષય થાય છે એ મોટામાં મોટું ફળ છે. પ્રાર્થના એ આધ્યાત્મિક રહસ્ય છે જેની પ્રતીતિ તર્કથી નહિ પણ અનુભવથી થાય છે.

પ્રણિધાનત્રિકની બીજી ગાથામાં ભગવાનનો પ્રસાદ (કૃપા) કયા રૂપે આપણે માગવો જોઈએ તેની રૂપરેખા છે. કિત્તિય વંદિય મહિયા એ સિદ્ધાનું વિશેષણ છે. અહીં વાચા, કાયા અને મન વડે પૂજિત જિનભક્તિના ત્રણ પ્રકારનો નિર્દેશ છે. સિદ્ધા એટલે સિદ્ધિઓના સ્વામી એવો થાય છે. આ સામાન્ય કોટિના સિદ્ધો નથી પરંતુ ઉત્તમ કોટિના સિદ્ધ પુરુષો છે. આરોગ્ય અને બોધિલાભને સમાસ રૂપે સાંકળી શારીરિક ને માનસિક તથા ચૈતસિક (સમ્યક્ત્વત્રણ) કક્ષાઓમાં અધ્યાત્મ પ્રગતિનો પંથ દર્શાવ્યો છે. સમાધિવરમાં શ્રેષ્ઠ સમાધિ- આત્માની સમાહિત અવસ્થાનું સૂચન થાય છે જે સંકલ્પવિરહિત પરમશાંત અવસ્થા સૂચવે છે. ઉત્તમ સમાધિવરનું વિશેષણ છે અહીં તે વરંના પુનઃ પર્યાય તરીકે આવેલું નથી. પરંતુ તેનો અર્થ મરણસંબંધી એવો થાય છે. પ્રણિધાનસૂત્રમાં સમાધિમરણની યાચના કરવામાં આવી છે.^{૧૪} તેથી અહીં 'સમાહિવરમુત્તમં'નો અર્થ શ્રેષ્ઠ સમાધિમરણ કરવો ઉચિત છે. દિંતુ શબ્દ આ છઠ્ઠી ગાથાને પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ આપે છે.

પ્રણિધાનત્રિકની છેલ્લી ગાથામાં પ્રાર્થનાનો છેલ્લો મુકામ આવે છે. 'ચંદેસુ' પદ પાંચમી વિભક્તિ બહુવચનનું અર્થદર્શક હોવા છતાં પ્રાકૃત ભાષામાં સાતમી વિભક્તિ બહુવચનમાં પ્રયોજાયું છે. તે નિર્મળતાના ઉપમાન તરીકે છે અને સિદ્ધા શબ્દના વિશેષણ તરીકે છે. સિદ્ધાનો અહીં સકલ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્માઓ જે લોકાગ્રે સ્થિત છે, તેવો કરવાનો છે. તે જ રીતે આઈચ્ચેસુનો આદિત્યોમાં - સૂર્યોથી કે સૂર્યો કરતાં કરવો ઉપયુક્ત છે. સિદ્ધોની ચિત્તશક્તિ-જ્ઞાનશક્તિ સમસ્ત લોકને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ છે જે આદિત્યની શક્તિ કરતાં વધુ છે, એટલે તેમને ચડિયાતા દર્શાવેલ

છે. 'સાગરવરગંભીરા' સામાસિક પદ છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો પછી અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ છે. સિદ્ધો સાથેની તેની તુલના તેમની આનંદમય દશામાં તેમની મગ્નતા સાથે કરવામાં આવી છે. આ બધા વિશેષણો સિદ્ધા - વિશેષ્યના છે. તેનો અર્થ કૃતકૃત્ય ગણી શકાય. જેમના સર્વાર્થો અને પ્રયોજનો સિદ્ધ થયા છે અને પરિપૂર્ણ શાશ્વત સુખમાં અવસ્થિત છે તેઓ શિવગતિ, પરમપદ, મોક્ષ, નિર્વાણ કે મુક્તિપદ પામે છે. 'મમ દિસંતુ'માં સિદ્ધોના ગુણાનુવાદ કરી તેમની પાસે પ્રાર્થનામાં ઉત્તમ સિદ્ધિગતિ માટેની અભીપ્સા પૂરા બળ સાથે નિવેદિત થઈ છે.

ચોવીસજિન નિક્ષેપ :

નિક્ષેપ શબ્દથી અર્થની વ્યવસ્થા ચાર પ્રકારે થઈ શકે. નામ, સ્થાપના (આકૃતિ), દ્રવ્ય અને ભાવ. નામ નિક્ષેપમાં અર્થઘટન કરીએ તો અરિહંત નામના કોઈ તીર્થંકર નથી. તે પદ છે. એ કોઈપણ વ્યક્તિ અંગે નહિ પણ સમગ્ર ક્ષેત્ર અને સમગ્ર કાળના સમગ્ર તીર્થંકરોના અર્હતપણાના ગુણને અનુસરી આરાધ્યતાને 'આર્હન્ટ્ય' કહેવામાં આવે છે.^{૧૫} જે આર્હન્ટ્ય સકલ અરિહંતોની પ્રતિષ્ઠારૂપ મોક્ષલક્ષ્મીના અધિષ્ઠાનરૂપે અને સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ લોકમાં અદ્વિતીય સામર્થ્યયુક્ત છે તેના ધ્યાનમાં લીન થવાનું કહે છે. તેના નામ, સ્થાપના (આકૃતિ), દ્રવ્ય અને ભાવ વડે જગતના જીવોને પાવન કરનાર અર્હત પદને ધારણ કરનાર સર્વક્ષેત્ર અને સર્વકાળના તીર્થંકરોની સેવનાને કર્તવ્ય અહીં ગણાવેલ છે.^{૧૬}

ચૈત્યવંદન ભાષ્યમાં ચાર પ્રકારના નિક્ષેપો દર્શાવ્યા છે.^{૧૭} નામનિક્ષેપમાં જિનવરોના નામો ગુણનિષ્પન્ન છે અને સ્વાભાવિક શક્તિ અને સંકેત વડે વાચ્યાર્થનો બોધ કરાવે છે. નામ અને રૂપનો ગાર્હસંબંધ સ્થાપના (આકૃતિ) નિક્ષેપમાં જોઈ શકાય છે. ભક્તામર સ્તોત્રમાં દર્શાવ્યું છે કે^{૧૮} તેમના સ્તવનથી સંસારની પરંપરા વડે બાંધેલાં પાપો ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે. તેમાં નામ નિક્ષેપનો મહિમા છે. "નામ સ્મરણભક્તિ એ પ્રધાન અંગ છે પરમાનંદનું અને સંપદાઓનું બીજ છે."^{૧૯} એમ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે દર્શાવ્યું છે.

નામ શબ્દ છે તો આકૃતિ અર્થ છે. અર્થની જાણકારી વગરના સૂત્રને શાસ્ત્રકારો સુત્ર (સુખ સૂતેલું) ગણે છે. દ્રવ્યનિક્ષેપો અરિહંતની અતીત અને અનાગત અવસ્થાને કહેવામાં આવે છે. વર્તમાન ચોવીસજિનો

શરીરધારી નથી અને કોઈ તીર્થંકર નામકર્મ ભોગવતા નથી તેઓ સિદ્ધ થઈ ગયા છે. તેમના દ્રવ્ય નિક્ષેપોની ધારણા તેમના 'આર્હન્ટ્ય'ના વિકલ્પને સેવીએ તો જ શક્ય બને. શકસ્તવના અંતની ગાહા 'જે અ અઈઆ સિદ્ધા' તથા 'જે અ ભવિસ્સંતિ ણાગએ કાલે' વડે દ્રવ્ય જિનને વંદન કરવામાં આવે છે. ભાવનિક્ષેપો સમવસરણમાં રહેલા અને વાણી વડે દેશના દેતા ભાવજિનને ગણી શકાય.

આમ ચોવીસ જિનના નામ, સ્થાપના તથા દ્રવ્ય નિક્ષેપો ભાવ અર્હત્ સાથે અભેદબુદ્ધિ કરવામાં કારણ છે તથા આનંદધન આત્મસ્વરૂપને પામવાનું અનન્ય સાધન છે.^{૨૦}

સ્તવનું ફળ :

ચતુર્વિંશતિ સ્તવના ફળ વિષે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં શ્રમણભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે. “હે ભગવન ! સ્તવ અને સ્તુતિરૂપ ભાવમંગળથી જીવ કયો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે ?” ભગવાને ઉત્તરવાળ્યો, “હે શિષ્ય, સ્તવ અને સ્તુતિ રૂપ ભાવમંગળથી જીવ જ્ઞાનબોધિ, દર્શનબોધિ અને ચારિત્રબોધિના લાભને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો લાભાન્વિત જીવ કલ્પવિમાનમાં ઉત્પન્ન થવા પૂર્વક યાવત્ મોક્ષમાં જાય છે.”^{૨૧} (અહીં બોધિનો અર્થ સમ્યગ્ સમજવો.)

સામાયિક સાધનાનો ઉપદેશ આપનાર ચોવીસ જિનેશ્વરોની સ્તુતિ કરવાથી શું લાભ થાય ? અને એ સ્તુતિ-સ્તવના કરવી યોગ્ય છે ખરી ? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન સૌને થાય. ચોવીસે તીર્થંકર અને ભૂતકાળમાં થયેલ અનંતી ચોવીસીના બધા જ તીર્થંકરો રાગ, દ્વેષનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી, સિદ્ધ થઈ ગયા છે. સિદ્ધ થયેલ કોઈપણ આત્મા કોઈની ઉપર ખુશ પણ થતા નથી અને કોઈની ઉપર નારાજ પણ થતા નથી. તો તેમની સ્તવના શા માટે કરવી ?

ચતુર્વિંશતિ સ્તવમાં પ્રથમની ચાર ગાથામાં આ ચોવીસીના પ્રત્યેક તીર્થંકરના નામના ઉલ્લેખ કરી ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે સાક્ષાત્ જિનેશ્વર પ્રભુની હાજરીમાં જેટલા આત્માઓ મોક્ષે ગયા તેના કરતાં અસંખ્યાતગણા આત્માઓ નામ નિક્ષેપાનું આલંબન લઈને મોક્ષે ગયા છે. અર્થાત્ પ્રભુનું નામ પણ એટલુંજ પવિત્ર છે. અલબત્ત

તેની સાથે ભાવ સંકળાયેલો હોવો જોઈએ. અને નામની સાથે ભાવ પણ જોડાયેલો જ હોય છે. જેમકે કોઈક માતા જ્યારે પોતાના દીકરાના નામને સાંભળે છે, ત્યારે અવશ્ય તેને પોતાના દીકરાનું સ્મરણ થાય છે એટલું જ નહિ, તેનું માતૃત્વ પણ પ્રગટ થાય છે. ભલે પોતાનો તે દીકરો ગમે તેટલો દૂર હોય અથવા તો કદાચ મૃત્યુ પામ્યો હોય તો પણ દીકરાનું મૃત્યુ થવા છતાંય એ સંબંધ દૂર થતો નથી. તેની સ્મૃતિ અલૌકિક સ્પંદનો ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ ચોવીસે તીર્થકરો સિદ્ધ થઈ ગયા હોવા છતાં તેમનાં નામનું-ગુણોનું સ્મરણ, સ્તુતિ, સ્તવના આપણામાં અલૌકિક ભાવ, સ્પંદનો ઉત્પન્ન કરે છે. એ તીર્થકર પરમાત્મા પાસે કરેલ પ્રાર્થના - 'તિત્થયરા મે પસીયંતુ', 'આરૂગ્ગબોહિલાભં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ' અને 'સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસન્તુ' પણ ફળ આપનારી બને છે. સંપૂર્ણ સૂત્ર અને છ યે આવશ્યકના બધાંજ સૂત્રો ગણધરવિરચિત હોવાથી મંત્ર સ્વરૂપ છે. અને મંત્ર માટે તો શ્રદ્ધા જ મહત્ત્વનું પરિબળ છે. 'અમંત્રમક્ષરં નાસ્તિ, નાસ્તિ મૂલમનૌષધં । યાદશી ભાવના યસ્ય, સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી' અનુસાર શ્રદ્ધા અને ભાવના પ્રમાણે પ્રાર્થનામાં જેની પ્રભુ પાસે માગણી કરી છે તે મળ્યા વગર રહેતું નથી.

આ રીતે ચતુર્વિંશતિસ્તવ પણ ઉપકારીના ઉપકારના સ્મરણ તરીકે પૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક છે.

ઉપસંહાર :

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત “ખોડશક પ્રકરણ”માં દર્શાવેલ છે તેમ ‘ચતુર્વિંશતિ સ્તવ’માં પ્રણિધાનપ્રવૃત્તિ અને વિઘ્નજય થતા ઈષ્ટફળની સિદ્ધિ થાય છે અને તેથી વિનિયોગ સુલભ બને છે.^{૨૨}

ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તવનામાં સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થતા આત્મામાં અનુકંપાનો ગુણ પ્રગટે, જીવન વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવાની પ્રેરણા કરે. આસ્તિક્ય અને અનુકંપાનું આ પરિણામ ‘નિર્વેદ’ના પ્રાગટ્યમાં - જીવની ચોરાશી લાખ યોનિમાં પરિભ્રમણ પ્રત્યેના કંટાળામાં પરિણમે, આસ્તિક્ય અનુકંપાથી, નિર્વિણ્ણ બનેલો તે પછી સંવેગના રંગે રંગાય. સર્વ વિષયો તેને કિંપાક ફળ જેવા લાગે અને સંવેગના ઉદ્ભવથી ‘શમ’નો આવિર્ભાવ થાય જે જીવને ‘પ્રશમ’ ભાવમાં અક્ષુબ્ધ બનાવે.

પાદટીપ

૧. ચોવીસ તીર્થકરો : ઋષભ, અજિત, સંભવ, અભિનંદન, સુમતિ, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વ, ચન્દ્રપ્રભ, સુવિધિ, શીતલ, શ્રેયાંસ, વાસુપૂજ્ય, વિમલ, અનંત, ધર્મ, શાંતિ, કુંથુ, અર, મલ્લિ, મુનિસુવ્રત, નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાન-મહાવીર.
૨. અષ્ટપ્રાતિહાર્યો : અશોકવૃક્ષ, સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, દિવ્યધ્વનિ, ચામર, સિંહાસન, ભામંડલ, દેવ-દુદ્ધત્તિ, છત્ર-ત્રય.
૩. ચતુર્વિંશતિ સ્તવઃ નામસ્તવઃ લોગસ્સસૂત્ર.
 ઉસભમજિઅં ચ વંદે, સંભવમભિણ્ણદણં ચ સુમઈ ચ
 પઉમપ્પહં સુપાસં, જિણં ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥૨॥
 સુવિહિ ચ પુષ્કદંતં, સીઅલ - સિજ્જંસ - વાસુપૂજ્જં ચ ।
 વિમલમણંતં ચ જિણં, ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ ॥૩॥
 કુંથું અરં ચ મલ્લિ, વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિણં ચ ।
 વંદામિ રિક્કનેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ ॥૪॥
 શ્રી પંચ પ્રતિક્રમણસૂત્ર લે. ગણધરાદિ. પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર,
 ચઉવીસત્યયસુતં. મુંબઈ આવૃત્તિ બીજી (૧૯૬૦) પૃ. ૨૪
૪. જિનેષુ કુશલં ચિત્તં, યોગબીજમનુત્તમમ્ ।
 યોગદ્રષ્ટિ સમુચ્ચય (લે. હરિભદ્રસૂરિ)
૫. નમોત્થુણં અરિહંતાણં ભગવંતાણં ॥૧॥
 આઈગરાણં તિત્થયરાણં સયં-સંબુદ્ધાણં ॥૨॥
 પુરિસુત્તમાણં પુરિસ-સીહાણં પુરિસ-વર પુંડરીઆણં પુરિસવર ગન્ધહત્થીણં ॥૩॥
 લોગુત્તમાણં લોગ-નાહાણં લોગ-હિયાણં લોગ-પઈવાણં લોગ-પજ્જોગઅગરાણં
 ॥૪॥
 અભય-દયાણં ચક્રધુ-દયાણં મગ્ગ-દયાણં સરણ-દયાણં બોહિ-દયાણં ॥૫॥
 ધમ્મ-દયાણં ધમ્મ-દેસયાણં ધમ્મ-નાયગાણં ધમ્મસારહીણં ધમ્મ-વર-ચાઉરંત-
 ચક્કવટ્ટીણં ॥૬॥
 અપ્પડિહય - વર - નાણ - દસણ - ધરાણં વિચટ્ટ છઉમાણં ॥૭॥
 જિણાણં જાવયાણં તિનાણં તારયાણં બુદ્ધાણં બોહયાણં મુત્તાણં-મોઅગાણં ॥૮॥
 સવ્વનૂણં સવ્વ-દરિસીણં સિવમયલમરુઅમણંતમક્રૂખય- મ્વાબાહમપુણરાવિત્તિ
 સિદ્ધિગઈ- નામધેયં ઠાણં સંપત્તાણં, નમો જિણાણં જિઅ-ભયાણં ॥૯॥
 જે અ અઈયા સિદ્ધા, જે અ ભવિસ્સંતિ જ્ઞાગએ કાલે ।
 સંપઈ અ વટ્ટમાણા, સવ્વે તિવિહેણ વંદામિ ॥૧૦॥
 -સક્કત્થય સુતં
 શ્રી પંચ પ્રતિક્રમણસૂત્ર લે. ગણધરાદિ. પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર.
 મુંબઈ આવૃત્તિ બીજી (૧૯૬૦) પૃ. ૫૯ અને ૬૨.

૬. લોગસ્સ ઉજ્જવેઅગરે, ધમ્મતિત્થયરે જિણે ।
અરિહંતે કિત્તઈસ્સં, ચઉવીસં પિ કેવલી ॥૧॥ ચઉવીસત્થય સુત્તં
એજન પૃ. ૨૪
૭. ધર્મ એવ તીર્થ ધર્મતીર્થ, ધર્મ પ્રધાનં વા તીર્થ ધર્મતીર્થ તત્કરણશીલાઃ
ધર્મતીર્થકરસ્તાનુ
-ચતુર્વિંશતિસ્તવાધિકાર હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક ટીકા.
શ્રીમદાવશ્યકસૂત્રમ્ : આ. ભદ્રબાહુ પ્ર. શ્રી આગમોદય સમિતિ મહેસાણા
(૧૯૧૭) પ. ૪૯૩
૮. ધમ્મો મંગલમુકિદં અહિંસા સંજમો તવો ।
દસવેયાલિયસુંત સં : પુણ્યવિજયજી. પ્ર. શ્રી મ.જૈ.વિ. મુંબઈ (૧૯૭૭)
પૃ. ૧
૯. જગતોડપ્યશેરતે તીર્થકરા એભિરિત્યતિશયાઃ ।
અભિધાન ચિંતામણિ કાંડ ૧ શ્લોક ૫૮
અભિધાન ચિંતામણિસ્વોપજટીકા: લે. હેમચંદ્રસૂરિ.
૧૦. ચોંત્રીસ અતિશયો :
જન્મપ્રાપ્ત-સહજ (૪) - અદ્ભુત રૂપવાન, નિરોગી, મલ-પ્રસ્વેદ રહિત શરીર
- કમલસુરભિ સમો શ્વાસોચ્છવાસ.
- ગાયના દૂધ સમાન ઉજ્જવલરક્ત
- ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય આહાર નિહાર
કર્મક્ષયજ (૧૧) - એક યોજનભૂમિમાં દેવો, મનુષ્યો તિર્થયોને દેશના
- યોજનગામિની વાણીનું દેવો, મનુષ્યો,
તિર્થયોનું પોતાની ભાષામાં સમજવું
- મસ્તક પાછળ ભામંડલ.
- પચીસ યોજનભૂમિમાં રોગાપહાર. ઉપર નીચે
સાડાબાર યોજનમાં રોગાપહાર.
- એકસો પચીસ યોજનમાં વૈરાપહાર
- એકસો પચીસ યોજનમાં ઈતિ અપહાર
- એકસો પચીસ યોજનમાં ભીતિ અપહાર
- એકસો પચીસ યોજનમાં અતિવૃષ્ટિ થાય નહિ
- એકસો પચીસ યોજનમાં અનાવૃષ્ટિ થાય નહિ
- એકસો પચીસ યોજનમાં બળવો થાય નહિ
- એકસો પચીસ યોજનમાં આક્રમણ થાય નહિ.
દેવકૃત (૧૯) - આકાશમાં ધર્મચક્ર
- દેવતાઈ ચામર
- પાદપીઠ સાથે સુવર્ણસિંહાસન

- ત્રણ છત્રો
- રત્નમય ધર્મધ્વજ
- નવસુવર્ણ કમળો વિચરણ સમયે ગોકવાય છે.
- રજત, સુવર્ણ અને રત્નમય પ્રાકાર - ગઢની રચના.
- ચતુર્મુખ દેશના વખતે ત્રણ બિંબોની રચના
- ચૈત્ય વૃક્ષ
- વિચરણ સમયે કાંટા અવળા થવા.
- વિચરણ સમયે વૃક્ષોની વંદના.
- દેવદુંદુભિ નાદ
- સાનુકૂળ વાયુ
- પંખીઓની પ્રદક્ષિણા
- સુગંધી જલનો છંટકાવ
- તીર્થકરોના મસ્તક અને દાઢીમૂછના વાળ વધતા નથી.
- કરોડો દેવોની પરિચર્યા
- સમગ્રજાતુ
- બહુવર્ણના પુષ્પોની વૃષ્ટિ.

૧૧. અરિહંતિ વંદણ - નમંસણાઈં અરિહંતિ પૂચ સક્કારં ।

સિદ્ધિ ગમણં ચ અરિહા અરહંતા તેણ વુચ્ચંતિ ॥૯૨૧॥

આવશ્યક નિર્યુક્તિ

શ્રીમદાવશ્યક સુત્ર : પૂર્વવિભાગ : લે. આચાર્ય ભદ્રબાહુ પ્ર. આગમોદય સમિતિ મહેસાણા. (૧૯૧૬) પૃ. ૪૦૬

૧૨. પ્રશસ્તકાય વાહ્મનઃ પ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ વંદનમ્

ચૈત્યવંદનવૃત્તિ.

લલિતવિસ્તાર લે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પ્ર. શ્રી દિવ્યદર્શન સાહિત્ય સમિતિ અમદાવાદ આવૃત્તિ પહેલી (૧૯૬૩) પૃ. ૩૦૮

૧૩. એવં મએ અભિયુઆ, વિહુય-રય-મલા પહીણ-જર-મરણા ।

ચઉવીસં પિ જિણવરા, તિત્થયરા મે પસીયંતુ ॥પા॥

કિત્તિય - વંદિય - મહિયા, જે એ લોગસ્સ ઉત્તમા સિદ્ધા ।

આરુગ્ગ-બોહિલાભં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ ॥દા॥

ચંદેસુ નિમ્મલયરા, આઈએસુ અહિયં પયાસયરા ।

સાગરવર ગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ ॥૩ા॥

-ચઉવીસત્થય સુતં.

શ્રી પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્રઃ લે. ગણધરાદિ પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન ટેરાસર, મુંબઈ

આવૃત્તિ બીજી (૧૯૬૦) પૃ. ૨૭

૧૪. દુકખ-ખઓ કમ્મ-ખઓ, સમાહિ-મરણં ચ બોહિલાભો અ ।

સંપજજઉ મહ એઅં, તુહ નાહ ! પણામ - કરણેણં ॥૪ા॥

પણિહાણસુતં એજન પૃ. ૮૧

૧૫. સકલાર્હત્-પ્રતિષ્ઠાનમધિષ્ઠાનં શિવશ્રિયઃ ।
ભૂર્ભુવઃ સ્વસ્ત્રયીશાનમાર્હન્ત્યં પ્રણિદધ્મહે ॥૧॥
શ્રી હેમચંદ્રસૂરિવિરચિત ચતુર્વિંશતિ જિન નમસ્કાર સ્તોત્ર
એજન પૃ. ૩૩૬
૧૬. નોમાડકૃતિ-દ્રવ્ય-ભાવેઃ, પુનત્ત્વિજગજજનમ્ ।
ક્ષેત્રે કાલે ચ સર્વસ્મિન્નર્હતઃ સમુપાસ્મહે ॥૨॥
શ્રી હેમચંદ્રસૂરિવિરચિત ચતુર્વિંશતિ જિન નમસ્કાર સ્તોત્ર
એજન પૃ. ૩૩૭
૧૭. નામજિણા જિણનામા, ઠવણાજિણા પુણા જિણંદ પરિમાઓ
દવ્યજિણા જિણજીવા, ભાવજિણા સમવસરણાથ્યા ॥૫૧॥
ચૈત્યવંદનભાષ્ય
શ્રી ચૈત્યવંદનાદિભાષ્યત્રયમ્ લે. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ. પ્ર. શ્રી જિનશાસન
આરાધના ટ્રસ્ટ, મુંબઈ (૧૯૯૮) પૃ. ૪૬
૧૮. ત્વત્ સંસ્તવેન ભવસંતતિ સન્નિબદ્ધમ્ ।
પાપં ક્ષણાત્ કાયમુપૈતિ શરીરભાજામ્ ॥૭॥
શ્રી માનતુંગસૂરિ વિરચિત ભક્તામરસ્તોત્ર.
શ્રી પંચપ્રતિકમણ સુત્ર પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર.
મુંબઈ આવૃત્તિ બીજી (૧૯૬૦) પૃ. ૪૯૫
૧૯. સારમેતન્મયાલભ્યં શ્રુતાબ્ધેરેવગાહનાત્ ॥
ભક્તિભાગવતી બીજં પરમાનન્દસમ્પદામ્ ॥૩૨॥
શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત ચોથી દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.
૨૦. શાંતિ સ્વરૂપ એહ ભાવશે, જે ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે
આનંદધન પદ પામશે, તે લહેશે બહુમાન રે....."૧૫
શાંતિજિન સ્તવન
શ્રી આનંદધન ચોવિંશી પ્ર. યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા. મહેસાણા
(૧૯૮૧) પૃ. ૧૪૨.
૨૧. થય થુઈ મંગલેણ ભંતે ! જીવે કિં જણયઈ ?
નાણ દંસણ ચારિત્ત બોહિલાભં સંજણઈ । નાણદંસણ ચારિત્ત
બોહિલાભ-સંપન્ને ણં જીવે અંતકિરિયં કપ્પવિમાણોવવતિયં
આરાહણં આરાહેઈ ॥૧૪॥ સૂત્તાંક ૧૧૧૬.
૨૯મું અધ્યયન.
ઉત્તરાજ્ઞયણસુતં સં. પુણ્યવિજયજી પ્ર. શ્રી મ.જૈ.વિ. (૧૯૭૭) પ. ૨૪૭
૨૨. પ્રણિધિપ્રવૃત્તિ વિઘ્નજયસિદ્ધિ વિનિયોગભેદતઃ પ્રાયઃ ।
ધર્મજૈરાખ્યાતઃ શુભાશયઃ પંચધાકત્ર વિધૌ ॥૬॥
શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત તૃતીય ષોડશક પ્રકરણ.

ત્રીજું અધ્યયન : વંદનક

પ્રાસ્તાવિક :

જૈનધર્મમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વોની આરાધનાનું વિધાન છે. તેમાં દેવતત્ત્વની આરાધનાનો 'ચતુર્વિંશતિ સ્તવ' આવશ્યકમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગુરુ તત્ત્વ એ દેવ અને ધર્મતત્ત્વ વચ્ચેની કડીરૂપ છે. તેની આરાધના પણ જીવનમાં આવશ્યક છે. ગુરુતત્ત્વમાં પાંચ મહાવ્રતના પાલનમાં ઉદ્યુક્ત એવા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુશ્રમણોને બહુમાનપૂર્વક વંદન કરવાની મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ એટલે ત્રીજું આવશ્યક. આ આવશ્યકમાં ગુરુની પ્રતિપત્તિ (વિનય) કેવી રીતે કરવો તે વિષે કળિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપજ્ઞ) વૃત્તિમાં નોંધ્યું છે તેમ^૧ "આસન છોડી, ગુરુ મહારાજ આવે ત્યારે ઉભા થવું, તેમની સન્મુખ જવું, તેઓ આવી ગયા હોય તો મસ્તક ઉપર અંજલિ મુદ્રામાં હાથ જોડી નમો ખમાસમણાણં વચન બોલવું, સ્વયં આસનપ્રદાન કરવું, તેઓ આસન પ્રહણ કરે પછી પચીસ આવશ્યકની વિશુદ્ધિ સાચવી ભક્તિપૂર્વક વંદન કરવું, સેવા કરવી, તેમના ગમન સમયે થોડા અંતર સુધી અનુગમન કરવું (પાછળ જવું) અને ગુરુનો ઉપચાર વિનય કરવો."

આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં વંદનના ચિત્તિકર્મ, કૃત્તિકર્મ, પૂજાકર્મ, વિનય કર્મ વગેરે પર્યાયો મળે છે.^૨ આ ઉપરાંત વંદનનો નવ દ્વારોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ગુરુવંદન ભાષ્યમાં પણ એ જ પ્રમાણે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.^૩

ગુરુનું સ્વરૂપ :

ગુરુ શબ્દથી અહીં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક (ગુણોમાં ચઢિયાતા) એ પાંચ પદવાળા ગુરુઓ સમજવાના છે. આચાર્ય એટલે ગચ્છનાયક, ઉપાધ્યાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવનાર, પ્રવર્તક એટલે સાધુઓને તપ, સંયમાદિ પ્રશસ્તયોગમાં પ્રવર્તાવનાર તથા તેમની યથોચિત સારસંભાળ કરનાર, સ્થવિર એટલે વયોવૃદ્ધ, ઠરેલ ડગમગતા સાધુઓને હિતશિક્ષા આપી સંયમ માર્ગમાં સ્થિર કરનાર અને રત્નાધિક

એટલે વયમાં નાના પણ ચારિત્ર ગુણમાં અધિક હોય તેવા સાધુ. આમ ગુરુ શબ્દ અહીં સુગુરુનો વાયક છે. વંદન પણ સુગુરુને જ કરવાનું છે; નામધારી કે કુગુરુને નહિ. સુગુરુનું સ્વરુપ આપણને ગુરુસ્થાપના સૂત્રમાં મળે છે.^૪ આ બે ગાથાના સૂત્રમાં ગુરુના છત્રીસ ગુણો વર્ણવેલ છે. પંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને કાબૂમાં રાખનાર, નવપ્રકારની બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ ધરનાર, ચાર પ્રકારના કષાયોથી મુક્ત, પંચ મહાવ્રતોથી યુક્ત, પંચાચારના પાલનમાં સમર્થ અને પંચસમિતિ- ત્રણગુપ્તિવાળા- છત્રીસ ગુણોવાળા ગુરુને અત્રે વંદ્ય ગણવાના છે.

કુગુરુનું સ્વરુપ પણ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ ગુરુવંદન ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.^૫ બે પ્રકારના 'પાસત્યા', બે પ્રકારના 'અવસન્ના', ત્રણ પ્રકારના 'કુશીલો', બે પ્રકારના 'સંસક્તો' અને અનેક પ્રકારના 'યથાછંદો'ને જિન મતમાં અવંદનીય કહ્યા છે.

જે સાધુ દોષિત આહાર પાણી લે અને સાધુપણાનો ખોટો ગર્વ રાખે તે 'દેશ પાસત્યા' અને જે સાધુ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ઉપકરણો રાખવા છતાં તેનો લાભ ન લે તે 'સર્વ પાસત્યા' કહેવાય છે.

જે સાધુ યોગ્ય નિત્યકરણીમાં શિથિલ હોય તે 'દેશ અવસન્ના' અને જે વધુ સમય સુખાવસ્થામાં અને પ્રમાદવશ દેહને જ પોષતા હોય તથા સંયમકરણીનાં નિર્વીર્ય હોય તે 'સર્વ અવસન્ના' કહેવાય છે.

ત્રણ પ્રકારના કુશીલનું વર્ણન :

જે સાધુ આપમેળે જીવહિંસા કે કર્મબંધના કારણોનું સેવન કરે, બીજાના ગુણો પ્રત્યે અસહિષ્ણુ બને એ સુખશીલિયા બની રહે તે 'સંકિલષ્ટ સંસક્ત' અને વિવેકરહિતપણે વર્તે તે 'અસંકિલષ્ટ- સંસક્ત' કહેવાય.

'યથાછંદ' સાધુઓ અનેક પ્રકારના છે. તરંગી, ઉત્સૂત્રભાષી, પરનિંદક, સ્વાર્થી, આળ ચઢાવનાર અને સ્વ સત્કારાર્થે મિથ્યાઝંબર કરનાર.

આવા કુગુરુઓને અવંદ્ય- અવંદનીય કહ્યા છે.

વંદના અને આચાર શુદ્ધિ :

આચારશુદ્ધિમાં ઉદ્દેશ આત્મવિશુદ્ધિનો હોય છે. સમત્વને સિદ્ધ કરવા સાધક પ્રથમ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ વડે અરિહંતો અને સિદ્ધોને તેમના સદ્ભૂત

ગુણોનું સ્તવન કરી દર્શનાચારની શુદ્ધિ કરે છે. પછી વંદનાવશ્યકની ક્રિયાવડે ગુરુની સંયમ યાત્રા વગેરેના પ્રશ્નો પૂછી જાણતા અજાણતા પોતાનાથી થયેલી આશાતના માટે મન વચન કાયા વડે કામા માંગે છે. આ રીતે તે જ્ઞાનાચારની વિશુદ્ધિ કરે છે. આ પ્રમાણે દેવ અને ગુરુની પ્રતિપત્તિપૂર્વકની સેવાને શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ‘પૂર્વ સેવા’ કહી છે.^૬ આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનની આ પ્રક્રિયામાં એક તરફ દેવ અને બીજી તરફ ધર્મ આરાધનામાં સેતુ સ્વરૂપ ગુરુનો વિનય અને વંદન આવે છે અને તે ધર્મનું મૂળ છે.^૭

વંદનકનું ફળ :

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૯ મા સમ્યક્ત્વપરાક્રમ અધ્યયનમાં ગણધર ગૌતમે શ્રમણભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો છે. “હે ભગવાન ! વંદનકથી જીવને શું ફળ મળે ?” “હે ગૌતમ, વંદનાથી (જીવ) નીચ ગોત્રકર્મને ખપાવે છે અને ઉચ્ચ ગોત્રકર્મને બાંધે છે, તથા સૌભાગ્ય અને અપ્રતિહત-જેનું કોઈ ઉલ્લંઘન ન કરી શકે તેવા- આજ્ઞારૂપી ફળ અને દાક્ષિણ્ય ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે.”^૮

ગુરુનું મહત્ત્વ :

આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રગતિ માટે ગુરુની નિશ્રા યા છત્રછાયા આવશ્યક છે. શ્રી દશવૈકલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે, “આ લોક અને પરલોકમાં હિતકર એવા ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે શિષ્યે બહુશ્રુત ગુરુને વિનય અને આત્મનિગ્રહ પૂર્વક સેવવા અને તેમને પદાર્થોનો નિર્ણય પૂછવો.”^૯

ગુરુની પ્રસન્નતા વિનય કે વંદન વડે પ્રાપ્ત થાય છે. આચારનું મૂળ વિનય છે અને તે વિનય ગુરુની સેવાભક્તિરૂપ છે. તે સેવાભક્તિ વિધિપૂર્વક વંદના કરવાથી થાય છે. આ વંદના કોને કરવી જોઈએ ? તે વિષે આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં જણાવ્યું છે “બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સંયત, ભાવસમાધિયુક્ત, પંચસમિતિ અને ત્રણગુપ્તિવાળા અને અસંયમ પ્રત્યે જુગુપ્સા ધરાવનારા શ્રમણને વંદના કરવી જોઈએ.”^{૧૦} આ ઉપરાંત તેમણે અવંધ ગુરુને વંદન કરવાથી કાયકલેશ અને કર્મબંધ થવાની શક્યતા દર્શાવી છે.^{૧૧}

વિનયના પ્રકારો :

સુગુરુનો વિનય નિરંતર કરવા યોગ્ય છે. છતાં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે,

ષડાવશ્યક પ્રસંગે તો વિનય વિશિષ્ટ રૂપે અવશ્ય કરવો જોઈએ. વિનય પાંચ પ્રકારનો છે.

૧. લોકોપચાર વિનય : લોક વ્યવહાર નિમિત્તે થતું પ્રવર્તન.
૨. અર્થવિનય : ધનની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે થતું પ્રવર્તન.
૩. કામવિનય : કામભોગની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશપૂર્વક થતું પ્રવર્તન.
૪. ભયવિનય : ભયના કારણે થતું પ્રવર્તન.
૫. મોક્ષવિનય : મોક્ષ પ્રાપ્તિના હેતુથી થતું પ્રવર્તન.

આ પાંચમાંથી મુમુક્ષુ માટે મોક્ષવિનય ઉપાદેય છે.

મોક્ષવિનયના પાંચ પેટા પ્રકારોનું આલેખન દશવૈકલિક નિર્યુક્તિમાં વર્ણવેલું છે.

(૧) દર્શનવિનય (૨) જ્ઞાનવિનય (૩) ચારિત્રવિનય (૪) તપોવિનય (૫) ઔપચારિક વિનય. આ પાંચ પ્રકારના વિનયમાંથી ઔપચારિક વિનયને જ સામાન્ય રીતે ગુરુ પ્રત્યેના વિનય તરીકે નિર્દેશેલ છે.

આમ સર્વે સુવિહિત આચારોનું મૂળ વિનય છે. આ વિનયનું પાલન ગુરુવંદનની વિધિમાં થાય છે. આ વંદનનું તાત્કાલિક ફળ શ્રુતધર્મની પ્રાપ્તિ છે અને પારંપારિક ફળ ભવસંતતિનો ક્ષય એટલે કે નિર્વાણ છે.^{૧૨}

ગુરુવંદનનો વિધિ :

ગુરુવંદન ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવે છે. ૧. ગુરુ સામા મળતા 'મત્યએણ વંદામિ' બોલીને વંદન કરવું જોઈએ તે ફિટ્ટા વંદન- જઘન્ય વંદન કહેવાય છે. ૨. પ્રણિપાત સૂત્ર^{૧૩} બોલીને પંચાંગ પ્રણિપાત કરવો તેને સ્તોભ(થોભ) વંદન કે મધ્યમ વંદન કહેવાય છે. આમાં બે વાર થોભવંદન સુત્ર બોલી સુગુરુ સાતાપૃચ્છા સુત્ર બોલવામાં આવે છે.^{૧૪} ત્યારબાદ પદસ્થ ગુરુ હોય તો ફરી પ્રણિપાતસૂત્ર બોલી ગુરુ ક્ષમાપના સૂત્ર જમણો હાથ ભૂમિ પર સ્થાપન કરી બોલવામાં આવે છે.^{૧૫} ૩. દ્વાદશાવર્ત વંદન :^{૧૬}

આ ઉત્કૃષ્ટ વંદનમાં સુગુરુ વંદનસુત્રના પાઠ પૂર્વક ૨૫ આવશ્યક સાચવીને વંદના કરવામાં આવે છે. પ્રથમ વંદન કરવાની ઈચ્છાનું ગુરુને

નિવેદન કરવું (ઈચ્છાનિવેદન સ્થાન), પછી તેમની સમીપે જવાની આજ્ઞા માંગવી (અનુજ્ઞાપન સ્થાન), પછી તેમને અવ્યાબાધા સંબંધી પૃચ્છા કરવી (અવ્યાબાધ પૃચ્છા સ્થાન), પછી તેમને સંયમ- યાત્રા સંબંધી પૃચ્છા કરવી (સંયમ યાત્રા પૃચ્છા સ્થાન). પછી તેમને યાપના-ઈન્દ્રિય અને મનની ઉપઘાત રહિત અવસ્થાની પૃચ્છા કરવી (યાપના પૃચ્છા સ્થાન). અને છેવટે દિવસ કે રાત્રિ દરમિયાન થયેલી આશાતના સંબંધી કામા માંગવી. (અપરાધ કામાપન સ્થાન). અહીં બે અવનતમુદ્રા અને એક યથાજાત મુદ્રા, દ્વાદશઆવર્ત; ચાર શિરોનમન; ત્રણ ગુપ્તિ; બે અવગ્રહપ્રવેશ અને એક નિષ્કમણ^{૧૦} આદિ ૨૫ આવશ્યક સાયવીને વિનયપૂર્વક વિધિસર વંદન કરવાથી 'આસેવન શિક્ષા' પ્રાપ્ત થાય છે, અને પરિણામે ગ્રહણ શિક્ષામાં ઘણો લાભ થાય છે. આ રીતે શ્રુતધર્મની પ્રાપ્તિ થતા સાધકની ક્રિયાઓ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ બનતી જાય છે. સાધક તેત્રીશ આશાતનાઓથી વિરમે છે. આ દ્વાદશાવર્ત વંદન બે વાર કરવાનું છે. તેનો હેતુ વિનય ગુણની પુષ્ટિ અથવા સુગુરુનું અધિક સન્માન કરવાની વૃત્તિ છે.

વંદન ક્યારે ન કરાય ? :

ગુરુવંદન ભાષ્યમાં પાંચ સ્થાનકે વંદન ન કરાય તે દર્શાવેલ છે.^{૧૮} જ્યારે ગુરુ મહારાજ વિક્ષિપ્ત ચિત્ત હોય, પરાક્રમુખ હોય, પ્રમાદમાં હોય, તેમજ આહાર અને નીહાર કરતા હોય કે કરવા ઈચ્છતા હોય ત્યારે તેમને કદાપિ વંદન કરવું નહિ. આમ વિવેકપૂર્વક વંદન કરવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

વંદન ક્યારે કરાય ?

ગુરુવંદન ભાષ્યમાં ચાર સ્થાનકે વંદન કરવાનું વિધિવાક્ય છે. જ્યારે ગુરુ મહારાજ વિક્ષેપરહિત - પ્રશાંત હોય, સન્મુખ આસન ઉપર બેઠા હોય, ઉપશાંત હોય અને ઉત્તર આપવા ઉજમાળ હોય તેવી અનુકૂળ સ્થિતિમાં ભક્તિ-બહુમાન કરવું જોઈએ.^{૧૯}

૧. પ્રતિક્રમણ આવશ્યક કરતા, ૨. વાચનાગ્રહણાદિ સ્વાધ્યાય કરતા, ૩. કાયોત્સર્ગ કરતા, ૪. અપરાધ ખમાવતા, ૫. પ્રમુખ આચાર્યાદિ પધાર્યા હોય ત્યારે, ૬. આલોચના લેતા, ૭. સામાન્ય કે વિશેષ તપ-પચ્ચક્રપાણ લેતા અને ૮. અંત સમયે અનશન આદરતી વખતે ગુરુ મહારાજને અવશ્ય વંદન કરવું જોઈએ.^{૨૦}

ત્રીજું વંદનક આવશ્યક દ્વારા ગુરુ ભગવંતના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. ભારતીય આધ્યાત્મિક પરંપરામાં ગુરુનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે. આધ્યાત્મિક રીતે શક્તિસંપન્ન ગુરુ શિષ્યને પણ આધ્યાત્મિક માર્ગે પ્રયાણ કરાવે છે. આ માટે તેમના આશીર્વાદ જ પર્યાપ્ત હોય છે એ આશીર્વાદની પ્રાપ્તિ વંદનક આવશ્યક દ્વારા થાય છે.

ભારતીય પરંપરામાં ગુરુને પગે લાગવામાં આવે છે. ત્યારે ગુરુ ભગવંત શિષ્યને મસ્તક ઉપર જમણો હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપે છે. આ આખીયે પ્રક્રિયા સંપૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક છે.

આજે તો વિજ્ઞાને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે પ્રત્યેક સજીવ પદાર્થમાં જૈવિક વીજયુંબકીય શક્તિ છે. અને રેડી દ્વારા અથવા પ્રાણિક હીલિંગ દ્વારા ચિકિત્સક પોતાની એ શક્તિને દર્દીમાં સંક્રમિત કરી શકે છે. વંદનની પ્રક્રિયામાં શિષ્ય ગુરુનો ચરણ સ્પર્શ કરે અને ગુરુ શિષ્યના મસ્તક ઉપર પોતાનો જમણો હાથ મૂકે છે ત્યારે વીજયક પુરું થતાં ગુરુની શક્તિ શિષ્યમાં સંક્રમિત થાય છે.

પ્રભુ મહાવીરે પોતાના અગિયારે ગણધરોને ગણધરપદ ઉપર સ્થાપિત કરતાં તેમના મસ્તક ઉપર વાસકોપપૂર્વક આશીર્વાદ આપે છે. આ આશીર્વાદના પ્રભાવથી અગિયારે ગણધરો ફક્ત ત્રિપદી 'ઉપ્પન્ને ઈ વા', 'વિગમે ઈ વા' અને 'ધુવે ઈ વા'નો આધાર લઈ સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે. પ્રભુના વાસકોપ દ્વારા પ્રભુના કેવળજ્ઞાનનો અંશ ગણધરોમાં સંક્રમિત થઈ, તેઓને શ્રુતકેવલિ બનાવે છે.

ગુરુ ભગવંતની આ અલૌકિક, દિવ્ય, આધ્યાત્મિક શક્તિ આપણામાં આવે તે માટે ગુરુ ભગવંતને વંદન કરવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર :

મહર્ષિ ઉમાસ્વાતિ વાયક "પ્રશમરતિ પ્રકરણ"માં દર્શાવે છે કે વિનયનું ફળ ગુરુની શૂશ્રૂષા છે, ગુરુ શુશ્રૂષાનું ફળ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે, શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું ફળ વિરતિ છે, વિરતિ(સંયમ)નું ફળ આસ્રવનિરોધ છે. આસ્રવનિરોધ(સંવર)નું ફળ તપોબળ છે, તપોબળનું ફળ નિર્જરા છે, નિર્જરાનું ફળ ક્રિયાનિવૃત્તિ છે. ક્રિયાનિવૃત્તિનું ફળ અયોગિત્વ (યોગનિરોધ) છે, યોગનિરોધનું ફળ ભવપરંપરાનો ક્ષય છે, અને ભવપરંપરાના ક્ષયથી મોક્ષ છે. તેથી સર્વ કલ્યાણોનું મૂળ સ્થાન વિનય છે.^{૨૧}

આ પ્રમાણે યોગ્ય વિનયપૂર્વક વિધિસર ગુરુવંદન સાધકનો ભવનિસ્તાર થાય છે જે ત્રીજા આવશ્યકની મહત્તાને સ્પષ્ટ કરે છે.

પાદટીપ

૧. અભ્યુત્થાનં તદાલોકેડભિયાનં ચ તદાગમે ।
શિરસ્યાંજલિ-સંશ્લેષઃ સ્વયમાસનઢૌકનમ્ ॥૧૨૫॥
આસનાભિગ્રહો ભક્ત્યા, વંદનાપર્યુપાસનમ્ ।
તદાનેડનુગમનશ્ચેતિ, પ્રતિપત્તિરિયં ગુરોઃ ॥૧૨૬॥
તૃતીય પ્રકાશ
યોગશાસ્ત્ર - લે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ પ્ર. શ્રી નિર્ગ્ન્ય સાહિત્ય પ્રકાશન સંઘ દિલ્હી,
પ્રથમાવૃત્તિ (૧૯૭૫) પૃ. ૩૭૧
૨. વંદણચિઈકિઈકમ્ પૂયાકમ્ ચ વિણયકમ્ ચ ।
કઈદોસવિષ્પમુક્કં કિઈકમ્ કીસ કીરઈ વા ॥૧૧૦૩॥
આવશ્યક નિર્યુક્તિ
શ્રીમદાવશ્યક સૂત્ર ઉત્તરાર્ઢ : પૂર્વભાગ : આ ભદ્રબાહુ પ્ર. આગમોદય સમિતિ,
મહેસાણા (૧૯૧૭) પૃ. ૫૧૧.
૩. વંદણયં ચિઈકમ્, કિઈકમ્ વિણયકમ્ પૂઅકમ્ ।
ગુરુવંદણપણનામા દલ્વે ભાવે દુહોહેણ ॥૧૦॥
ગુરુવંદનભાષ્યમ્
શ્રી ચૈત્યવંદનાદિ ભાષ્યત્રયમ્ લે. દેવેન્દ્રસૂરિ. પ્ર. શ્રીજિનશાસન આરાધના
ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, (૧૯૯૮) પૃ. ૯૫
૪. પંચિદિય સંવરણો, તહ નવવિહ બંભચેર-ગુત્તિધરો ।
ચઉવિહ ક્સાય મુક્કો, ઈઅ અકારસ ગુણોહિ સંજુત્તો ॥૧॥
પંચમહલ્વયજુત્તો, પંચવિહાયાર પાલણ સમત્થો ।
પંચસમિઓ-તિગુત્તો, છત્તીસ ગુણો ગુરુ મજ્જ ॥૨॥
ગુરુથાપના સુત્તં. શ્રી પંચપ્રતિકમણસૂત્ર- લે. ગૌતમ ગણધરાદિ પ્ર. શ્રી ગોડીજી
જૈન દેરાસર. મુંબઈ બીજી આવૃત્તિ (૧૯૬૦) પૃ. ૬
૫. પાસત્થો ઉસ્સત્તો, કુસીલ-સંસત્તઓ અહાઈદો ।
દુગ-દુગ-તિ-દુગ-એગવિહા, અવંદણિજ્જા જિણમયમિ ॥૧૨॥
ગુરુવંદન ભાષ્ય
શ્રી ચૈત્યવંદનાદિભાષ્યત્રયમ્ લે. દેવેન્દ્રસૂરિ પ્ર. શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ,
મુંબઈ (૧૯૯૮) પૃ. ૯૯
૬. પૂર્વ સેવા-ગુરુ દેવાદિપૂજાદિ લક્ષણા ।
શ્લોક-૩૬ યોગિબંદુ લે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ.

૭. ધર્મ પ્રતિ મૂલભૂતા વંદના । લલિત વિસ્તરા- હરિભદ્રસૂરિ.
ચૈત્યસ્તવવૃત્તિ
૮. વંદણએણ ભંતે ! જીવે કિં જણયઈ ?
ગોયમા ! વંદણએણ નીયાગોયં કમ્મં ખવેઈ, ઉચ્ચગોયં
નિભદ્દઈ, સોહેગ્ગં ચ ણં અપ્પહિલયં આણાકલં નિવ્વતેઈ,
દાહિણભાવં ચ ણં જણયઈ ॥૨૨॥ ૨૮મું અધ્યયન
ઉત્તરાજઝયણસુતં સં. પુણ્યવિજયજી પ્ર. શ્રી મ.જૈ.વિ. મુંબઈ (૧૯૭૭) સૂત્તાંક
૧૧૧૨.
૯. ઈહલોગ-પારત્તહિયં, જોણં ગચ્છઈ સોગ્ગઈ ।
બહુસૂયં પજ્જુવાસિજજા પુચ્છોજ્જહત્થ-વિણિચ્છયં ॥૪૩॥
અકમં આયારપ્પણિહિ અજ્જયણં દસવેયાલિપ્પસુતં એજન પૃ. ૫૯
૧૦. સમણં વંદિજજ મેહાવી, સંજયં સુસામાહિયં ।
પંચસમિય-તિગુત્તં, અસંજમ- દુગુછાંગ ॥૧૧૦૬॥ આવશ્યક નિર્ધુક્તિ.
શ્રીમદાવશ્યકસૂત્ર: ઉત્તરાર્હ (પૂર્વભાગ). લે.આ. ભદ્રબાહુ પ્ર. આગમોદય
સમિતિ મહેસાણા (૧૯૧૭) પૃ. ૫૧૫. મહેસાણા (૧૯૧૭) પૃ. ૫૧૫
૧૧. પાસત્યાઈ વંદમાણસ્સ નેવ કિત્તી ન નિજજરા હોઈ ।
કાયિકલેસ એમેવ, કુણઈ તહકમ્મ-બંધં ચ ॥૧૧૦૮॥
આવશ્યક નિર્ધુક્તિ. એજન પૃ. ૫૧૮
૧૨. ઈહ ઇચ્ચગુણાવિણ્ણઓવયાર માણાઈભંગં ગુરુપુઆ
તિત્થયરાણ ય આણા, સુઅધમ્મઆરાહણા - કિરિયા ॥૨૭॥
ગુરુવંદનભાષ્ય. શ્રી ચૈત્યવંદનાભાષ્યત્રયમ્ લે. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ. પ્ર.શ્રી જિનશાસન
આરાધના ટ્રસ્ટ, મુંબઈ (૧૯૯૮) પૃ. ૧૨૩
૧૩. ઈચ્છામિ ખમાસમણો વંદિઉ ઝવણિજજાએ નિસીહિઆએ મત્થએણ વંદામિ ।
થોભવંદણ સુત્તં.
શ્રી પંચ પ્રતિકમણસૂત્ર; લે. ગૌતમ ગણધરાદિ પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન ટેરાસર.
મુંબઈ. આવૃત્તિ બીજી (૧૯૬૦) પૃ. ૧૧
૧૪. ઈચ્છાકાર સુહરાઈ (સુહ દેવસિ) સુખ તપ ? શરીર નિરાબાધ ?
સુખસંજમ જાત્રા નિર્વહો છે જ ?
સ્વામિ ! સાતા છે જ ?
ભાત પાણીનો લાભ દેજોજી ।
સુખશાતા પુચ્છા સુતં. એજન. પૃ. ૧૩
૧૫. ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ અબ્બમુઢિઓમિ અભ્યંતર
રાઈયં (દિવસિયં) ખામેઉ ?

ઈચ્છં ખામેમિ રાઈયં (દેવસિયં)

જંકિચિં અપત્તિયં પરપત્તિયં ભત્તે પાણે વિણયે વેવાવચ્ચે
આલાવે સંલાવે ઉચ્ચાસણે સમાસણે અંતરભાસાએ ઉવરિભાસાએ
જંકિચિં મજ્જા વિણય પાંચીણં સુદુમં વા બાયર વા-
તુભ્ભે જાણહ અહં ન જાણામિ તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥
ગુરુ ખામણા સુત્તં એજન પૃ. ૨૦૧

૧૬. ઈચ્છામિ ખમાસમણો ! વંદિઉં જાવિણજજ્જાએ નિસીહિયાએ
અણુજાણહ મે મિઉગ્ગહં । નિસીહિ
અહો કાયં કાય- સંકાસં ખમણિજજ્જો ભે ! કિલામાં,
અપ્પ કિલંતાણં બહુસુભેણાભે દિવસો વઈકકંતો ।
જતા ભે ? જવણિજજં ચ ભે ?
ખામેમિ ખમાસમણો ! દેવસિયં વઈકકમં, આવસ્સિયાએ પડિકકમામિ
ખમાસમણાણં દેવસિઆએ આસાયણાએ તિત્તીસન્નયરાએ
જંકિચિં મિચ્છાએ, મહાદુક્કડાએ, વયદુક્કડાએ કાયદુક્કડાએ
કોલાએ, નાણાએ, નાયાએ લોભાએ સવ્વકાલિયાએ સવ્વમિચ્છોવયારાએ
સવ્વધમ્માઈકકમણાએ આસાયણાએ, જો મે અઈયારો કઓ, તસ્સન્નખમાસમણો !
પડિકકમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ।
એજન પૃ. ૧૨૯ સુગુરુવંદણસુત્તં
૧૭. દો ઓણય અહાજાયં કિઈકમ્મં બારસાવત્તં ।
ચઉસિર તિગુત્તં જ દુપવેસં એગનિકખમણં ॥૧૨૦૨॥ આવશ્યક નિર્યુક્તિ.
શ્રીમદાવશ્યસૂત્ર : ઉત્તરાર્થ : (પૂર્વભાગ) : લે. આ. ભદ્રબાહુ પ્ર. આગમોદય
સમિતિ, મહેસાણા (૧૯૧૭) પૃ. ૫૪૨
૧૮. વિખ્ખિત્ત પરાહુત્તે, પમત્તે મા ક્યાઈ વંદિજજ્જા ।
આહારં નીહારં, કુણામાણે કાઉ કામે અ ॥૧૫॥
ગુરુવંદનભાષ્ય શ્રી ચૈત્યવંદનાદિ ભાષ્યત્રયમ્ લે. દેવેન્દ્રસૂરિ પ્ર. શ્રી જિનશાસન
આરાધના ટ્રસ્ટ મુંબઈ (૧૯૯૮) પૃ. ૧૦૫
૧૯. પસંતે આસણથ્યે અ, ઉવસંતે ઉવટ્ટિએ
અણુત્રવિ તુ મેહાવી, કિઈકમ્મં, પઉજઈ ॥૧૬॥
એજન પૃ. ૧૦૬
૨૦. પડિકકમણે સજ્જાએ, કાઉસ્સગ્ગા- વરાહ પાહૂણાએ ।
આલોયણ સંવરણે, ઉત્તમદ્દેય વંદણયં ॥૧૭॥
એજન પૃ. ૧૦૭.
૨૧. જુઓ પ્રશ્નમરતિ પ્રકરણ - ૭૨, ૭૩, ૭૪ મો શ્લોક.

ચોથું અધ્યયન : પ્રતિક્રમણ

પ્રાસ્તાવિક :

આત્મા મૂલતઃ અનંત ચતુષ્ટય રૂપ છે. પરંતુ તે અનંતકાળથી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને પ્રમાદને કારણે અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ગાઢ કર્મબંધનથી બંધાય છે. આ કર્મબંધ એ અધ્યવસાય(લેઈયા)ના પરિણામથી થાય છે. જેવો અધ્યવસાય તેવો કર્મબંધ. તેના ચાર પ્રકારો છે.

૧. નિકાચિત ૨. નિષત્ત ૩. બદ્ધ ૪. સ્પૃષ્ટ. અધ્યવસાયોની આ તરતમતા વ્યવહારની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં અનુભવી શકાય છે. બાહ્ય દષ્ટિએ એક સરખી પ્રવૃત્તિ વાસ્તવમાં એક વ્યક્તિને માટે નિકાચિત બંધનું કારણ બને છે તો બીજી ત્રીજી કે ચોથી વ્યક્તિને અનુક્રમે નિષત્ત, બદ્ધ કે સ્પૃષ્ટ કર્મબંધનો અધિકારી બનાવે છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા અધ્યવસાયને ઉત્તરોત્તર નિર્મળ બનાવનારી હોવાથી તેના કરનારને શુદ્ધ અધ્યવસાયો તરફ લઈ જાય છે. પ્રતિક્રમણનો વ્યાપક અર્થ એ છે કે મિથ્યાત્વમાંથી પાછા ફરીને સમ્યક્ત્વમાં આવવું, અવિરતિમાંથી પાછા ફરીને વિરતિમાં આવવું, પ્રમાદમાંથી ફરીને સંયમ - માર્ગમાં ઉત્સાહપૂર્વક વર્તવું અને કષાયમાંથી પ્રતિક્રમીને કષાય રહિત થવું અને ચારિત્રમાં નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરવી. પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં કષાયોનો ઉપશમ થવો મહત્વનો છે.

પ્રતિક્રમણનો શબ્દશઃ અર્થ કરીએ તો 'પાછાં પગલાં ભરવાની ક્રિયા' તે મુજબ પ્રમાદાદિ દોષોને લીધે સ્વસ્થાનથી પરસ્થાનમાં ગયેલો આત્મા તે જ મૂળસ્થાને જવાની ક્રિયા કરે તે 'પ્રતિક્રમણ' કહેવાય છે.^૧ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ સ્વસ્થાન છે અને અઢાર પાપસ્થાન એ પરસ્થાન છે.^૨

આત્માને જે ઘડીએ એવું ભાન થાય છે કે પ્રમાદને વશ થઈ હું ભૂલ્યો અને ન જવાના માર્ગે ગયો- ત્યારે તેનું વલણ પાછું પોતાના મૂળસ્થાને જવાનું થાય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ દર્શાવ્યું છે તેમ- 'પાપકર્મોની નિંદા, ગહા કરીને નિઃશલ્ય થયેલા યતિનું મોક્ષફળ આપનાર શુભયોગોને વિષે પુનઃ પુનઃ પ્રવૃત્ત થવું તે જ પ્રતિક્રમણ છે.'^૩

પ્રતિક્રમણનું ફળ :

પ્રતિક્રમણની ક્રિયાથી શું લાભ છે ? તેનો ઉત્તર ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૯માં અધ્યયનમાં મળે છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો, “હે ભગવન, પ્રતિક્રમણથી જીવને શું પ્રાપ્ત થાય છે ?” ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું, “ હે ગૌતમ ! પ્રતિક્રમણથી વ્રતમાં પડેલા છિદ્રો પૂરાય છે, તેથી આસ્રવનો નિરોધ થાય છે, ચારિત્ર નિર્દોષ બને છે, તેથી જીવ અષ્ટપ્રવચન માતાના પાલનમાં ઉપયોગયુક્ત બનીને સંયમના યોગપૂર્વક સુપ્રણિધાનપૂર્વક વિચરે છે. ”

પ્રતિક્રમણનો પ્રાણ :

કોઈપણ દુષ્ટત, પાપ, ભૂલ, સ્ખલના, દોષ કે અતિચાર થઈ ગયો કે તુરત જ તેને મિચ્છા કરવા ‘મિચ્છા મિ દુક્કડં’ એવા શબ્દોનો પ્રયોગ એ પ્રતિક્રમણનો પ્રાણ છે. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં દર્શાવ્યું છે તેમ - ‘મિ’ એ અક્ષર માર્દવતાસૂચક છે. મૂઢતા - માર્દવ શરીર અને ભાવથી નમ્રતા સુચવે છે. ‘ચ્છા’ - એ અક્ષર અસંયમાદિ દોષોના છાદનનો નિર્દેશ કરે છે. ‘મિ’- એ અક્ષર ચારિત્રની મર્યાદામાં રહેવું એવો ભાવ દર્શાવે છે. ‘દુ’ - એ અક્ષર દુષ્ટત કરનાર આત્માને નિંદું છું એવા અર્થ માટે પ્રયોજેલ છે. ‘કક’-એ અક્ષર પાપની કબૂલાત કરવાના અર્થમાં છે. ‘ડં’ એ અક્ષર ડચન-ઉપશમન કરવારૂપ અર્થનો નિર્દેશ કરે છે.”

મિચ્છા મિ દુક્કડંનો ભાવાર્થ એ થયો કે - હું વિનય અને નમ્રતાવાળો થઈને અસંયમાદિ દોષોને અટકાવું છું, ચારિત્રની મર્યાદાને ધારણ કરું છું, દુષ્ટત કરનાર મારા આત્માને નિંદું છું, તે દુષ્ટતનો નિષ્કાલસપણે એકરાર કરું છું અને તે દુષ્ટતને ઉપશમ વડે- કષાયની ઉપશાંતિ કરવા વડે - નષ્ટ કરું છું.

આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ એટલે આત્મનિરીક્ષણ, અતિચારશોધન અને પાપનિવૃત્તિ. પ્રતિક્રમણ કરનાર પ્રાપ્ત થયેલાં પાપ કર્મબંધનોનો અલ્પબંધ કરે છે. અને તેના અધ્યવસાયો નિષ્કર બનતા નથી.” આ પ્રતિક્રમણની તાત્વિક મહત્તા છે. પાપનું પુનઃ પુનઃ અકરણ એ પ્રતિક્રમણનો મુખ્ય અર્થ છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા અને તેમાં રહેલા ગુણો સ્નાન સમાન છે. તેથી પ્રતિક્રમણને ભાવ સ્નાન કહી શકાય. પ્રતિક્રમણ કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સાવઘ પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં અલ્પબંધ થાય છે તે પણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ

હોવાથી સંસાર ભ્રમણનો હેતુ છે. તેનો નાશ કેમ થાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાવગ પડિકકમણ સુત્રં ની ૩૭ મી ગાથામાં આપવામાં આવ્યો છે. 'જેમ સુશિક્ષિત વૈદ્ય વ્યાધિને વિવિધ ઉપચારો વડે શમાવી દે તે રીતે પ્રતિક્રમણ કરનાર સમ્યગ્દ્રષ્ટિ (શ્રાવક) તે અલ્પ કર્મબંધનને પણ પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ ઉત્તર ગુણ દ્વારા શીઘ્ર ઉપશમાવે છે.'^{૧૦} અહીં પશ્ચાત્તાપ એટલે આત્મસાક્ષીએ નિંદા, ગુરુ સમક્ષ પ્રગટ કબૂલાત એટલે ગર્હા અને પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા આત્માને વોસિરાવવાની ક્રિયા-કાયોત્સર્ગ-આ બધાંનો યથાર્થ રીતે સમાવેશ પ્રતિક્રમણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રતિક્રમણના ચાર સોપાનો :

પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં ચાર સોપાનો- તબક્કાઓ છે.

- (૧) પાપો, દોષો કે અતિચારોથી પાછા ફરવું તે માટે 'પડિકક્રમણિ' શબ્દનો પ્રયોગ સાધક કરે છે.
- (૨) થયેલાં પાપો, દોષો કે અતિચારોની આત્મસાક્ષીએ (મનોમન) નિંદા કરે છે તે માટે 'નિંદામિ' પ્રયોગ સાધક કરે છે.
- (૩) થયેલાં પાપો, દોષો કે અતિચારોની ગુરુ સાક્ષીએ પ્રગટ નિંદા કરવી અને તે માટે તેમણે આપેલ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર કરવો - તે માટે 'ગરિહામિ' શબ્દ પ્રયોગ સાધક કરે છે .
- (૪) પાપો, દોષો કે અતિચાર કરનાર પોતાના કષાયયુક્ત આત્માનો ત્યાગ કરવો; તે માટે અપ્પાણં વોસિરામિ એ બે પદનો સાધક પ્રયોગ કરે છે. અહીં 'આત્મા' નો અર્થ તે પ્રકારના અધ્યવસાયો કરવામાં આવે છે. આમ સાધક પ્રતિક્રમણના હાર્દ સુધી પહોંચી શકે છે.

પ્રતિક્રમણ આવશ્યકતા સૂત્રો:

પ્રતિક્રમણ ષડ્ આવશ્યકમય ગણવામાં આવે છે. એટલે કે પ્રતિક્રમણની સમગ્ર ક્રિયામાં સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાપ્ધ્યાનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તેમાં પ્રતિક્રમણ આવશ્યકને સ્પર્શતા સૂત્રોને ક્રમશઃ વિવેચન માટે લેવામાં આવ્યા છે.

(૧) પ્રતિક્રમણ સ્થાપના સૂત્ર :

આ સૂત્ર વડે પ્રતિક્રમણની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં

પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનું સંક્ષિપ્તરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. દુષ્ટ ચિંતન, દુષ્ટભાષા પ્રયોગ અને દુષ્ટવર્તન અંગે હૃદયપૂર્વક દિલગીરી વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. તે દિલગીરી વિના પ્રતિક્રમણની સ્થાપના થઈ શકે નહિ એટલે આ ટૂંકુ સૂત્ર પ્રતિક્રમણના બીજ રૂપ છે. તેમાં ગુરુની આજ્ઞા લેવામાં આવે છે. અને ગુરુ 'ઠાએહ' બોલી સ્થાપનાની અનુજ્ઞા આપે છે.

(૨) અતિચાર આલોચના સૂત્ર :

અતિચારનો સામાન્ય અર્થ અતિક્રમણ કે ઉલ્લંઘન થાય પણ અહીં તે વ્રતસ્ખલન સૂચવે છે; તે દિવસ સંબંધી કે રાત્રિસંબંધી કાયિક, વાયિક અને માનસિક સ્ખલનાનો અર્થબોધ કરે છે. તે ઉપરાંત સૂત્ર, માર્ગ, કલ્પ અને કર્તવ્યના અનુસરણમાં થયેલી ભૂલોને અહીં અનુક્રમે ઉત્સૂત્ર, ઉન્માર્ગ, અકલ્પ્ય અને અકરણીય દ્વારા દર્શાવી છે.

ઉત્સૂત્ર : કેવલીની સૂત્ર પ્રરૂપણામાં સાધક દ્વારા અર્થ ઉદ્ઘાટનમાં થયેલી સ્ખલના અતિચાર કોટિની છે. જ્યારે સૂત્રમાં કહેલી વાતથી તદ્દન વિરોધી વાત યા વર્તન એટલે અનાચાર કોટિનો ઉત્સૂત્ર દોષ. તેનું નિવારણ આલોચનાથી થતું નથી, પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્તથી થઈ શકે છે.

ઉન્માર્ગ : જે ઉપાયોથી ચારિત્ર સુધારણા થાય તેમાં સ્ખલના થવી અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાંથી ઔદયિકભાવમાં જવું.

અકલ્પ્ય : કલ્પ(આચાર)નું ઉલ્લંઘન કે સ્ખલના.

અકરણીય : યોગ્ય કર્તવ્યમાં થયેલી સ્ખલના અથવા ભૂલ

આ ઉપરાંતના અતિચારો - દુર્ધ્યાન અને દુશ્ચિંતન-કેન્દ્રિત મન અને વિચાર સંબંધી મનોમાલિન્યના સૂચક છે અને અન્ય અતિચારો- ન આચરવા યોગ્ય, ન ઈચ્છવા યોગ્ય, શ્રાવકને માટે અત્યંત અનુચિત અતિચારો; જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર (સર્વવિરત માટે) અને ચારિત્ર- અચારિત્ર (દેશવિરત માટે), શ્રુત, સામાયિકની ઉપાસ્ય અને ઉપાસનાના દૃષ્ટિકોણથી સ્ખલનાઓ અને ત્રણ ગુપ્તિ, ચાર કષાય, પાંચ મહાવ્રત / પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતો- આમ બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મમાં/ સાધુધર્મમાં જે કંઈ ખંડિત થયું હોય- વ્રત વિરાધના થઈ હોય તેના મિથ્યાદુષ્કૃતની આલોચના માંગવામાં આવી છે.

(૩) પ્રતિક્રમણ સૂત્ર :^{૧૦}

આ સૂત્રથી દૈવસિક (રાત્રિક) પ્રતિક્રમણના અતિયારોની આલોચનાનો પ્રારંભ થાય છે. દિવસ (રાત્રિ) દરમ્યાન દુષ્ટ ચિંતન, દુષ્ટભાષાપ્રયોગ અને દુષ્ટ વર્તનથી કે પ્રવૃત્તિથી લાગેલાં અતિયારોનું પ્રતિક્રમણ કરવા માટે ગુરુની ઈચ્છાથી અનુમતિ માગવામાં આવી છે. પ્રતિક્રમણ સ્થાપના સૂત્રમાં પણ આ જ પ્રકારનો પાઠ છે. પરંતુ ત્યાં એ પાઠ ઈચ્છાકારેણ પદથી શરૂઆત થાય છે. અને અંતમાં 'તસ્સ' શબ્દ નથી. સ્થાપના સૂત્રમાં ગુરુ સ્થાપનાની આજ્ઞા આપે છે જ્યારે અહીં પ્રતિક્રમણસૂત્રમાં પ્રતિક્રમવાની આજ્ઞા આપે છે.

(૪) શ્રાધ્ધ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર :

આ સૂત્ર પદ્યાત્મક અને ૫૦ ગાથા પ્રમાણ છે. તેમાં ૩૮ મી , ૩૯ મી અને ૪૯ મી ગાથાઓ સિલોગો છંદમાં છે ; બાકીની બધી 'ગાહા' છંદમાં છે. આ સૂત્ર શ્રાવકોની આત્મ શુદ્ધિ કરાવતું હોવાથી તેને શ્રાવક /ગૃહિ/સમણોવાસગ/શ્રાધ્ધ પડિક્કમણ સુત્ત પણ કહે છે.

પ્રારંભમાં અભિષ્ટની સિદ્ધિ માટે સર્વ સિદ્ધોને, ધર્માચાર્યોને અને સર્વ સાધુઓને વંદન કરીને શ્રાવક ધર્મમાં લાગેલા અતિયારોના પ્રતિક્રમણનું વિધાન છે. ^{૧૧} બીજી ગાથામાં બારવ્રતમાં લાગેલા અતિયારો અને પંચાચારના પાલનમાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ અતિયારોનું ઓઘદષ્ટિએ સામુદાયિક પ્રતિક્રમણ દર્શાવ્યું છે. ^{૧૨} ત્રીજી ગાથામાં આરંભ અને પરિગ્રહ સર્વ અતિયારોની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી તેનું પ્રતિક્રમણ દર્શાવેલ છે. ^{૧૩} ત્યારબાદ શ્રાવકના વ્રતોના અતિયારથી પ્રતિક્રમણ જણાવવાને બદલે પ્રથમ પંચાચાર, બારવ્રત, સંલેખના, સમ્યક્ત્વ આદિના ૧૨૪ અતિયારોનું પ્રતિક્રમણ ક્રમશઃ દર્શાવેલ છે.

સમ્યક્ત્વના પાંચ, બારવ્રતોમાં પ્રથમ પાંચ અણુવ્રતોના પાંચ-પાંચ; દિગ્ વ્રતના પાંચ; ઉપભોગ-પરિભોગના ભોજન સંબંધી પાંચ અને કર્મ સંબંધી પંદર મળી કુલ વીસ; અનર્થદંડ વિરમણ વ્રતના પાંચ, ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં સામાયિકના પાંચ, દેશાવકાશિકના પાંચ, પૌષ્ઠોપવાસના પાંચ અને અતિથિ સંવિભાગના પાંચ, સંલેખના વ્રતના પાંચ મળી કુલ ૮૫ અતિયારો ગાથા છ થી તેત્રીસ સુધીમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પંચાચારના અતિયારોમાં જ્ઞાનના આઠ, દર્શનના આઠ, ચારિત્રના આઠ, તપના બાર અને વીર્યના ત્રણ એમ કુલ ૩૯ અતિયારો ઉમેરતાં કુલ ૧૨૪ અતિયારો

થાય છે. ચોંત્રીસમી ગાથામાં^{૧૪} કાયા, વચન અને મનના અશુભ પ્રવર્તન વડે જે અતિચારો લાગ્યા હોય અને અશુભ કર્મ બંધાયા હોય તેનું ત્રિવિધ શુભયોગોથી પ્રતિક્રમણનો નિર્દેશ છે.

આવશ્યક ક્રિયાની અપૂર્વ મહત્તા ગાથા એકતાલીસમાં કરવામાં આવી છે.^{૧૫} તેમાં જણાવ્યું છે કે સાવધ આરંભોને લીધે બહુ અશુભકર્મોવાળો હોવા છતાં તે આવશ્યક વડે થોડા સમયમાં દુઃખોનો અંત કરશે. બેતાલીસમી ગાથામાં^{૧૬} જણાવ્યું છે કે પાંચ મૂલગુણો અને સાત ઉત્તર ગુણો સંબંધી આલોચના કરવા યોગ્ય અનેક પ્રકારના અતિચારો- જે પ્રતિક્રમણ વેળાએ યાદ પણ ન આવ્યા હોય તેની નિંદા અને ગર્હા કરું છું.

તે પછીની પંક્તિ ગદ્યમાં છે.^{૧૭} અહીં શ્રાવક વીરાસનનો ત્યાગ કરી ઉભો થાય છે અને આરાધનાના પાલન અર્થે તથા વિરાધનાથી વિરમવા ત્રિવિધે પ્રતિક્રમણ કરતે છતે ચોવીસ જિનને વંદન કરે છે. ^{૧૮} સમ્યક્ત્વશુદ્ધિ અર્થે ત્રણ લોકમાંના ચૈત્યો તથા અઢી દ્વીપમાંના સર્વ સાધુઓને વંદન કરવામાં આવે છે. શ્રાવકના મનના મનોરથ વ્યક્ત કરતા કહ્યું છે કે ચિરસંચિત પાપપ્રનાશિની અને લાખો ભવોનો નાશ કરનારી ચોવીસ જિનોથી વિનિર્ગત-પ્રગટેલી કથાઓમાં મારા દિવસો વ્યતીત થાઓ.^{૧૯} અહીં કથાના ઉપલક્ષણથી ધર્મદેશનાઓનો સ્વાધ્યાય અપેક્ષિત છે. તે પછી અરિહંતો, સિદ્ધો, સાધુઓ શ્રુત અને ધર્મ મંગળરૂપ થાઓ અને સમ્યગદષ્ટિ દેવો પાસે સમાધિ અને બોધિબીજ માટે પ્રાર્થના કરી છે.

ત્યાર પછીની ગાથા^{૨૦} પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતાના ચાર હેતુઓનો નિર્દેશ કરે છે. (૧) નિષિદ્ધ ક્રિયાઓ - પાપસ્થાનકોનું સેવન (૨) જે કર્તવ્યોનું વિધાન કરેલું છે - ઉદા. ષડ્ઞાવશ્યકોનું અકરણ (૩) શ્રી જિન વચનમાં અશ્રદ્ધા - સંદેહ અને (૪) શ્રી જિનવચન વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા-આ ચારેયના પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા વ્રત વિનાના શ્રાવક માટે પણ દર્શાવી છે.

પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ અને તેના હેતુઓ પછી તેની સાર્થકતા ક્યારે થાય ? જ્યારે સર્વજીવો પ્રત્યે ક્ષમાની ભાવના મનમાં ઉગે અને સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ પ્રગટે અને વૈરભાવ શમી જાય. તેનો નિર્દેશ સિલોગો છંદમાં મળે છે.^{૨૧}

ઉપસંહાર કરતા શ્રાવક સમ્યગ્ પ્રકારે અતિચારોની આલોચના, નિંદા ગર્હા અને દુર્ગંધા(જુગુપ્સા) કરી છે અને મન-વચન - કાયા વડે પ્રતિક્રમણ

કરતા ચોવીસ જિનને વંદના કરે છે.^{૨૨}

આવશ્યક સૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યયનમાં આવતા શ્રાવકધર્મને લગતા આલાપકો આ સૂત્રનો આધાર છે. સૂત્રની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

(૪) આચાર્યાદિ ક્ષમાપના સૂત્ર :^{૨૩}

કષાયોનો ઉપશમ ચાર ગુણોથી થાય છે. (૧) ક્ષમાથી (૨) નમ્રતાથી (૩) સરલતાથી અને (૪) સંતોષથી. ક્ષમા માગવી અને ક્ષમા આપવી, ગુણશ્રેણોની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરી નમ્ર બનવું; સરલભાવે સર્વ દોષોની આલોચના કરવી અને યથાશક્તિ પ્રત્યાખ્યાન કરી સંતોષવૃત્તિ ધારણ કરવી એ પ્રતિક્રમણનો સંદેશ છે.

આ સૂત્રમાં ક્ષમાપનાનું અગત્યનું સ્થાન છે તેથી તેને ખામણા સુત્ત કહે છે. તેમાં ત્રણ ગાથાઓ છે. પ્રથમ ગાથામાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શિષ્ય, સાધર્મિક, કુળ અને ગણ પ્રત્યે જે કંઈ કષાયો મેં કર્યા હોય તેને ત્રિવિધે ખમાવું છું એ ભાવ છે. કષાયનું પ્રતિક્રમણ કરનાર બીજી ગાથામાં કુલ અને ગણ (ત્રણકુળો)થી આગળ વધી શ્રમણસંઘને (શ્રમણ પ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘને) બે હાથ અંજલિબદ્ધ કરી ખમાવે છે અને છેલ્લી ગાથામાં સર્વ જીવરાશિના જીવો પ્રત્યે થયેલા કષાયો અંગે ક્ષમા માગવામાં અને ક્ષમા આપવાની પ્રાર્થના છે. આ સૂત્ર પ્રતિક્રમણની કુંચી સમાન ક્ષમાના આદર્શને જીવનમાં ઉતારવા માટે ઉત્તમ માર્ગદર્શન કરે છે.

પ્રતિક્રમણ એટલે પાપથી પાછા ફરવાની પ્રક્રિયા. સૌપ્રથમ પોતે જે કર્યું છે, અને કરે છે તે પાપ છે એટલી સમજ અને તેનો સ્વીકાર આવે તો જ તેનાથી પાછા ફરવાનો વિચાર આવી શકે.

પ્રતિક્રમણમાં બોલાતાં પ્રત્યેક સૂત્રનો અર્થ ખબર હોય અને ચૈત્યવંદન ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રતિમાલંબન / સ્થાપનાચાર્યનું આલંબન, વર્ણાલંબન અને અર્થાલંબનમાં એક સાથે મન-વચન-કાયાનો ઉપયોગ આવે તો પ્રતિક્રમણ ધ્યાન બની જાય. તેમાં ય મનનો ઉપયોગ ખૂબજ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. વચન અને કાયાનો ઉપયોગ પ્રતિક્રમણ કરનાર સૌ કરતાં હોય છે પરંતુ બહુધા મનનો ઉપયોગ તેની સાથે જોડાયેલ હોતો નથી. મન જો જોડાય તો સાચું પ્રતિક્રમણ થાય છે. ઈરિયાવહીની ક્રિયા પણ એક સંક્ષિપ્ત પ્રતિક્રમણ છે. આપણને ખ્યાલ છે કે બાલમુનિ અઈમુત્તાએ માત્ર ઈરિયાવહી પડિક્કમતાં કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું કારણકે તેમાં તેમનું મન જોડાયેલ હતું.

આમ જુઓ તો ધ્યાન કોઈ વિશેષ પ્રક્રિયા નથી. મન-વચન-કાયાની એકાગ્રતા જ ધ્યાન છે. અલબત્ત, માત્ર પ્રતિક્રમણને જ ધ્યાન કહીશું તો પશ્ચાતાપ, દોષો સંભારવા વગેરે માનસિક વ્યાપાર અટકાવવો પડશે. પરંતુ દોષોને યાદ કરી તેના માટે 'મિથ્યા દુષ્કૃત' દેવાંમાં પણ મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતા આવે છે. એટલે તેને પણ ધ્યાન કહેવામાં વાંધો નથી. અને તે કાયોત્સર્ગ રૂપ ધ્યાનની પૂર્વભૂમિકા જ છે. શુભધ્યાન - ધર્મધ્યાન આપણને પાપમાંથી પાછાવાળી, પુણ્ય કર્મનો બંધ કરાવે છે. એમાં આત્મા આગળ વધે તો પુણ્યકર્મનો બંધ પણ અટકી જાય છે. અને સંપૂર્ણ સંવર અર્થાત્ શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારનો કર્મ બંધ થતો અટકી જાય છે. અને તે સમય દરમ્યાન પૂર્વે બાંધેલ શુભ-અશુભ બંને કર્મની નિર્જરા - ક્ષય ચાલુ થઈ જાય તો કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ પણ શક્ય બની જાય છે. અલબત્ત, આ કાળમાં એ શક્ય નથી, આમ છતાં કર્મ પ્રકૃતિ અનુસાર અશુભ કર્મનું શુભમાં સંક્રમણ તો શક્ય છે. તે માટે પણ દરેકે દરરોજ પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવું જોઈએ.

પૂ. પંન્યાસ શ્રી નંદીઘોષવિજયજી મહારાજે તેમની પ્રસ્તાવનામાં પ્રતિક્રમણમાં આવતાં છ યે આવશ્યકનું વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ આપ્યું છે. તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

ઉપસંહાર :

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પુરુષાર્થ પર રચાયેલી છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદમાંથી મુક્તિ મેળવવી એ પુરુષાર્થ વગર શક્ય નથી. મુમુક્ષુ તે માટે પ્રચંડ પુરુષાર્થ કરે તો તે પાપથી મુક્ત બની શકે.

આવો કોઈ પુરુષાર્થ પોતાના પક્ષે ન કરતા માત્ર ઈશ્વર કે પ્રભુને પોતાના પાપો માફ કરી દેવાની પ્રાર્થના કરવી તેનો કોઈ અર્થ નથી. આપણે પાપ કર્યો કરતાં રહીએ અને ઈશ્વર આપણી આજીજીથી પીગળી આપણાં પાપો કે ગુન્હાઓ માફ કરતો રહે તો સંભવ છે કે નિરંતર પાપ કર્યો કરવાને ટેવાયેલો જીવ કદી પણ પાપ કર્યોથી નિવૃત્ત થાય જ નહિ અને સંસાર ચક્રમાં સદાકાળ ભ્રમતો જ રહે. જો ઈશ્વર કર્માનુસાર ફળ આપતો હોય તો પાપકર્મ કરતા જ અટકવું જોઈએ અને જે કંઈ અજાણતાં પાપો થયા હોય તેને માટે દિલગીર થવું જોઈએ, જેથી બીજી વખતે પાપકર્મ કરવાની વૃત્તિનો ઉદ્ભવ ન થાય. જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારે પાપ કરવાનું

ચાલુ છે ત્યાં સુધી તેમાંથી મુક્ત થવા માટે પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા છે, એટલે દરેક છદ્મસ્થ આત્માએ પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક છે.

પ્રતિક્રમણ નિત્ય અને નૈમિત્તિક રૂપે કરવામાં આવે છે. દેવસિય અને રાઈય. નિત્ય આવશ્યક છે. જ્યારે પાશિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રસંગે એક, બે અને ત્રણ ઉપવાસ જેટલો તપ વાળીને થતું પ્રતિક્રમણ નૈમિત્તિક છે.

પ્રતિક્રમણના સાત પર્યાય શબ્દો તેના સ્વરૂપને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે પ્રતિહરણા: સમ્યગ્ દર્શનાદિમાં આચરણા; પરિહરણા: ક્રોધાદિ અશુભોનો ત્યાગ; વારણા : પ્રમાદાદિનો નિષેધ; નિવૃત્તિ: અશુભથી નિવૃત્તિ; નિંદા, ગર્હા અને શુદ્ધિ. આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ ક્રિયા ત્રિદોષહારક (રાગ, દ્વેષ અને મોહ) અને ત્રિગુણાકારક (જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર) છે.

પાદટીપ

૧. સ્વસ્થાનાત્ યત્ પરસ્થાનં પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગત: ।
તત્રૈવ ક્રમણં ભ્ય: પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥
પ્રતિક્રમણ અધ્યયન- હારિભદ્રીય આવશ્યક ટીકા.
શ્રીમદાવશ્યકસૂત્રસ્યોત્તરાર્ધ (પૂર્વભાગ) : આ. ભદ્રબાહુ પ્ર. શ્રી આગમોદય સમિતિ(૧૯૧૭) પૃ. ૫૫૦.
૨. અઠાર પાપસ્થાન:
પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન પૈશુન્ય, રતિ-અરતિ, પરપરિવાદ, માયામૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વ શલ્ય.
૩. પ્રતિ પ્રતિ વર્તનં વા શુભેષુ યોગેષુ મોક્ષકલેષુ ।
નિ:શલ્યસ્ય યતેર્યત્ તદ્વા શેયં પ્રતિક્રમણં ॥
પ્રતિક્રમણ અધ્યયન : હારિભદ્રીય આવશ્યક ટીકા.
શ્રીમદાવશ્યક સૂત્રસ્યોત્તરાર્ધ(પૂર્વભાગ) આ. ભદ્રબાહુ પ્ર. શ્રી આગમોદય સમિતિ મહેસાણા (૧૯૧૭) પૃ. ૫૫૦.
૪. પરિક્રમણેણં ભંતે ! જીવે કિં જણયઈ ?
પરિક્રમણેણં વયછિદાઈ પિહેઈ । પિહિયવયછિદે
પુણ જીવ નિરુદ્ધાસવે અસબલ ચરિત્તે અક્રસુ
પવયણમાયાસુ ઉવઉત્તે અપુહતે સુપ્પણિહાએ વિહરઈ ॥
સૂતાંક ૧૧૧૩, ૨૯ મું અધ્યયન.
ઉત્તરાજઝયણં સુતં : સં-મુનિ પુણ્યવિજયજી.
પ્ર. શ્રી મ. જૈ. વિ. મુંબઈ(૧૯૭૭) પૃ. ૨૪૬

૫. 'મિ' તિ મિઉમદવતે 'છ' તિ ઉ દોસાણ છાયણે હોઈ ।
 'મિ'તિ ય મેરાએ ઠિઓ, 'દુ' તિ દુગંધામિ અપ્પાણં ॥ ૬૮૬ ॥
 'કક' તિ કંડ મે પાવં 'ડ' તિ ય ડેવેમિ તં ઉવસમેણં ।
 એસો મિચ્છા-મિ દુક્કડં- પયકખરત્થો સમાસેણં ॥ ૬૮૭ આવશ્યક-નિર્ધુક્તિ
 શ્રીમદાવશ્યક સૂત્ર પૂર્વવિભાગ : લે. આચાર્ય ભદ્રબાહુ : પ્ર.શ્રી આગમોદય
 સમિતિ, મહેસાણા (૧૯૧૬) પૃ. ૨૬૩.
૬. સમદિટ્ઠી જ્ઞવો જઈ વિ હું પાવં સમાયરે કિચિ ।
 અપ્પોસિ હોઈ બંધો જેણ ન નિદંધસં કુણઈ ॥ ૩૬ ॥
 સાવગ પડિક્કમણ સુતં
 શ્રી પંચપ્રતિકમણ સૂત્ર: લે. ગણધરાદિ પ્ર. ગોડીજી જૈન દેરાસર
 મુંબઈ, બીજી આવૃત્તિ (૧૯૬૦) પૃ. ૧૮૦
૭. તં પિ હુ સપડિક્કમણં સપ્પરિઆવં સઉત્તરગુણં ય ।
 અપ્પિં ઉવસામેઈ વાહિવ્વ સુસિક્ખિઓ વિજજ્ઞે ॥ ૩૭ ॥
 સાવગ્ગા પડિક્કમણ સુતં એજન પૃ. ૧૮૧.
૮. ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ દેવસિયં પડિક્કમણે કાઉં ? ઈચ્છં !
 સવ્વસવિ દેવસિય દુચ્ચિંતિય દુભાસિય
 દુચ્ચિદ્ધિય મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥ પડિક્કમણકવણં સુતં એજન પૃ. ૧૧૨-૧૧૩.
૯. ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! દેવસિયં આલોઉં ? ઈચ્છં !
 આલોએમિ ! જો મે દેવસિઓ (રાઈઓ) અઈઆરો
 કઓ કાઈઓ વાઈઓ માણસિઓ.
 ઉસ્સુત્તો ઉમગ્ગો અકપ્પો અકરણિજજ્ઞે,
 દુજ્જાઓ દુવ્વિચિંતિઓ,
 અણાયારો અણિચ્છિઅવ્વો અસાવગ પાઉગ્ગો,
 નાણે-દસંણે- ચરિત્તાચરિત્તે સુએ સામાઈએ ॥
 તિણહં ગુત્તીણં, ચઉણહં કસાયાણં, પંચણહમણ્ણવયાણં
 તિણહં ગુણવ્વયાણં ચઉણહં સિક્ખાવયાણં,
 આરસ્સવિહસ્સ સાવગ ધમ્મસ્સ, જં ખંડિયં , જં વિરાહિયં
 તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥
 અઈઆરાલોઅણ સુતં. એજન પૃ. ૧૧૪.
૧૦. સવ્વસ્સ વિ દેવસિય (રાઈય) દુચ્ચિંતિય દુભાસિય
 દુચ્ચિદ્ધિય - ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! ઈચ્છં,
 તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥ સવ્વસવિ સુતં. એજન પૃ. ૧૩૯.
૧૧. વંદિતુ સવ્વસિદ્ધે ધમ્માયરિયે સવ્વસાહુ અ ।
 ઈચ્છામિ પડિક્કમિઉં, સાવગ- ધમ્માઈઆરસ્સ ॥ ૧ ॥ એજન પૃ. ૧૩૯.
૧૨. જો મે વયાઈયારો, નાણે તહ દંસણે ચરિત્તે અ ।
 સુહુમ્મો અ બાયરો વા, તં નિદે તં ચ ગરિહામિ ॥૨૧॥

એજન પૃ. ૧૪૦.

૧૩. દુવિહે પરિગ્ગહમ્મિ, સાવજજે બહુવિહે અ આરંભે ।
કારાવણે અ કરણે, પડિક્કમે દેસિયં સવ્વં ॥૩ ॥
એજન પૃ. ૧૪૧.
૧૪. કાએણ કાયસ્સ, પડિક્કમે વાઈયસ્સ વાયાએ ।
મણસા માણસિઅસ્સ, સવ્વસ્સ વયાઈઆરસ્સ ॥૩૪॥
એજન પૃ. ૧૭૭.
૧૫. આવસ્સએણ એએણ સાવઓ જઈ વિ બહુરઓ હોઈ ।
દુકખાણમંતકિરિયં, કાહી અચિરેણ કાલેણ ॥ ૪૧ ॥
એજન પૃ. ૧૮૪.
૧૬. આલોઅણા બહુવિહા, નય સંભરિયા પડિક્કમણકાલે ।
મૂલગુણ - ઉત્તરગુણે, તં નિદે તં ચ ગરિહામિ ॥૪૨ ॥
એજન પૃ. ૧૮૫.
૧૭. તસ્સ ધમ્મસ્સ કેવલિ - પમ્મતસ્સ
૧૮. અબ્બુદ્ધિઓમિ આરાહણાએ, વિરઓમિ વિરાહણાએ ।
તિવિહેણ પડિક્કંતો, વંદામિ જિણે ચઉવ્વીસં ॥ ૪૩ ॥
એજન પૃ. ૧૮૫.
૧૯. ચિરસંચિય પાવખણાસણીઈ, ભવ સય- સહસ્સ મહણીએ ।
ચઉવ્વીસ જિણ વિણિગ્ગય -કહાઈ વોલન્તુ મે દિઅહા ॥૪૬॥
એજન પૃ. ૧૮૭.
૨૦. પડિસિદ્ધાણં કરણે, કિચ્ચાણમકરણે અ પડિક્કમણં ।
અસદ્દહણે તહા વિવરીય પરુવણાએ અ ॥ ૪૮ ॥
એજન પૃ. ૧૮૯
૨૧. ખામેમિ સવ્વજ્જવે, સવ્વે જ્જવા ખમંતુ મે ।
મિત્તિ મે સવ્વ ભૂએસુ વેરં મજ્જન ન કેણઈ ॥ ૪૯ ॥
એજન પૃ. ૧૯૦
૨૨. એવમહં આલોઈઅ, નિદિઅ ગરહિય, દુગછિય સમ્મં ।
તિવિહેણ પડિક્કંતો, વંદામિ જિણે ચઉવ્વીસં ॥ ૫૦ ॥
સાવગ્ગ પડિક્કમણ સુતં. એજન પૃ. ૧૯૧
૨૩. આપરિય- ઉવજ્જાએ સીસે સાહમ્મિએ કુલ- ગણેઅ ।
જે મે કેઈ કસાયા, સવ્વે તિવિહેણ ખામેમિ ॥ ૧ ॥
સવ્વસ્સ સમણસંઘસ્સ, ભગવઓ અંજલિં કરિય સીસે ।
સવ્વં ખમાવઈતા, ખમામિ સવ્વસ્સ અહયંપિ ॥ ૨ા
સવ્વસ્સ જ્જવરાસિસ્સ, ભાવઓ ધમ્મનિહિઅ-નિયચિતે ।
સવ્વં ખમાવઈતા, ખમામિ સવ્વસ્સ અહયંપિ ॥ ૩ા
આપરિયાઈ ખામણા સુતં. એજન પૃ. ૨૦૬-૨૦૭.

પાંચમું અધ્યયન : કાયોત્સર્ગ

પ્રાસ્તાવિક

કર્મક્ષય અને આત્મશુદ્ધિ પરસ્પર સંકળાએલા છે. આત્મશુદ્ધિના સાધનોમાં કાયોત્સર્ગનું શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. કાયોત્સર્ગમાં કાયાની ચંચળતા અને મમત્વનો ત્યાગ નિહિત છે. તે પ્રશસ્ત અધ્યવસાયોની વૃદ્ધિ કરે છે અને શુભ ધ્યાનમાંથી શુદ્ધ ધ્યાનમાં ગતિ કરે છે.

કાયોત્સર્ગનો સીધો અને સાદો અર્થ છે કાયાનો ઉત્સર્ગ. લૌકિક દ્રષ્ટિ એ કાયાનો ઉત્સર્ગ એટલે દેહાંત અથવા મૃત્યુ. એ અર્થ અહીં બંધ બેસતો નથી. અહીં કાયા એટલે ઔદારિક કે શારીરિક એવો અર્થ કરવાનો નથી. અહીં કાયા એટલે કાયા વડે થતો વ્યાપાર કે તેના પ્રત્યેનું મમત્વ સમજવાનું છે. ઉત્સર્ગ એટલે પરિત્યાગ નહિ પરંતુ શારીરિક ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ અને કાયા પ્રત્યેના મમત્વ ભાવનો ત્યાગ પણ તેમાં સૂચિત થાય છે. ક્યારેક ઉત્સર્ગને સ્થાને વ્યૂત્સર્ગ શબ્દ પણ પ્રયોજવામાં આવે છે. તે 'વિશિષ્ટ એવો ઉત્સર્ગ' કાયોત્સર્ગ - (પ્રાકૃત કાઉત્સર્ગ)નો અર્થસ્ફૂટ કરી આપે છે.

ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ :

ધ્યાનનો સંબંધ મન સાથે છે. પરંતુ જૈન ધ્યાન પ્રણાલી ફક્ત માનસિક નથી. તે વાચિક અને કાયિક આયામોને પણ સ્પર્શે છે. આ રીતે તે અન્ય ધ્યાનપ્રણાલીઓથી જૂદી પડે છે. ધ્યાનનો અર્થ શૂન્યતા કે અભાવ નથી. પોતાના આલંબનમાં ગાઢરૂપે સંલગ્ન થવાને કારણે ધ્યાતાનું ચિત્ત નિષ્પ્રકંપ થઈ જાય છે. તેવા ચિત્તની અવસ્થાને ધ્યાન કહે છે. તે સમત્વની સાધના સિદ્ધ કર્યા પછીનો તબક્કો છે. મૂદુ, અવ્યક્ત અને અનવસ્થિત ચિત્તને ધ્યાન કહી શકાય નહિ. ધ્યાન એ ચેતનાની અવસ્થા છે. આ પ્રમાણે મનોગુપ્તિની પ્રક્રિયામાં ધ્યાનની બાહ્યશૂન્યતા હોય છે, પરંતુ આત્મા પ્રત્યેની જાગરૂકતા બાધારહિત હોય છે.

વચનગુપ્તિ યા વાક્સંવરની પ્રક્રિયામાં શબ્દથી શબ્દાતીત સ્થિતિએ પહોંચવું એ ઉપક્રમ છે. વૈખરીવાણીમાં વાચક પદનું આલંબન હોય છે. મધ્યમા વાણીમાં મનોગત પદાલંબન હોય છે. મંત્ર પૂરતી જ વિકલ્પરૂપતા

હોય તો તે મૌન વિધિ અનુસાર ગણાય. કેવલ વૈખરીવાણી બંધ કરવાથી મૌન ગણાય નહિ. મૌનના આલંબન વડે નિર્વિકલ્પ પદ સુધી પહોંચવું એટલે વાક્સંવર વડે સૂક્ષ્મ સાથે સાક્ષાત્કાર સ્થાપિત કરવો.

કાયાની સ્થિરતા સિવાય ધ્યાનની પૂર્ણતા સંભવે નહિ. એક જ સ્થાને બંને હાથ લાંબા કરીને સમપાદ ઉભા રહેવું અને બંને પગ વચ્ચે ચાર આંગળ અંતર રાખી અડોલ અને અકંપ શરીરના અંગો ઊર્ધ્વસ્થિતિની મુદ્રામાં અથવા પર્યંકાસન, પદ્માસન, ગોદોહિકાસન આદિ આસનો દ્વારા આસનમુદ્રામાં અથવા શવાસન રૂપે શયિતમુદ્રામાં ધ્યાનસ્થ થવાથી કાષિક ગુપ્તિની પ્રક્રિયા થાય છે. તેથી કાયા શિથિલ અને નિશ્ચલ બને છે. શયિતમુદ્રા અશક્ત અને વૃદ્ધ સાધક માટે છે. વધારે અશક્તિ હોય અને ચત્તાં સૂવું ફાવે નહિ તો પડખાંભેર સૂઈ શકાય છે જેને એક પાર્શ્વશયન કહે છે.

આ પ્રમાણે મનોગુપ્તિની પ્રક્રિયાથી ધ્યાન, વચનગુપ્તિની પ્રક્રિયાથી મૌન અને કાયગુપ્તિની પ્રક્રિયાથી સ્થાન વડે કાર્યોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે.^૧ એક મહત્વનો તફાવત ધ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગમાં છે-ધ્યાનમાં ચક્ષુઓ નિમિલિત કે બંધ હોય છે. જ્યારે કાર્યોત્સર્ગમાં બંને નેત્રો વિસ્ફારિત અને ખુલ્લાં-મટકું માર્યા વગર- એકાગ્ર- સ્થિર રાખવામાં આવે છે.

કાર્યોત્સર્ગનું ફળ :

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ઓગણત્રીસમાં અધ્યયનમાં શ્રી ગૌતમ ગણધરે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, “હે ભગવન્ ! કાર્યોત્સર્ગથી જીવને શું પ્રાપ્ત થાય છે ?” ભગવાને ઉત્તર આપ્યો છે, “હે આયુષ્યમાન, કાર્યોત્સર્ગથી ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળના પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય અતિચારોની શુદ્ધિ થાય છે. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય અતિચારોની શુદ્ધિ થતા તે જીવ ભાર ઉતારી રાખેલા મજૂર જેમ હળવો બની પ્રશસ્ત અધ્યવસાયોમાં વર્તતો સુખપૂર્વક વિચરે છે.”^૨

ચંદ્રસરણ પયત્રામાં કહ્યું છે કે પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા ચારિત્રના અતિચારોની પ્રણયિકિત્સારૂપ કાર્યોત્સર્ગ વડે યથાક્રમ શુદ્ધિ થાય છે.^૩

કેટલાંક એમ માને છે કે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે કાયાનું દમન આવશ્યક નથી પરંતુ કાયા અને વાણીનું દમન કર્યા વિના ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી.

આ દરેક મુમુક્ષુનો જાત અનુભવ છે. એટલે પ્રથમ કાયાનું દમન તપ, પછી વાણીનું દમન અર્થાત્ મૌન અને છેવટે ચિત્તનું દમન- કાયોત્સર્ગ એ સુવિહિતકમ- યથાકમ શુદ્ધિમાં દર્શાવેલ છે.

કાયોત્સર્ગના હેતુઓ :

કાયોત્સર્ગ કયા કયા હેતુઓ માટે કરવામાં આવે છે ? “ચૈત્યવંદન ભાષ્ય”માં આ અંગે બાર હેતુઓ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.^૪

૧. તસ્સઉત્તરીના પ્રમુખ ચાર હેતુઓ : ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણમાં જીવોની વિરાધના અને તેના પ્રાયશ્ચિત્તના આલોચના અને પ્રતિક્રમણ - એ બે અંગો પૂરા થાય છે. તેના પછી કાયોત્સર્ગ નામનું ત્રીજું અંગ ઉત્તરીકરણની ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે. જેમાં ચાર પ્રકારની પ્રક્રિયા વડે પાપ કર્મોનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ કાયોત્સર્ગમાં થાય છે. તેમાં સ્થિર થતા પહેલા તસ્સ ઉત્તરીનો પાઠ ભણવામાં આવે છે.^૫ તેમાંના ચાર હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે. ૧. ઉત્તરીકરણ ૨. પ્રાયશ્ચિત્તકરણ ૩. વિસોહીકરણ ૪. વિશલ્યીકરણ.

આ પ્રમાણે વિશેષ આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત, ચિત્તવિશુદ્ધિ અને ચિત્તને શલ્ય રહિત કરવાનો ઉપક્રમ પાપોનો સંપૂર્ણ નાશ કરી શકે. આ ચાર હેતુઓ સિદ્ધ કરવા કાયોત્સર્ગનું વિધાન છે.

ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ ઉપરાંત અતિચારોની જે રીતે આલોચના કરવામાં આવે છે તે જ રીતે બાર અણુવ્રતો અને પંચમહાવ્રત ધર્મની ખંડના વિરાધના વિષે પણ કાયોત્સર્ગ વિષયક સૂત્ર બોલી ‘તસ્સ ઉત્તરી’ વડે ઉપર જણાવ્યા મુજબની ચાર પ્રક્રિયાથી પાપ કર્મોના સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ અર્થે કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે.^૬ અહીં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તથા શ્રુતધર્મ અને સામાયિક વિષયક કાયિક, વાયિક, માનસિક અતિચાર સેવન, ઉત્સૂત્ર, ઉન્માર્ગ, અકલ્પ્ય, અકરણીય, દુધ્યાન, દુષ્ટચિંતન, અનાચાર, ન ઈચ્છવા યોગ્ય વર્તનને પણ આ કાયોત્સર્ગ સાંકળી લે છે.

૨. કાયોત્સર્ગના શ્રદ્ધાદિ પાંચ હેતુઓ^૭ : અહીં કાયોત્સર્ગ ૧. શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ અર્થે ૨. બુદ્ધિની નિર્મળતા અર્થે. ૩. ચિત્તની સ્વસ્થતા અર્થે. ૪. ધારણા અર્થે અને ૫. અનુપ્રેક્ષાદિ ચિંતનની વધતી જતી અવસ્થા અર્થે કરવામાં આવે છે. આ કાયોત્સર્ગ અર્હત્ ચૈત્યના વંદન, પૂજન, સત્કાર, સન્માન, બોધિલાભ અને મોક્ષના લક્ષ્ય સાથે કરવામાં આવે છે.

૩. કાયોત્સર્ગના વૈયાવૃત્યાદિ ત્રણ હેતુઓ :“ અહીં કાયોત્સર્ગ ૧. સંઘનું વૈયાવૃત્ય કરનાર અર્થે. ૨. રોગાદિ ઉપદ્રવોને શાંત કરનાર અર્થે. અને ૩. સમ્યગ્ દ્રષ્ટિઓને સમાધિ ઉપજાવનાર દેવ દેવીઓના આરાધન અર્થે કરવામાં આવે છે.

પ્રતિક્રમણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વિશુદ્ધિ અને દુઃખક્ષય કર્મક્ષય નિમિત્તેના કાયોત્સર્ગ પ્રતિક્રમણના અંતે કરવામાં આવે છે. રાત્રિક પ્રતિક્રમણમાં કુસ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન નિમિત્તે પણ કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. જે પાતકની શુદ્ધિ અર્થે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ હોઈ આવશ્યકથી અતિરિક્ત છે. પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં અતિચાર પછી છીંક આવે ત્યારે ક્ષુદ્રોપદ્રવસંઘાતનો કાયોત્સર્ગ પણ કરવામાં આવે છે.

કાયોત્સર્ગના આગારો :

પ્રવૃત્તિવાળા શરીરનો ત્યાગ કરવો એટલે કાયોત્સર્ગ. આ માટે પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે. પરંતુ શરીરની કેટલીક પ્રવૃત્તિ એવી છે કે જે ઈચ્છા વિના પણ થયા કરે છે. તેવી પ્રવૃત્તિઓનો કાયોત્સર્ગમાં અપવાદ રાખવામાં આવે છે. આવા અપવાદને શાસ્ત્રીય ભાષામાં “આગાર” કહેવામાં આવે છે. આવા સોળ આગારો છે. તેમાંના બાર આગારો સ્પષ્ટ રીતે કાઉસગ્ગ સુત્રમાં આપવામાં આવેલ છે. અને ચાર આગારોના નામ એવમાઈએહિ પદથી સમજવાના છે.” આવા આગારોથી મારો કાયોત્સર્ગ અખંડિત અને અવિરાધિત હોજો તેવી સમજ સાથે આ કાયોત્સર્ગ ક્યાં સુધી અખંડિત રાખવો તેની મર્યાદા આપવામાં આવી છે. “જ્યાં સુધી ‘નમો અરિહંતાણં’ એમ બોલીને હું કાયોત્સર્ગ પાળું નહિ/સમાપ્ત ન કરું ત્યાં સુધી મારી કાયા સ્થિર રાખી, વચનથી મૌન ધારણ કરી, તથા મનથી શુભધ્યાનમાં રહી સર્વ પાપ કાર્યોથી મારી કાયાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરું છું.”^{૧૦}

કાયોત્સર્ગના પ્રકારો :

કાયોત્સર્ગ મુખ્યત્વે બે પ્રકારના છે. ૧. ચેષ્ટા ૨. અભિભવ

૧. ચેષ્ટા કાયોત્સર્ગ : આ કાયોત્સર્ગ ગમનાગમન પછી, વિહાર પછી, દિવસના અંતે, રાત્રિના અંતે, પક્ષના અંતે, ચાર્તુમાસના અંતે કે વર્ષ યા સંવત્સરના અંતે કરવામાં આવે છે. તે જઘન્ય આઠથી ૨૫, ૨૭, ૩૦૦, ૫૦૦ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦૮ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ હોય છે.

૨. અભિભવ કાયોત્સર્ગ : જે કાયોત્સર્ગ તિતિક્ષા શક્તિ કેળવવા માટે કે પરિષ્કોનો જય કરવા માટે ખંડેરમાં, સ્મશાનભૂમિમાં, અરણ્યમાં કે કોઈ વિકટ સ્થળે જઈને કરવામાં આવે છે તેને અભિભવ કાયોત્સર્ગ કહે છે. તેનું કાલમાન જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી બાર માસનું હોય છે. આ માટે દષ્ટાંતરૂપે બાહુબલિનો કાયોત્સર્ગ પ્રસિદ્ધ છે. ધ્યાનમાં પ્રગતિ ઈચ્છનારે મુખ્યત્વે આ કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ.

કાયોત્સર્ગનું કાલમાન :

ચેષ્ટા કાયોત્સર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતાં પહેલાં નવકાર યા લોગસ્સ વડે તેનું કાલમાન દર્શાવવામાં આવે છે. એક નવકાર દ્વારા આઠ શ્વાસોચ્છવાસ અને લોગસ્સમાં ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા સુધી પચ્ચીસ શ્વાસોચ્છવાસ, સાગરવર ગંભીરા સુધી સત્તાવીસ શ્વાસોચ્છવાસ અને પૂર્ણ લોગસ્સ અઢાવીસ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ કાલમાન દર્શાવે છે.

પ્રત્યેક કાયોત્સર્ગ પ્રમાણયુક્ત હોવાથી જ્યાં સુધી 'નમો અરિહંતાણં'નો ઉચ્ચાર ન થાય ત્યાં સુધી કાયોત્સર્ગ સંપૂર્ણ થયો ગણાય નહિ. કાયોત્સર્ગ પૂરો થયા બાદ પ્રગટરૂપે 'નમો અરિહંતાણં' બોલવું જોઈએ. તેમ છતાં તેમાં કેટલાક અપવાદો દર્શાવ્યા છે. જ્યારે બિલાડી ઉંદર પર ઝપટ મારે ત્યારે તેને બચાવવા ખસી જવું કે કાયપ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તેને કાયોત્સર્ગભંગ કહેવાતો નથી. આ ઉપરાંત રાજા, ચોર-લુંટારા કે એકાંત સ્થાનમાં ભયનું કારણ ઉપસ્થિત થાય કે પોતાને યા અન્યને સર્પદંશ થાય ત્યારે વચ્ચે જ નમો અરિહંતાણંનો સહસ્રા ઉચ્ચાર કરી કાયોત્સર્ગ પારી લેવામાં આવે તો કાયોત્સર્ગ ભંગ થતો નથી.

કાયોત્સર્ગનું હાર્દ :

આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં જણાવ્યું છે કે^{૧૧}- "શરીરને કોઈ વાંસલાથી છોલી નાખે કે તેના પર ચંદનનો લેપ કરે અથવા જીવન ટકે કે તેનો જલ્દી અંત આવે છતાં જે દેહભાવનાથી ખરડાય નહિ અને મનને સમભાવમાં રાખે તેને કાયોત્સર્ગ થાય છે." ત્યાર પછીની ગાથામાં જણાવ્યું છે કે- "દેવોના, મનુષ્યોના અને તિર્યંચોના ત્રિવિધ ઉપસર્ગોને મધ્યસ્થ ભાવથી સહન કરવા વડે કાયોત્સર્ગ શુદ્ધ થાય છે."

દેહાધ્યાસ જીવને અનંતકાળથી વળગ્યો છે. તે દેહાધ્યાસ ટાળી

સમભાવપૂર્વક શુભધ્યાનમાં સ્થિર થવું એ કાયોત્સર્ગનું હાર્દ છે. કાયોત્સર્ગમાં એકાગ્ર થયેલ વ્યક્તિ દેહની જડતા અને મતિની મંદતા દૂર કરે છે; સુખદુઃખની તિતિક્ષા વડે અનુપ્રેક્ષા અથવા તત્ત્વચિંતન કરે છે અને શુભ ધ્યાન ધ્યાવે છે.^{૧૨}

કાયોત્સર્ગના ભેદો :

કાયોત્સર્ગમાં ચાર ભેદોનું વિધાન છે. ૧. ઉચ્ચિતોચ્ચિત : દ્રવ્ય (શરીર) અને ભાવ (પરિણતિ)થી શુભ અને શુદ્ધ રૂપે કરવામાં આવતો કાયોત્સર્ગ; ૨. ઉચ્ચિતાનુચ્ચિત : દ્રવ્ય (શરીર)થી શુદ્ધ ઉભા રહેવું અને ભાવથી અશુભલેશ્યારૂપ પરિણતિ હોવાથી અનુચ્ચિત. ૩. અનુચ્ચિતોચ્ચિત : દ્રવ્યથી નીચે બેસીને પણ ભાવથી શુભ લેશ્યાયુક્ત કાયોત્સર્ગમાં ઉદ્યુક્ત અને ૪. અનુચ્ચિતાનુચ્ચિત : દ્રવ્ય (શરીર)થી નીચે બેસીને અને અશુભ લેશ્યા યુક્ત મન:પરિણતિ સાથેનો કાયોત્સર્ગ.

કાયોત્સર્ગનાં દોષો :

કાયોત્સર્ગના ૨૧ કે ૧૯ દોષો છે. ૧. ઘોટક ૨. લતા ૩. સ્થંભ ૪. કુડ્ય ૫. માલ ૬. શબરી ૭. વધૂ ૮. નિગડ ૯. લંબોત્તર ૧૦. સ્તન ૧૧. શકટોર્ધ્વિકા ૧૨. સંયતી ૧૩. ખલીન ૧૪. વાયસ ૧૫. કપિત્થ ૧૬. શીર્ષોત્કંપિત ૧૭. મૂક ૧૮. અંગુલી ૧૯. ભૂ ૨૦. વારુણી ૨૧. અનુપ્રેક્ષા

આ એકવીસ દોષોને વર્જીને કાયોત્સર્ગમાં વિધિપૂર્વક ઊભા રહેવાથી શરીરના અંગોપાંગ જેમ જેમ દુષ્ટ છે તેમ તેમ સુવિહિત આત્માના આઠ પ્રકારના કર્મસમૂહ પણ દુઃખવા/તૂટવા લાગે છે.

ઉપસંહાર :

કાયોત્સર્ગનું મુખ્ય પ્રયોજન ધ્યાન છે. જો કે તપાચારમાં ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગને અત્યંતર ભેદોમાં અલગ ગણાવેલ છે. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાનમાં પરિણતિને ધ્યાન ગણેલ છે. જ્યારે કર્મક્ષયાર્થે શરીરનો - શરીર ઉપરની મમતાનો ત્યાગ કરાય તેને ઉત્સર્ગ યા કાયોત્સર્ગ કહેવાય છે. આ બન્ને વ્યાખ્યાઓ જ્યારે ધ્યાનસિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેમની વચ્ચેનું અંતર દૂર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ધ્યાનસિદ્ધિમાં કાયોત્સર્ગ સિદ્ધિ સમાય છે. ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય ત્રણેયનું જ્ઞાન

આવશ્યક છે. બધા પ્રકારની ધર્મ શિક્ષાઓ મનની શુદ્ધિ માટે જ પ્રબોધેલી છે. સમ્યગ્ દર્શનથી મનનો વેગ ધ્યેય તરફ કેન્દ્રિત થાય છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનથી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ મનનો મેલ ધોવાઈ જાય છે. સમ્યગ્ ચારિત્રથી મનનો વિક્ષેપ ક્રમશઃ ઘટતો જાય છે અને અંતે કાયોત્સર્ગમાં પરિણમી મનને વિક્ષેપરહિત બનાવે છે. સ્થિર અધ્યવસાયો યુક્ત મન એટલે ધ્યાન અને ચલ અધ્યવસાયો યુક્ત મન એટલે ચિંતન. એક વિષયમાં અંતર્મુહૂર્ત સુધી મનને સ્થિર કરી છબ્રસ્થ મનુષ્ય ધ્યાન કરી શકે છે. જ્યારે યોગનિરોધ રૂપ ધ્યાન કેવલ્યાવસ્થાને પામીને જેમના ભાવમનનો નાશ થયો છે તે જિનોને હોય છે.

પ્રતિક્રમણ એ ધ્યાન છે. એ પ્રતિક્રમણમાં પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપે કાયોત્સર્ગ આવે છે. કાયોત્સર્ગ એ સાધનાનું ચરમ શિખર છે.

આત્માને જ્ઞાન બે પ્રકારે થાય છે : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. અહીં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એટલે નૈયાયિકોએ જણાવેલ ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન લેવાનું નથી, પણ આત્મ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન લેવાનું છે. જેમાં પાંચેય ઈન્દ્રિયમાંથી એક પણ ઈન્દ્રિયની સહાય લેવામાં આવતી નથી. આવાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનાં ત્રણ પ્રકાર છે. ૧. અવધિજ્ઞાન ૨. મનઃપર્યવજ્ઞાન અને ૩. કેવળજ્ઞાન.

મતિજ્ઞાન - ઈન્દ્રિય તથા મન દ્વારા થાય છે. શ્રુતજ્ઞાન શબ્દ દ્વારા શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા થાય છે.

ટૂંકમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન ઈન્દ્રિય દ્વારા થતાં હોવાથી પરોક્ષજ્ઞાન છે. આત્માને થતું ઈન્દ્રિયજ્ઞાન મનના માધ્યમથી થાય છે. મન, આત્મા અને પાંચે ઈન્દ્રિય જોડતી સાંકળ છે. આ મનને શરીર અને ઈન્દ્રિયથી અલગ કરી આત્માની સાથે જોડી દેવામાં આવે અથવા તો મનનો શરીર અને ઈન્દ્રિય સાથેનો સંપર્ક તોડી નાંખવામાં આવે છે ત્યારે ઈન્દ્રિય દ્વારા થતો અનુભવ આત્મા સુધી પહોંચતો નથી. કાયોત્સર્ગ એ મનને શરીર અને ઈન્દ્રિયથી અલગ કરવાની પ્રક્રિયા છે. કાયોત્સર્ગમાં આત્મા કાયાનો ત્યાગ કરતો નથી, તે તો શરીરમાં જ અધિષ્ઠિત હોય છે. પણ એ મનનો શરીર સાથેનો સંપર્ક તોડી નાખે છે. માટે જ કાયોત્સર્ગમાં ઊભા રહેલ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને ગોવાળીયાએ કાનમાં ખીલા ઠોક્યા ત્યારે પીડા થઈ હોવા છતાં, તેનો આત્માને અનુભવ થયો નહોતો. પરંતુ જ્યારે ખરક વૈદે પ્રભુના કાનમાંથી ખીલા બહાર કાઢ્યા ત્યારે પ્રભુએ વેદનાથી

ભયંકર રાડ પાડી હતી. કારણકે તે સમયે પ્રભુ કાયોત્સર્ગમાં નહોતા.

આ રીતે કાયોત્સર્ગ આપણા જીવનમાં પણ ઘણી વખત સ્વાભાવિક થતો હોય છે. આપણું મન અન્ય વિચારોમાં ખોવાયેલું હોય છે ત્યારે શરીર કે ઈન્દ્રિય દ્વારા થતો અનુભવ આત્મા સુધી અથવા લૌકિક પરિભાષામાં મગજ સુધી પહોંચતો નથી. કાયોત્સર્ગમાં પણ એ જ પ્રક્રિયા કરી મનને પ્રભુના ગુણોના વિચારમાં - ચિંતનમાં લગાડી દેવામાં આવે તો કાયાનો વ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે અને અન્ય મનુષ્ય, પ્રાણી દ્વારા કરાતા ઉપસર્ગનો અનુભવ પણ આત્માને થતો નથી. વર્તમાનમાં આ પ્રકારનો કાયોત્સર્ગ થતો નથી. માત્ર નવકાર કે લોગસ ગણવામાં આવે છે. ઉપર બતાવેલ અવસ્થા કાયોત્સર્ગની ચરમ સીમા છે. પરંતુ એ ન આવે ત્યાં સુધી સાધકે કાયોત્સર્ગમાં શારીરિક પ્રક્રિયાનો, ઈન્દ્રિય દ્વારા થતા જ્ઞાનનો અનુભવ કરે જ છે. પરંતુ આ અનુભવ સાથે પોતાના રાગ-દ્વેષને જોડવાના નથી. માત્ર અલિપ્ત રહી તેને જોવાના અર્થાત્ અનુભવવાના છે. તે રીતે જ્ઞાતા-દૃષ્ટા ભાવ આવે તો પણ કાયોત્સર્ગ કંઈક અંશે સફળ થયો ગણાય.

આ પ્રકારનો કાયોત્સર્ગ ભૂતકાલીન અશુભ કર્મને આત્મામાંથી દૂર કરે છે અને તે સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક છે તેથી જ શાસ્ત્રકાર ભગવંતે પ્રાયશ્ચિત રૂપે કાયોત્સર્ગનું વિધાન કર્યું છે.

કાયોત્સર્ગ કે ધ્યાનમાર્ગ આત્માને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી લઈ જનાર અમોઘ સાધન છે. ભૂતકાળમાં અનેક મહર્ષિઓએ તેનું આલંબન લીધું છે. મહાત્મા દૃઢપ્રહારી, ચિલાતીપુત્ર, ગજસુકુમાલ અને અવંતિ સુકુમાલ, પ્રસન્નચંદ્ર વગેરે કાયોત્સર્ગ દ્વારા જ અભીષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

પાઠટીપ

૧. તાવ કાયં ઠાણેણં મોણેણં ઝાણેણં અપ્પાણં વોસિરામિ । કાઉસગ્ગે અજ્જયણં આવસ્સય સુતં સં. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી પ્ર. શ્રી મ. જૈ.વિ.મુંબઈ (૧૯૭૭) પૃ. ૩૪૫
૨. કાઉસગ્ગે ભંતે ! જીવે કિં જજ્જયઈ ?
કાઉસગ્ગે તીય-પુપ્પણં પાયચ્છિતં વિસોહેઈ ॥ વિસુદ્ધ પાયચ્છિતે ય જીવે નિવ્વુપહિયણે આહરિય- ભરુવ્વ- ભારવહે પસત્થજ્જાણોવગએ સુહં સુહેણ વિહરઈ । સુતાંક ૧૧૧૪

૨૯મું અધ્યયન. ઉત્તરાજ્ઞપણ સુતં સં. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી.
પ્ર.મ.જૈ.વિ.મુંબઈ (૧૯૭૭) પૃ. ૨૪૬

૩. ચરણાઈયઈયાણં, જહકમ્મં વણતિગિચ્છારુવેણં ।
પડિક્કમણાસુદ્ધાણં, સોહી તહ કાઉસ્સગ્ગેણં ॥૬॥ ચઉસરણપયત્તા
ચઉસરણ તથા આઉરપચ્ચકખાણ પયત્તા- સં. વીરભદ્ર મુનિ. પ્ર. જૈન તત્ત્વ
વિવેચક સભા, અમદાવાદ (૧૯૦૧) પૃ. ૪
૪. ચઉત્તસ્સઉત્તરીકરણ -પમુહ સદ્દાઈઆ ય પણ હેઉ ।
વેયાવચ્ચગરતાઈ તિણ્ણિ ઈઅ હેઉ બારસગં ॥૫॥ ચૈત્યવંદનભાષ્ય
શ્રી ચૈત્ય વંદનાદિભાષ્યત્રયમ્ લે. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ પ્ર. શ્રી જિનશાસન આરાધના
સમિતિ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ (૧૯૯૮) પૃ. ૪૮-૪૯
૫. તસ્સઉત્તરી કરણેણં, પાયચ્છિત કરણેણં, વિસોહી કરણેણં; વિસલ્લી કરણેણં
પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયાણકાએ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં ॥
(શલ્ય શબ્દથી અનાલોચિત પાપ સમજવાના છે) -ઉત્તરીકરણ સુતં
શ્રી પંચપ્રતિકમણસૂત્ર લે. ગણધરાદિ. પ્ર. શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર મુંબઈ.
બીજી આવૃત્તિ (૧૯૬૦) પૃ. ૧૯
૬. ઈચ્છામિ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં જો મે અઈઆરો કમ્મો કાઈઓ વાઈઓ માણસ્સિઓ
ઉસ્સુત્તો ઉમગ્ગો અકખ્પો અકરણિજજો દુજ્જાઓ દુવ્વિચિતિઓ અણાયારો
અણિચ્છિઅવ્વો અસાવગપાઉગ્ગો । નાણે દંસણે ચરિતાચરિતે સુએ
સામાઈયે ॥ તિણ્ણં ગુત્તીણં ચઉણ્ણં કસાયાણં પંચણ્ણમણ્ણવ્વયાણં તિણ્ણં
ગુણવ્વયાણં ચઉણ્ણં સિદ્ધપાવયાણં, બારસવિહસ્સ સાવગધમ્મસ્સ
જં ખંડિયં જં વિરાહિય, તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કં ॥
અઈયારાલોઅણસુતં એજન પૃ. ૧૧૪
૭. અરિહંત ચેઈઆણં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં । વંદણવત્તિયાએ પૂઅણવત્તિયાએ
સક્કારવત્તિયાએ સમ્માણવત્તિયાએ બોહિલાભવત્તિયાએ નિરુવસગ્ગ
વત્તિયાએ, સદ્દાએ મેહાએ ધિઈએ ધારણાએ અણુપ્પેહાએ વહ્મણ્ણીએ
ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં ॥
ચેઈયથય- સુતં. એજન પૃ. ૮૩
૮. વેયાવચ્ચગરાણં સંતિગરાણં સમદિહિ સમાહિગરાણં કરેમિ કાઉસ્સગં ।
વેયાવચ્ચગરાણં સુતં એજન પૃ. ૧૧૧
૯. અત્તથ ઉસસિએણં નીસસિએણં ખાસિએણં છીએણં જંભાઈએણં
ઉદુએણં વાયનિસગ્ગેણં ભમલીએ પિત્ત-મુચ્છાએ, સુહુમેહિ અંગસંચાલેહિ
સુહુમેહિ ખેલસંચાલેહિ સુહુમેહિ દિહિસંચાલેહિ એવમાઈએહિ આગારેહિ,
અભગ્ગો અવિરાહિઓ હુજ્જ મે કાઉસગ્ગો ।
કાઉસગ્ગ સુતં એજન પૃ. ૨૦-૨૧.

૧૦. જાવ અરિહંતાણં ભગવંતાણં નમુક્કારેણં ન પારેમિ,
તાવ કાયં ઠાણેણં મોણેણં જાણેણં અપ્પાણં વોસિરામિ । કાઉસગ્ગસુતં
એજન પૃ. ૨૧
૧૧. વાસીચંદણ કપ્પો, જોં મરણે જીવિયે ય સમસણ્ણો ।
દેહે ય અપઉબધ્ધો, કાઉસસગ્ગો હવઈ તસ્સ ॥૧૫૪૮॥
તિવિહાણુવસ્સગ્ગાણં દિવ્વાણં માણુસાણં તિરિયાણં ।
સમ્મમહિયાસણાએ કાઉસસગ્ગો હવઈ સુદ્ધો ॥૧૫૪૯॥ આવશ્યકનિર્ધુક્તિ
શ્રીમદાવશ્યક સૂત્રસ્યોત્તરાર્ધ; લે. આચાર્ય ભદ્રબાહુ પ્ર. આગમોદય સમિતિ
મહેસાણા (૧૯૧૭) પૃ. ૭૧૮
૧૨. દેહ મઈ - જહ - સુદ્ધી, સુહ - દુક્ખ - તિતિકખયા અણુપ્પેહા ।
જાયઈય સુહજા, એયગો કાઉસસગ્ગમિ ॥૧૪૬૨॥ આ. નિર્ધુક્તિ.
એજન પૃ. ૭૭૨.

છઠ્ઠું અધ્યાયન : પ્રત્યાખ્યાન

પ્રાસ્તાવિક :

આત્માને સંયમમાં કેમ લાવવો ? એ એક કૂટ પ્રશ્ન છે. આત્માની તૃષ્ણા અનંત છે અને તેને પૂરી કરવા માટે તે અથાગ પ્રયત્ન કરે છે. તૃષ્ણા આકાશ જેવી અનંત હોવાથી તેને કોઈ છેડે જ નથી. શ્રી ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્રના આઠમાં અધ્યાયનમાં કહ્યું છે - “જેમ લાભ થતો જાય તેમ લોભ વધતો જાય. લાભથી લોભ વધે છે. બે માસા સુવર્ણથી કરવા ધારેલું કાર્ય કોડોથી પણ પૂરું ન થયું.”

આ પ્રકારની અનંત તૃષ્ણાઓ વિચાર કરવા માત્રથી તૂટતી નથી. તે માટે જ્ઞાન ઉપરાંત કુશલ ક્રિયાની પણ જરૂર છે. જેમ માર્ગને જાણનારો પુરુષ ગમનાદિ ચેષ્ટારહિત હોવાથી ઈષ્ટસ્થળે પહોંચી શકતો નથી અથવા ઈષ્ટ દિશામાં લઈ જનાર વાયુની ક્રિયા વિનાનું વહાણ ઈચ્છિત બંદરે પહોંચાડતું નથી તેમ ચારિત્ર-સત્ક્રિયારહિત જ્ઞાન પણ મોક્ષરૂપ ઈચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરાવતું નથી.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે કુશલ ક્રિયા કઈ ? તેનો ઉત્તર એ છે કે જે ક્રિયાથી બૂરી આદતો અને સ્વચ્છંદી વર્તન દૂર થાય અને આત્મા વિરતિ, વ્રત, નિયમ અને સદાચારમાં આવે તે ક્રિયા કુશલ કહેવાય. તેનું ફળ મોક્ષ યા પરમ પદની પ્રાપ્તિ છે. આવી ક્રિયા એટલે પ્રત્યાખ્યાન. જ્યાં પ્રત્યાખ્યાન ન હોય ત્યાં કુશલક્રિયા સંભવતી નથી.

પ્રતિ + આ + ખ્યાન આ ત્રણ શબ્દોથી પ્રત્યાખ્યાન શબ્દ નિર્મિત થયો છે. પ્રતિ - પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ, આ - મર્યાદાપૂર્વક, ખ્યાન - કથન કરવું. અનાદિ કાળથી વિભાવદશામાં રહેલા આત્માના સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ મર્યાદાઓનો ત્યાગ કરીને અનુકૂળ મર્યાદાઓનો સ્વીકાર કરવો. આ પ્રત્યાખ્યાનને લોકભાષામાં ‘પચ્ચકૂખાણ’ કહે છે. પ્રત્યાખ્યાનના પર્યાય રૂપે નિયમ, અભિગ્રહ, વિરમણવ્રત, આસ્રવદ્વાર નિરોધ, નિવૃત્તિ, ગુણધારણ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ જૈનશાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે.

પ્રત્યાખ્યાનના ભેદો :

પ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદો છે. (૧) મૂલગુણરૂપ (૨) ઉત્તરગુણ રૂપ.

શ્રમણો માટે પંચ મહાવ્રત અને શ્રાવકો માટે પાંચ અણુવ્રત મૂલગુણરૂપ છે. સાધુઓ માટે પિંડવિશુદ્ધિ આદિ અને શ્રાવકો માટે ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષા વ્રત ઉત્તરગુણ રૂપ છે. મૂલગુણનું પ્રત્યાખ્યાન મોટેભાગે જીવનપર્યંતનું હોય છે. જ્યારે ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન પ્રતિદિન ઉપયોગી છે.

ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાનના બે પેટા પ્રકારો છે: ૧. સંકેત પ્રત્યાખ્યાન ૨. અદ્વા પ્રત્યાખ્યાન. અહીં એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે પ્રત્યાખ્યાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પંચ મહાવ્રતો છે- જેને પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. તેનું પાલન કરવાની યોગ્યતા આવે તે માટે જ અન્ય પ્રત્યાખ્યાનોની યોજના છે.

પ્રત્યાખ્યાનના પ્રવર્તમાનરૂપમાં સંકેત અને અદ્વા પ્રત્યાખ્યાનનો વિશેષ પ્રચાર છે. તેની યોજના જીવોના અલ્પ-બહુ સામર્થ્યને લક્ષમાં રાખી કરવામાં આવી છે. જે જીવોથી વધારે ન થઈ શકતું હોય તે પ્રથમ અંગુઠસહિયં-મુઢિ-સહિયં વગેરે સાંકેતિક પ્રત્યાખ્યાન લઈ શકે. તેની ધારણામાં - 'હું જ્યાં સુધી અંગૂઠો, મુઢી યા ગાંઠ ન ખોલું અથવા ઘરમાં પ્રવેશ ન કરું, જ્યાં સુધી પસીનો સુકાઈ ન જાય ત્યાં સુધી, અમુક શ્વાસોચ્છવાસ પૂરા ન થાય, પાણીથી ભીની થયેલી ખાટલી સૂકાઈ ન જાય અથવા કોઈ વસ્તુમાંથી પાણી ટપકતું બંધ ન થાય, આ દીપક જલતો રહે ત્યાં સુધી વગેરે ત્યાં સુધી ભોજન કરીશ નહિ,.... પારીશ નહિ.... આ પ્રમાણે અંગૂઠો, મુઢી, ગાંઠ, ઘરપ્રવેશ, પ્રસ્વેદ, શ્વાસોચ્છવાસ, પાણીના ટીપાં, દીપક વગેરે સંકેતને ધ્યાનમાં રાખી કરેલા પ્રત્યાખ્યાનને સંકેત પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. જે પ્રત્યાખ્યાનમાં કાળની મર્યાદા યા સીમા બાંધી હોય તેને અદ્વા પ્રત્યાખ્યાન કહે છે.^૨ તે દસ પ્રકારના છે. (૧) નવકારશી (૨) પોરિસી-સાદ્ધપોરિસી (૩) પરિમુઢ-અવઢ (૪) બિયાસણ-એકાસણ (૫) એકલકાણ (૬) આયંબિલ (૭) ઉપવાસ (૮) દિવસચરિયં- ભવચરિયં (૯) અભિગ્રહ અને (૧૦) નિવિવિગઈ યા વિગઈ સંબંધી. જો કે એકાશનાદિમાં સ્પષ્ટ રીતે કાળની કોઈ મર્યાદા નથી. પરંતુ પૂર્વાચાર્યોએ તેની કાળ- મર્યાદા બાંધી છે અને તે પ્રત્યાખ્યાન અદ્વા પ્રત્યાખ્યાન સાથે જ કરવામાં આવે છે.

આગારનું સ્વરૂપ :

પ્રત્યાખ્યાન આગાર સહિત કરવું જોઈએ, નહીંતર તેનો ભંગ થાય

છે. પ્રત્યાખ્યાન ભંગવાથી મોટો દોષ લાગે છે. જ્યારે થોડું પણ પ્રત્યાખ્યાન પાલન કરવામાં ગુણ રહેલો છે. ધર્મ-કાર્યમાં લાભ-હાનિનો વિવેક હોવો જરૂરી છે. આગાર એટલે પ્રત્યાખ્યાન ભંગ ન થાય તે માટે પ્રત્યાખ્યાન લેવાના સમયે જે છૂટ, મર્યાદા અથવા અપવાદ રાખવામાં આવે છે.

કયા પ્રત્યાખ્યાનમાં કેટલા આગાર છે, કયા કયા આગાર છે તે સંક્ષેપમાં નીચે આપેલા છે.

નવકારના ઉચ્ચારણપૂર્વક પારવાના સમયે નવકારશી પ્રત્યાખ્યાનમાં બે આગાર છે. 'નમુકકાર સહિયં'માં સહિયં- સહિત એ મુહૂર્તકાળ(૪૮ મિનિટ)નો નિર્દેશ કરે છે. શાસ્ત્ર તેને કાલ પ્રત્યાખ્યાન ગણે છે. બીજાં કાલ પ્રત્યાખ્યાન જેવાં કે પોરિસી, સાદ્ધ-પોરિસી, પુરિમદ્ધ, અવદ્ધ આદિમાં પ્રહરનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. નવકારશીના પ્રત્યાખ્યાનમાં બે આગારો છે.^૩ અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એ ચાર પ્રકારના આહારોનો ત્યાગ અનાભોગ અને સહસાકાર નામના આગારો સાથે એક સાથે એક મુહૂર્ત પર્યંત(સૂર્યોદયથી) કરવામાં આવે છે. અનાભોગ એટલે વિસ્મૃતિ અને સહસાકાર એટલે ઉતાવળ કે અચાનક- અકસ્માતે મુખમાં વસ્તુ મૂકી દેવી કે પડી જવી.

પોરિસી- પૌરુષિ અર્થાત્ સૂર્યોદય બાદ પુરુષના શરીર પ્રમાણ છાયાનું પ્રમાણ થાય તેટલો કાળ. તેને પ્રહર પણ કહે છે. તેમાં ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ છ પ્રકારના આગાર સાથે છે. અનાભોગ, સહસાકાર, પ્રચ્છન્નકાળ, દિશામૂઢતા, સાધુવચન (આદેશ) અને સર્વસમાધિ વૃત્તિના આ આગારો તે પછીના સાદ્ધપોરિસી (સાર્થ-દોઢગણી)માં પણ યથાવત્ જળવાયા છે. પ્રચ્છન્નકાળ એટલે વાદળ, ધુમ્મસ કે પર્વતની આડમાં સૂર્યનું ઢંકાવું અને છાયા ન પડતાં પ્રત્યાખ્યાનનો કાળ ન જળવાય તેનો આગાર, દિશામૂઢતાના આગારમાં બ્રાન્તિથી પૂર્વ દિશાને પશ્ચિમ દિશા સમજી અપૂર્ણ સમયે આહાર લેવો સૂચિત છે. સાધુનો 'બહુપડિ પુણ્ણાપોરિસી'નો આદેશ યા વચન સાંભળી સમય પહેલાં આહાર ગ્રહણ કરે તો તે પણ આગાર છે. છેલ્લે સર્વ સમાધિવૃત્તિના આગારમાં તીવ્ર શૂળ કે પીડાથી જીવની સમાધિ જળવાતી ન હોય અને આર્ત કે રૌદ્ર ધ્યાન થતું હોય અને ધૈર્ય રહેતું ન હોય તો તે આગારથી આહાર ગ્રહણ કરતાં પ્રત્યાખ્યાન ભંગ થતો નથી. આ સાથે પથ્ય કે ઔષધ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પણ પ્રત્યાખ્યાન ભંગ થાય નહિ.

પુરિમહ નો અર્થ પુરિમાર્ધ- દિવસનો પ્રથમ અર્ધો સમય કે બે પ્રહર સૂચિત કરે છે. તેમાં સાત આગારો છે. ઉપરોક્ત છ ઉપરાંત 'મહત્તરાગારેણં' નામના આગારથી કર્મનિર્જરારૂપ, સાધુ કે સંઘના સંકટ સમયે કે કાર્યવશાત્ મોટા(મહત્તર) કારણથી અપૂર્ણ સમયે પ્રત્યાખ્યાન પારવું પડે તો તેનો ભંગ કહેવાય નહિ. અહીં લાંબો (બે પ્રહરનો) સમય હોવાથી આ આગાર સમાવેલો છે.^૫

એકાસણાદિમાં આઠ આગારો છે.^૬ તિવિહાર એકાસણામાં આહાર પછીના સમયે પાણી પી શકાય છે; ચોવિહાર એકાસણામાં આહાર સમયે જ પાણી પી શકાય, પછી નહિ. તેને 'ઠામચઉવિહાર' કહે છે. પ્રથમ બે અને અંતિમ બે આગારોથી આપણે પરિચિત છીએ. વચ્ચેના ચાર આગારો -

૧. સાગારિઆગારેણં : ગૃહસ્થની હાજરી કે વધુ સમય રોકાવાથી સાધુએ સ્થાનફેર કરતા એકાસણાનો ભંગ ન થાય તે.

૨. આઉટણપસારેણં : ઘૂંટણ-પગ વગેરેના સંકોચ પ્રસારથી આસન ચલાયમાન થાય તો પ્રત્યાખ્યાન ભંગ ન થાય તે.

૩. ગુરુ અબ્બુકાણેણં : એકાસન સમયે ગુરુજીના આવવાથી વિનયાર્થે ઉભું થવું પડે તેનો આગાર.

૪. પરિટ્ટાવણિયાગારેણં : શ્રમણભિક્ષામાં અતિમાત્રામાં વધેલો આહાર નિરવધ સ્થાને પરઠવી દેવો જોઈએ કારણ બીજે દિવસે તે કલ્પે નહિ. જો પરઠવવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હોય તો એકાસન કરનાર બીજીવાર આહાર લે તેનો આગાર સૂચવેલો છે. આહાર ફેંકી દેતા જીવવિરાધનાના દોષ લાગે છે. એકલઠાણામાં સાત આગારોમાં ઉપરના આઠ આગારોમાંથી એક આઉટણપસારેણંનો આગાર નથી કારણ અહીં એકજ સ્થિતિમાં અંગોપાંગ રાખવાના હોય છે.

આયંબિલ-આચામ્લ; આયં-આચામ-ઓસામણ અને અમ્લ-ખટાશ. ઉપલક્ષણથી તમામ વિગઈઓ, મરચું, મસાલાદિ સ્વાદવર્ધક અને સ્નિગ્ધ - રસના ત્યાગપૂર્વક પ્રાયઃ નીરસ, રૂક્ષ અને સૂકાં ખાદ્યાન્નું ભોજન તેથી આ પ્રત્યાખ્યાનમાં સ્વાદજય માટે પૌષ્ટિક, ગરીષ્ઠ, સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોનો ત્યાગ નિહિત છે. તેનાં ત્રણ આગારો વિશિષ્ટ છે.

૧. લેવાલેવેણં : લેપ-અલેપથી અર્થાત્ ત્યાજ્ય પદાર્થોના લેપ શુષ્ક આયંબિલ પદાર્થોને લાગી જાય તો તેનો આગાર.

૨. ગિહત્યસંસદ્દેશાં : ગૃહસ્થ સાધુને ભોજન આપે તે સમયે ચમચામાં અકલ્પ્ય વિગઈ કે મસાલાનો બહુ ઓછી માત્રાવાળો- સંસકત થયેલો- આપે તો તેનો આગાર.

૩. ઉકિખતવિવેગેશાં : આયંબિલના આહાર ઉપર સૂકી વિગઈ/ ગોળ યા મીઠાઈ રાખી હોય તેને સારી રીતે ઊઠાવી લીધા પછીનો જે અંશ રહે તેનો આગાર અહીં નિર્દેશલ છે.^૦

ઉપવાસમાં પાંચ આગારો છે. તેના પ્રત્યાખ્યાનમાં - અભ્ભતક- અભકતાર્થ- જેમાં ભોજનનું પ્રયોજન ન હોય તે અને સાથે પારિક્ષાવણિયાગારેશાં વિશેષરુપે છે. જો તિવિહાર ઉપવાસ હોય તો પાણી પીવાની છુટ હોવાથી વધેલો આહાર ગુર્વાજ્ઞાથી ખાઈ પાણી પી શકાય છે. ચોવિહાર ઉપવાસમાં જો આહાર અને પાણી બન્ને વધેલા હોય તો જ ખાઈ શકાય છે. પાણી વધ્યું ન હોય તો એકલો આહાર લઈ શકાય નહિ.

પચ્ચક્રખાણોમાં મુખ્યત્વે પાણી સંબંધી- પોરિસીથી ઉપવાસ પર્યંતના તપમાં ઉત્સર્ગ માર્ગે ચોવિહારનો નિર્દેશ છે. જો તિવિહાર કરવામાં આવે તો તેના છ આગારો દર્શાવ્યા છે.^૬ જેમાં ઓસામણ, ખજૂર કે આમલીવાળા પાણીથી અથવા જે પાત્રમાં તેના લેપ-યુક્ત પાણી હોય તે સિવાય ત્રિવિધ આહાર (અશન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ)નો ત્યાગ દર્શાવેલ છે. ઉપવાસ એકાશનાદિ તપ સમયે તેથી પ્રત્યાખ્યાન ભંગ થતો નથી. જેમાં લેપ ન હોય પણ છાશનું નીતરેલું પાણી હોય, ત્રણવાર ઊંકાળેલું શુદ્ધ સ્વચ્છ જળ, તલ કે કાચા ચોખાનું ઓસામણ (બહુલ જળ), પકાવેલા ચોખા, ડાંગર કે દાળનું ઓસામણ વગેરે ગાળીને લેવાથી તથા લોટની કણેકનું નીતરેલું પાણી પીવાથી પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી.

ચરમ પ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદ છે. (૧) દિવસના અંતિમ ભાગનું (૨) જીવનના અંતિમ સમયનું. બન્નેને ક્રમશઃ 'દિવસચરિયં' અને 'ભવચરિયં' કહે છે. ભવચરિયં જ્યાં સુધી પ્રાણ રહે ત્યાં સુધીનું હોય છે. દિવસચરિયંના ચાર આગારો છે.^૬ આમાં રાત્રિભોજનના ત્યાગના નિયમને દઢાવાય છે. ભવચરિયંમાં બે આગારો છે. (૧) અનાભોગ અને (૨) સહસાકાર તેમાં 'સવ્વસમાહિવત્તિયાગાર' કે 'મહત્તરાગાર' ની જરૂર નથી. આ બે આગારોથી ઉપયોગશૂન્યતા કે આંગળી આદિ મોંમાં મૂકવાથી વ્રતભંગ થતો નથી.

અભિગ્રહ- પ્રત્યાખ્યાનમાં ^{૧૦} કોઈને કોઈ રૂપમાં તપ ત્યાગને અનુરૂપ સંકલ્પ યા નિયમ કરવો એટલે અભિગ્રહ ધારણ કરવો કહેવાય. તેનાં ચાર આગારો છે. (૧) અનાભોગ (૨) સહસાકાર (૩) મહત્તર અને (૪) સર્વસમાધિવૃત્તિ. કોઈ વસ્તુત્યાગરૂપ અભિગ્રહ ધારે તો સાથે ચોલપટ્ટાગારેણં નામનો પાંચમો આગાર બોલવાથી કારણવશાત્ ચોલપટ્ટ ધારણ કરવો પડે તો પ્રત્યાખ્યાનભંગ થાય નહિ.

વિગઈ ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાનમાં એક આગાર 'પડચ્યમક્રિબએણં' દ્વારા સૂકી રોટી નરમ રાખવા અલ્પમાત્રામાં સ્નિગ્ધ કરેલી હોય તેને ખાવાથી '-પ્રતીત્ય-પ્રક્ષિત-' આગારથી પચ્યકખાણ ભંગ થતો નથી, શરત એટલી કે તેમાં ઘીનો સ્વાદ ન આવે. નીવિમાં ત્રણવાર ઘી/તેલમાં તળ્યા પછી ચોથી વાર તળેલી વસ્તુ કે મીઠાઈનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમ આયંબિલ અને નીવિના અનુક્રમે આઠ અને નવ આગારો થાય છે.

આગારોની સમાનતાથી એકાસણા સાથે બિયાસણ, પોરિસી સાથે સાહ્પોરિસી અને પુરિમુદ્ધ સાથે અવદ્ધ, ચોવિહાર, તિવિહાર, દુવિહારના પ્રત્યાખ્યાન સાથે આપી શકાય છે.

દૈનિક દેશાવકાશિક વ્રતમાં ચૌદ વસ્તુઓના ભોગ-પરિભોગના નિયમો ધારવામાં આવે છે. શ્રાવક જીવનનું એ અગત્યનું અંગ છે. તેમાં પણ ચાર આગારો- અનાભોગ, સહસાકાર, મહત્તર અને સર્વસમાધિવૃત્તિનું કથન કરવામાં આવે છે.

પ્રત્યાખ્યાન પારવા સમયે સમ્યગ્ શુદ્ધિના છ કારણોનો પાઠ^{૧૧} બોલવામાં આવે છે. સ્પર્શિત (વિધિપૂર્વક), પાલિત (વારંવારના ઉપયોગપૂર્વક), શોભિત (ગુરુ, તપસ્વી, બાલ, જ્ઞાનવૃદ્ધાદિને આપીને તીરિત (અવધિ પૂરી થયા બાદ થોડી વધુ વાર સમય કાઢીને), કીર્તિત (પ્રત્યાખ્યાનની પ્રશંસા કરીને) અને આરાપિત (કર્મક્ષયના હેતુપૂર્વક). આ છ કારણોમાં પ્રત્યાખ્યાનની ભવ્યતા પ્રગટ થાય છે. બીજી રીતે છ શુદ્ધિની પ્રરૂપણા પ્રત્યાખ્યાન ભાષ્યની ૪૬ મી ગાથામાં કરવામાં આવી છે. જે નીચે મુજબ છે. (૧) સદ્દહણા (૨) જાણપણું (૩) વિનય (૪) અનુભાષણ (૫) અનુપાલન અને (૬) ભાવશુદ્ધિ.^{૧૨}

ઉપસંહાર :

કાર્યોત્સર્ગ પૂર્ણ થતાં ભૂતકાલીન પાપ કર્મને આત્મામાંથી અલગ

કરવાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થાય છે. એ પૂર્ણ કર્યા પછી સંસારી જીવ પોતાના લૌકિક વ્યવહારમાં પુનઃ પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ આ પુનઃ પ્રવૃત્ત થતાં પહેલાં શાસ્ત્રકાર ભગવંત આપણા આત્માના હિતને માટે, પૂર્વે કરેલી અશુભ પ્રવૃત્તિ પુનઃ ન કરવાનાં પ્રત્યાખ્યાન/પચ્ચક્ષ્પાણ આપે છે.

જો આ પચ્ચક્ષ્પાણ લેવામાં ન આવે તો ભૂતકાળમાં કરેલ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. તેથી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ છ યે આવશ્યકમાં સૌથી છેલ્લે પ્રત્યાખ્યાન મુક્યું છે.

પ્રત્યાખ્યાન લેવાથી આપણો આત્મા જેની સાથે પ્રત્યક્ષ જોડાયેલો નથી એવાં અજ્ઞાતપણે થતાં પાપોથી બચી જાય છે. અને ક્યારેક એવાં પાપ કરવાનો અવસર આવે ત્યારે પોતે તે પ્રતિજ્ઞામાં દઢ રહી તે કરતો નથી. અથવા બળાત્કારે કોઈ તેની પાસે એવું પાપ કરાવે ત્યારે તેનો મનમાં રંજ રહે છે. અને પાછળથી તેની આલોચના લઈ શુદ્ધ બને છે. આ રીતે તે કાયાથી પાપ કરતો હોવા છતાં મનથી અને વચનથી પાપથી અલિપ્ત બને છે.

પ્રત્યાખ્યાનથી કર્મોનો આસ્રવ બંધ થાય છે, તૃષ્ણાઓનો ઉચ્છેદ થાય છે, ઉપશમભાવ પ્રગટે છે, સાધકમાં ચારિત્રધર્મનો આર્વિભાવ થાય છે, જૂના કર્મોની નિર્જરા થાય છે અને ઉત્તરોત્તર ઊંચા ગુણસ્થાનકો પર આરૂઢ થઈ શાશ્વતસુખ છે તે-મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે પ્રત્યાખ્યાન પરંપરાએ મોક્ષ ફલદાયક છે. ^{૧૩}

પ્રત્યાખ્યાન નાનું હોય કે મોટું, તે લીધા પછી યથાધિપણે પાળવું જોઈએ. તેમ કરવાથી મનની મક્કમતા કેળવાય છે, ત્યાગની તાલીમ મળે છે, ચારિત્રગુણની ધારણા થાય છે. તેથી પ્રત્યાખ્યાનને વૃત્તિસંસ્કય યોગ તરફ ક્રમશઃ વધતી સાધના કહી શકાય.

પાદટીપ

જહા લાહો તહા લોહો, લાહા લોહો વહઈ ।
 દો માસ કયં કજજં, કોડીએ વિ ન નિહિયં ॥૧૭ ॥ કાંપિલીય અધ્યયન
 શ્રી ઉત્તરાજઝયણ સુત્તં : સં. મુનિ પુણ્યવિજયજી પ્ર. શ્રી મ. જૈ. વિ. મુંબઈ (૧૯૭૭)
 પૃ. ૧૧૮

૨. નવકારસહિઅ પોરિસિ પુરિમઢ્ઠે-ગાસણેગઠાણે અ ।
આયંબિલ અબ્બત્તઢ્ઠે, ચરિમે અ અભિગ્ગ હે વિગઠી।।૩।
પ્રત્યાખ્યાનભાષ્ય શ્રી ચૈત્યવંદનાદિભાષ્યત્રયમ્ લે. દેવેન્દ્રસૂરિ પ્ર. શ્રી જિનશાસન
આરાધના સમિતિ મુંબઈ (૧૯૯૮) પૃ. ૧૬૦.
૩. ઉગ્ગએ સૂરે નમુકકારસહિયં મુઢ્ઠિસહિયં પચ્ચકખાઈ,
ચઉવ્વિહંપિ આહારં અસણં પાણં ખાઈમં સાઈમં
અત્તથણાભોગેણં સહસાગારેણં વોસિરઈ ॥ -નવકારશી પચ્ચકખાણ
શ્રી પંચપ્રતિક્રમણસૂત્ર લે. શ્રી ગૌતમ ગણધરાદિ પ્ર. ગોડીજી જૈન દેરાસર,
મુંબઈ બીજી આવૃત્તિ(૧૯૬૦) પૃ. ૩૧૪.
૪. ઉગ્ગએ સૂરે નમુકકારસહિયં પોરિસિ/ સાઠ્ઠપોરિસિ
ઉગ્ગએ સૂરે ચઉવ્વિહં પિ આહારં અસણં પાણં ખાઈમં
સાઈમં અત્તથણાભોગેણં સહસાગારેણં પચ્ચન્નકાલેણં
દિસામોહેણં સાહુવયણેણં સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં વોસિરઈ ।- પોરિસી
પચ્ચકખાણ
એજન પૃ. ૩૧૪.
૫. સૂરે ઉગ્ગએ પુરિમઢ્ઠ-અવઢ્ઠ મુઢ્ઠિસહિયં પચ્ચકખાઈ,
ચઉવિહંપિ આહારં અસણં પાણં ખાઈમં સાઈમં
અત્તથણાભોગેણં સહસાગારેણં પચ્ચન્નકાલેણં દિસામોહેણં
સાહુવયણેણં મહત્તરાગારેણં સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં વોસિરઈ-
પુરિમઢ્ઠ-અવઢ્ઠપચ્ચકખાણ. એજન પૃ.૩૧૪-૧૫
૬. એગાસણં પચ્ચકખાઈ તિવિહં પિ આહારં અસણં ખાઈમં
સાઈમં, અત્તથણાભોગેણં સહસાગારેણં સાગારિઆગારેણં
આઉટણપસારેણં ગુરુઅબ્બુઢ્ઠાણેણં પારિઢ્ઠાવણિયાગારેણં
મહત્તરાગારેણં સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં
એકાશન-બિયાસણ પચ્ચકખાણ એજન પૃ. ૩૧૫
૭. આયંબિલં પચ્ચકખાઈ-અત્તથણાભોગેણં સહસાગારેણં
લેવા-લેવેણં ગિહલ્થ-સંસઢ્ઠેણં ઉકિખત્તવિવેગેણં પારિઢ્ઠાવણિયાગારેણં
મહત્તરાગારેણં સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં
આયંબિલ પચ્ચકખાણ. એજન પૃ.૩૧૬.
૮. પાણસ્સ લેવેણ વા અલેવેણ વા અચ્છેણ વા બહુલેવેણ વા
સંસિત્થેણ વા અસિત્થેણ વા એજન પૃ.૩૧૬.
૯. દિવસ ચરિયં પચ્ચકખાઈ ચઉવ્વિહંપિ આહારં - અસણં
પાણં ખાઈમં સાઈમં અત્તથણાભોગેણં સહસાગારેણં
મહત્તરાગારેણં સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં
સાંજના પચ્ચકખાણો એજન પૃ. ૩૧૮

૧૦. અભિગ્ગહં પચ્ચકખાઈ અગ્ગત્થણ્ણભોગેણં સહસાગારેણં
મહત્તરાગારેણં સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં
અભિગ્ગહ પચ્ચકખાણં એજન પૃ. ૩૧૮.
૧૧. ફાસિયં પાલિયં સોહિયં તીરિયં કીઠ્ઠિયં આરાહિયં
જં ચ ન આરાહિયં તસ્સ મિચ્છા મિ દુકકકં ।
પચ્ચકખાણ પારવાન્નો વિધિ એજન. પૃ. ૫૯૫
ફાસિય પાલિય સોહિય તીરિય કીઠ્ઠિય આરાહિયં સુહં - ૪૪ મી ગાથા
પચ્ચકખાણ ભાષ્ય
શ્રી ચૈત્યવંદનાદિ ભાષ્યત્રયમ્ લે. દેવેન્દ્રસૂરિ. પ્ર. શ્રી જિનશાસન આરાધના
સમિતિ મુંબઈ (૧૯૯૮) પૃ.૨૦૯.
૧૨. નુ અહવા છ સુદ્ધિ સદ્દણા ॥ જાણણ વિજાયણુભાસણ અણુપાલણ ભાવસુદ્ધિત્તિ
॥૪૬॥
-૪૬ મી ગાથા પચ્ચકખાણભાષ્ય. એજન પૃ. ૨૧૦.
૧૩. પચ્ચકખામિણં સેવિઉણ ભાવેણ જિણવરુદ્ધિં
પત્તા અનંતજ્જવા સાસય સુક્ખં લહું મુક્ખં ॥૧૬૨૧ ॥-આવશ્યક નિર્ધુક્તિ.
શ્રી આવશ્યકસૂત્ર-ઉત્તરાર્થ (ઉત્તરભાગ)-લે. આ. ભદ્રબાહુ પ્ર. આગમોદય
સમિતિ
મહેસાણા (૧૯૧૭) પૃ. ૮૬૩.

ઉપસંહાર

પ્રાસ્તાવિક :

ષડ્ઞાવશ્યક એ જિનધર્મના હાર્દરૂપ ક્રિયાયોગ છે. તેમાં જૈન આચારમીમાંસાનું સંકલન થયું છે. આ સંકલન તેના આરાધકો એવા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એમ ચતુર્વિધ સંઘને ઉપયોગી છે.

પ્રથમ આવશ્યક -સામાયિકની આરાધના પ્રશમભાવની જીવનમાં પ્રતિષ્ઠા કરે છે. તો દ્વિતીય અને તૃતીય આવશ્યકો- ચતુર્વિંશતિ સ્તવ અને વંદનક આવશ્યકો અનુક્રમે પ્રમોદભાવ અને વિનયભાવને જીવનમાં દઢ કરે છે. અધિક ગુણીની ગુણસ્તવના જીવનમાં પ્રસરતા અહંકાર અને અભિમાનને લગામ દે છે. જિનેશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિ એક શ્રેષ્ઠ આલંબન આપણને પુરું પાડે છે. ગુરુ પ્રત્યેનો પ્રતિપત્તિરૂપ વિનય ગુરુની આશાતના થઈ હોય તો ક્ષમાપના વ્યક્ત કરે છે. આ ક્ષમાપનાનો ભાવ વિસ્તરી જગતના સમસ્ત જીવોને આવરી લે તેવો જીવનવ્યાપી થઈ જાય તો જીવનમાં જોવા મળતાં દ્વેષ, ક્રોધ અને વૈરના વમળો શમી જાય. ચતુર્થ પ્રતિક્રમણ આવશ્યકની વિશેષતા એ છે કે તેમાં સ્વન્ત દોષોનું દર્શન થાય છે, પોતે કેટલો અપૂર્ણ છે તેનું ભાન થાય છે. તેથી એ દોષોની નિંદા આત્મસાક્ષીએ કરી ગુરુ સમક્ષ પ્રગટરૂપે કબૂલાત ગર્હા અને આત્માને વોસિરાવવા દ્વારા આત્માની અશુભ પરિણતિઓનો ત્યાગ કરવા સાથે મહાભિનિષ્ક્રમણની યાત્રા શરૂ થાય છે. પંચમ કાંયોત્સર્ગને આપણે જીવનમાં સ્થાન આપીએ છીએ ત્યારે તે કર્મના અને દોષના પ્રહારોથી ધાયલ થયેલા જીવનની ચિકિત્સારૂપ બની જાય છે. આ ચિકિત્સાનો આશય આત્મામાં પેસી ગયેલાં શલ્યો દૂર કરવાનો છે. રૂઝા જીવનને ત્યાર પછીનું આરોગ્યનું વરદાન છઠ્ઠા આવશ્યક પ્રત્યાખ્યાનની ગુણધારણાથી મળે છે. તેથી આરોગ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ સાથે નવું જીવન મળ્યાનો અહેસાસ થાય છે. વર્તમાન અને ભાવિના સંભવિત કર્મશ્રવણોનો નિરોધ અને આત્માના સંવરભાવની કેળવણી આ આવશ્યકમાં નિહિત છે.

સાવધયોગની વિરતિ, ચોવીસજિનનું સદ્ભૂત કીર્તન અને ગુરુનો વિનય મુમુક્ષુને પ્રતિક્રમણ ક્રિયાનો સાચો અધિકારી બનાવે છે. આવી

લોકોત્તર ક્રિયાની વિશેષ સાર્થકતા ઊભી થાય તે માટે પ્રતિક્રમણ પછી 'વાછ, કાછ મન નિશ્ચલ' રાખવા કાર્યોત્સર્ગ અને નાના પ્રકારના સંયમારાધનરૂપ પરચક્ષ્ણણ પ્રહણ કરવામાં આવે તે જીવનમાં પ્રગતિ વાંચ્છુ માટે જરૂરી છે.

જૈન આગમિક સાહિત્યમાં આ ષડ્-આવશ્યક ક્રિયાના સૂત્રો મૂલભૂત સૂત્રો ગણાય છે. વર્તમાન જિનશાસનની સ્થાપના ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીએ વિ.સં. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષે કરી ત્યારથી આ સૂત્રો પ્રચલિત છે. આમ આગમ સાહિત્યમાં તેઓનો સમાવેશ મૂલ સૂત્રો તરીકે થયો છે અને તે છ અધ્યયનોમાં વિભાજિત છે. આ મૂલ સૂત્રો ઉપર અનેક શાસ્ત્રકારોએ નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકાઓ ઈત્યાદિ રચ્યાં છે. એનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન અહીં રસપ્રદ બની રહેશે.

આવશ્યક નિર્યુક્તિ :

નિર્યુક્તિ એ આગમોની પદબદ્ધ પ્રાકૃત ટીકા છે. નિર્યુક્તિમાં મૂલગ્રંથના પ્રત્યેક પદનું વ્યાખ્યાન ન કરતા વિશેષરૂપે પારિભાષિક શબ્દોનું જ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. આચાર્ય ભદ્રબાહુએ આ નિર્યુક્તિની રચના કરી છે. તેઓ છેદસૂત્રકાર અને ચતુર્દશ પૂર્વધર આચાર્ય ભદ્રબાહુ- પ્રથમથી ભિન્ન છે. તેઓ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહમિહિરના ભાઈ હતા અને અષ્ટાંગનિમિત્તક તથા મંત્રવિશારદ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેમની બીજી કૃતિ ભદ્રબાહુસંહિતા છે. તેમનો જીવનકાળ વિ.સં.૫૦૦ થી ૬૦૦ વચ્ચેનો જણાય છે.

વિષય વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ આ એક મહત્વની કૃતિ છે. આ કૃતિમાં પ્રથમ ઉપોદ્ઘાત છે જે ગ્રંથની ભૂમિકા રજૂ કરે છે. પંચજ્ઞાન વિવેચન પછી તેમણે સામાયિક નિર્યુક્તિથી આવશ્યકાદિ અધ્યયનોનું નિર્યુક્તિમૂલક વિવરણ કર્યું છે. આચાર્ય ભદ્રબાહુની આ પ્રથમ કૃતિ છે. તેના પર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તર, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી કોટયાચાર્ય, શ્રી મલયગિરિ આચાર્ય તથા મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ અને શ્રી માણિક્યશેખરસૂરિની વ્યાખ્યાઓ મળે છે.

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય :

આ ભાષ્યમાં જૈનાગમોમાં વર્ણિત બધાંજ મહત્વપૂર્ણ વિષયોની ચર્ચા

છે. તેના કર્તા આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતાના તર્કપૂર્ણ આલેખનમાં નયવાદ, જ્ઞાનવાદ, પ્રમાણશાસ્ત્ર, આચારનીતિ, સ્યાદ્વાદ અને કર્મ સિદ્ધાન્તને આવરી લઈ તેનું અન્ય દર્શનો સાથે તુલનાત્મક વિવરણ કર્યું છે. જૈનાગમો સમજવાની ચાવી આ ભાષ્યમાં રહેલી છે. તેનો આધાર ત્યારપછી રચાયેલા બધાંજ આગમગ્રંથોએ લીધો છે. આ ગ્રંથ આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યારૂપ પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલો છે અને તેમાં કેવળ પ્રથમ- સામાયિક આવશ્યક સંબંધી નિર્યુક્તિની ગાથાઓનું વિવેચન મળે છે. આ એક જૈન જ્ઞાનમહોદયિ ગ્રંથ છે.

આવશ્યક ચૂર્ણિ :

નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય જેવી પદ્ધાત્મક વ્યાખ્યાઓ ઉપરાંત ગદ્યાત્મક વ્યાખ્યાઓની જરૂરિયાત જણાતા તેની પૂર્તિ અર્થે પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતમાં જે વ્યાખ્યાઓ રચવામાં આવી તેને ચૂર્ણિ કહે છે. આવશ્યકચૂર્ણિના રચયિતા શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તર છે. તેઓ ભાષ્યકાર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પછી અને ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં થયા હતા. તેમનો સમય વિ.સં. ૬૫૦-૭૫૦ વચ્ચે મૂકવામાં આવે છે. આવશ્યક ચૂર્ણિનું મહત્ત્વ અને ઐતિહાસિક મૂલ્ય તેમણે રચેલી બીજી ચૂર્ણિઓથી વિશેષ છે. અહીં અનેક રસપ્રદ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને પૌરાણિક આખ્યાનોનો સંગ્રહ થયેલો છે.

નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિઓની રચના બાદ જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃતમાં અનેક ટીકાઓ લખી છે. તેમાંની કેટલીક ઉપલબ્ધ નથી. ટીકાઓના ઘણા અલગ અલગ નામો જોવા મળે છે. ટીકા, વૃત્તિ, વિવૃત્તિ, વિવરણ, વિવેચન, વ્યાખ્યા, વાર્તિક, દીપિકા, અવચૂરિ, અવચૂર્ણિ, પંજિકા, ટિપ્પણ, ટિપ્પણક પર્યાય, સ્તબક, પીઠિકા, બાલાવબોધ વગેરે.

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ :

આ પ્રાચીનતમ ટીકાનો પ્રારંભ આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણે કર્યો હતો, જેને કોટ્યાચાર્ય વાદિ ગણિએ પૂરી કરી. વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની આ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિની ભાષા શૈલી સરળ, સ્પષ્ટ, પ્રાસાદિક અને પ્રસન્નકર છે. કોટ્યાચાર્ય એ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વિવરણનું નામ પોતાની રીતે 'વિશેષાવશ્યક લઘુવૃત્તિ' આપ્યું છે.

આવશ્યક લઘુવૃત્તિ :

પાકિની મહત્તરાસુનુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ જૈન આગમોની ટીકાઓ લખી છે. તેમનો જીવનકાળ વિ.સં.૭૫૭-૮૨૭ વચ્ચેનો છે. આ ટીકા, આવશ્યકચૂર્ણિનું અનુસરણ કર્યા વગર, આવશ્યક નિર્ધુક્તિના વિવેચન તરીકે છે. તેમણે આની બૃહદ્ વૃત્તિ પણ લખી હશે- જે હાલ અપ્રાપ્ય છે. આ વૃત્તિનું નામ 'શિષ્યહિતા' છે. આ ટીકા ૨૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે.

આવશ્યક વિવરણ :

વિક્રમની અગ્યારમી સદીમાં થયેલા આચાર્યશ્રી મલયગિરિએ આ વિવરણની રચના કરી છે. તે આવશ્યક નિર્ધુક્તિ ઉપર લખાયેલું છે. મંદબુદ્ધિના લોકો માટે તે રચ્યું છે તેમ પ્રારંભમાં શ્રીમલયગિરિએ દર્શાવ્યું છે. પ્રત્યેક વિષયનું આવશ્યક પ્રમાણો સાથે સરળ અને પ્રાંજલ શૈલીમાં વિવેચન થયેલું છે. વિવિધ સ્થાનો પર કથાનકોના પ્રસંગો આચાર્યશ્રી ભૂલ્યા નથી. આ કથાનકો પ્રાકૃતમાં છે. ઉપલબ્ધ વિવરણ બીજા આવશ્યક સુધી જ છે.

આવશ્યકવૃત્તિપ્રદેશ વ્યાખ્યા:

વિક્રમની અગ્યારમી સદીમાં થયેલા મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ પાંચ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પણક લખેલ છે અને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ઉપર અઠ્ઠાવીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ વિસ્તૃત વૃત્તિ લખી છે. તેમના શિષ્ય શ્રી ચન્દ્રસૂરિએ પ્રદેશ વ્યાખ્યા ટિપ્પણક લખ્યું છે. હારિભદ્રીય વૃત્તિના કઠિન સ્થાનોને તેમણે સરળ શૈલીમાં સમજાવ્યા છે. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ઉપરની બૃહદ્ વૃત્તિને શિષ્યહિતાવૃત્તિ પણ કહે છે.

અન્ય ટીકાઓ :

આવશ્યકો ઉપર અનેક આચાર્યોએ કલમ ચલાવી છે. શ્રી તિલકસૂરિએ (વિ.સં.૧૨૯૬) ટીકા લખી છે જેને લઘુવૃત્તિ કહે છે. શ્રી જિનભદ્રસૂરિ, નમિસાધુ (વિ.સં.૧૧૨૨), જ્ઞાનસાગર (વિ.સં.૧૪૪૦) અને માણિક્યશેખરસૂરિએ પણ આવશ્યકો પર ટીકાઓ રચી છે. માણિક્ય શેખરસૂરિ અંચલગચ્છીય મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય હતા. તેઓ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં થયા હતા. તેમની 'આવશ્યક નિર્ધુક્તિ ટીપ્પણ' મુખ્યકૃતિ છે.

દિગંબર પરંપરામાં આચારાંગ જેટલી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા ગ્રંથ-મૂલાચારમાં પણ ષડ્ આવશ્યકનો અધિકાર વર્ણવાયેલ છે. મૂલાચારને હવે વિદ્વાનો યાપનીય સંપ્રદાયનો ગ્રંથ માને છે. તેમાં આવશ્યકનું તાત્પર્ય શ્વેતાંબર પરંપરામાન્ય આવશ્યકસૂત્રથી જ છે. આવશ્યક વિષે 'પ્રતિક્રમણ ગ્રંથત્રયી' નામે અચેલ પરંપરા પ્રચલિત ગ્રંથમાં શૌરસેની પ્રાકૃત પ્રયોજેલ છે જે અર્ધમાગધી આવશ્યકસૂત્રને અનુસરે છે. આ પ્રતિક્રમણ ગ્રંથત્રયીના અનેક પાઠો યથાવત્ રૂપે કે વાચનાભેદ આદિ સાથે આવશ્યક સૂત્રમાં જોવામાં આવે છે. તેથી એ ફલિત થાય છે કે આ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર મૂળમાં યાપનીય પરંપરામાં રહેલું હોવું જોઈએ, જેને પછી દિગંબરોએ અપનાવેલું છે.

આવશ્યક સૂત્રોની પ્રતિષ્ઠા શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર પછીના સ્થાને છે. તેના અનેક પાઠો જૈન બાળકો અને બાળાઓ નાનપણથી જ મોઢે કરે છે. આ પ્રણાલિકા અત્યાર સુધી ચાલતી આવી છે. જિનધર્મની ક્રિયાઓમાં આવશ્યકો પ્રથમ સ્થાને છે. ઐતિહાસિક રીતે અને મહત્વની દૃષ્ટિએ તેમનું સ્થાન સૌથી અગત્યનું છે. સ્નાત્ર મહોત્સવ, વિવિધ પૂજનો કે વિવિધ પૂજાઓ, દેવવંદનો ઈત્યાદિ ત્યારપછીના સમયમાં રચાયા છે.

ષડ્ આવશ્યકોને પ્રતિક્રમણમાં સમાવવામાં આવ્યા છે અને તે આત્મશુદ્ધિના અભિયાન સમાન છે. તેનાથી આત્મા અનેકગુણોથી શોભાયમાન થાય છે. આવશ્યકોની આ ક્રિયા ક્રિયાવંચક યોગ બનતા આત્મામાં સર્વજીવો પ્રત્યે ભીનાશ અને કુમાશ પ્રગટે છે. અનાદિના કુસંસ્કારોથી આત્મા વિમુખ બને છે અને જીવનો શિવ બનવાનો યોગ અહીં પ્રગટ થાય છે.

પરિશિષ્ટ

આ લઘુશોધ નિબંધ લખાપો તે સમયે કેટલાક મુદ્દાઓ મનમાં ઉદ્ભવ્યા તેનું નિરૂપણ અસ્થાને નહિ ગણાય.

વર્તમાનમાં ષડાવશ્યક્રમય પ્રતિક્રમણ પ્રચલિત છે. તેમાં રસ પડતો નથી એવી વ્યાપક ફરિયાદ છે. તેમાં આવતા વારંવારના નમસ્કાર, વારંવારના ગુરુવંદન, ખામણાં અને નાનીનાની ક્રિયા વિધિઓમાં લોકોને સમજણ પડતી નથી અને ગતાનુગતિકપણે ચાલતું હોવાથી સામાન્ય જન સંવત્સરી કે પર્યુષણ સિવાય તેમાં રસ લેતો નથી કે જોડાતો નથી. વિશાળ ઉપાશ્રયોમાં દૈનિક પ્રતિક્રમણમાં ભાગ્યેજ દસ કે પંદર વ્યક્તિઓ હોય છે. આપણે ક્યારેય એ વિચાર્યું નથી કે ભગવાન મહાવીરદેવના શાસન સ્થાપના દિવસથી શરૂ થયેલ આ પ્રતિક્રમણ ધર્મનો મહિમા આજ સુધી હજારો વિદ્વાનોએ, સાધુ-સાધ્વી કે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સહિત ચતુર્વિધ સંઘે ગાયો છે, અનુભવ્યો છે તેથી આપણે કેમ અસ્પૃષ્ટ છીએ ?

જીવનમાં અઢળક પાપોનો ભાર ખડકાતો જાય છે અને તેના દારૂણ વિપાકો ભાવિમાં ભોગવવાના આવશે તેવી સમજ માણસે ગુમાવી છે. તેથી પાપોથી પાછા હટવું કેટલું મહત્ત્વનું છે તેની સમજ માણસમાં ઊગે તો અનેક ઈતર પ્રવૃત્તિમાં વેડફાતો સમય બચાવી તે પ્રતિક્રમણની ઉપાદેયતા પ્રત્યે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય અને તે રસ કે આનંદનો વિષય બને.

પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો સમજાતાં નથી તેનો ઉત્તર પૂજ્ય પંન્યાસશ્રી નંદીધોષવિજયજી ગણિએ તેમની સમીક્ષામાં આપેલ છે. પ્રાકૃતનું અણજાણપણું હોવા છતાં તેના પ્રત્યે મંત્રાકર સમઉપયોગ અને તેદનુરૂપ ભાવની કેળવણીથી પણ જીવનમાં સમતા, પ્રમોદ-ભક્તિ, વિનય-નમ્રતા, પશ્ચાત્તાપ, એકાગ્રતા અને ભાવિની જાગરૂકતા જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય છે. તે ઉપરાંત તેટલો ક્રિયાનો સમય પાપ-પ્રવૃત્તિમાંથી બચવારૂપે સફળ ગણી શકાય. વળી એક પ્રકારના સંસ્કાર જીવનમાં પડે છે તે શ્રેયસ્કર ગણી શકાય. હાલમાં ઘણી જગ્યાએ ધ્યાનશિબિરો યોજાય છે અને લોકો તે પ્રત્યે આકર્ષાય છે. ધ્યાનશિબિરની સફળતા માટે તેના નિયમોનું પાલન અને જાગૃતિ પ્રત્યે ઉત્કંઠા ધરાવીએ છીએ તે જ રીતે પ્રતિક્રમણ પ્રત્યે પણ

એવી જ ઉત્કંઠા ધરાવીએ તો તેનો લાભ ધ્યાનશિબિર કરતાં અનેક ગણો છે. ધ્યાનમાં એકાગ્રતા અને 'અવેરનેસ'ને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. શરીર, ધનસંપત્તિ, કામસુખો વગેરે ક્ષણિક છે અને તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય-ભાવ કેળવવો જોઈએ તેવી સમજ આપવામાં આવતી નથી. જો રાગ, દ્વેષ કે મોહના મૂળમાં ઘા કરવામાં ન આવે તો તે પ્રકારનું ધ્યાન દેહાધ્યાસને ઘટાડવામાં તથા આગળ જતા નિર્મૂળ કરવામાં કે આત્માના વિધેયાત્મક સ્વરૂપને પામવામાં ભાગ ભજવતું નથી. તે ફક્ત મનની શાંતિ અને તેના પ્રયત્નોની નોંધ લેવા પૂરતું સીમિત બની જાય છે. એલ.એસ.ડી. લેવાથી જે રીતે મન તરંગિત અવસ્થામાં રહે છે તેમ તે શૂન્ય બની જાય પણ પૂર્ણ થઈ શકતું નથી. ષડાવશ્યકની ક્રિયા પૂર્ણત્વ પામવાનો ક્રિયાયોગ છે.

ડૉ. જવાહરલાલ પોપટલાલ શાહ

લેખક શ્રી જવાહરભાઈ પોપટલાલ શાહનો જન્મ સને ૧૯૪૦ માં ધોરાજી (સૌરાષ્ટ્ર) ખાતે થયો હતો. રાજકોટથી બી.એસસી. તથા અમદાવાદથી ભૌતિક રસાયણશાસ્ત્રમાં એમ.એસસી.ની ડિગ્રી સને ૧૯૬૩ માં ઉચ્ચ વર્ગમાં મેળવી, એ વખતે અમદાવાદમાં તેઓ પંડિત સુખલાલજીના પરિચયમાં આવ્યા અને તેમનાથી પ્રભાવિત થયા.

સંયોગવશાત્ ઓ.એન.જી.સી.માં જોડાયા અને દેશના વિવિધ ભાગોમાં તેલ સંશોધન ક્ષેત્રમાં ત્રીસ વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું. સને ૧૯૯૫માં તેમણે અધિક્ષક રસાયણજ્ઞાના પદેથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લીધી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી તેમણે પારંગત (એમ.એ.-જૈનોલોજી) ડિસ્ટીંક્શન સાથે પસાર કરી. અનુપારંગત (એમ.ફીલ.-જૈનોલોજી) સૈદ્ધાન્તિક વિષયોમાં ડિસ્ટીંક્શન સાથે ડિગ્રી મેળવી. તેમણે ‘ષડ્-આવશ્યક’ ઉપર લઘુનિબંધ લખ્યો. આ વર્ષો દરમિયાન તેઓ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ જૈનોલોજી (લંડન)ના માનદ્ સ્કોલર નિમાયા. તે ઉપરાંત તેમણે ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સ્પિરિટ્યુઅલ સાયકોલોજીમાં રિસર્ચ ઓફિસર તરીકે પણ કાર્ય કર્યું.

વિદ્યા વાયસ્પતિ (પીએચ.ડી.)માં તેમણે ડૉ. કનુભાઈ વી. શેઠના માર્ગદર્શન નીચે ‘પુદ્ગલ-એક અધ્યયન’ શોધનિબંધ (થિસીસ) લખ્યો. આ કાર્યમાં વિજ્ઞાન અને જૈનદર્શનના જાણીતા સમન્વયકાર પંચાસ શ્રી નંદીઘોષવિજયજીનો સંપૂર્ણ સહયોગ મળ્યો. આ સમય દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીય જૈન-વિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર અન્વયે ચાલતા વિવિધ અભ્યાસક્રમો તથા વર્લ્ડ જૈન એકેડેમિક કાઉન્સિલ હસ્તકના સર્ટિફિકેટ તથા ડીપ્લોમા અભ્યાસક્રમોમાં માનદ્ વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવાઓ આપી.

જૈન સાહિત્ય સમારોહ તથા અન્ય પરિષદોમાં તથા વિવિધ સામયિકોમાં તેમણે ભાગ લઈ વિવિધ વિષયો પર કલમ ચલાવી છે. તેમના પત્ની હંસાબેન પણ સારો અભ્યાસ અને અભિરૂચિ ધરાવે છે. તેમને બે સંતાનો છે, ચિ. નેહા અને ક્ષિતિજ.

ISBN 81-901845-2-0